

FRANZ KAFKA
HET PROCES

R O M A N

AMSTERDAMSCH
BOEK- EN COURANTMIJ N.V.
AMSTERDAM
1947

OORSPRONKELIJKE TITEL: DER PROZESS
VERTAALD DOOR ALICE VAN NABUYS

Druck: Haldes & Co N.V. Amsterdam.

1 HET PROBLEEM

Sedert Franz Kafka's werken nu al meer dan dertig jaar geleden bijna druppelsgewijs begonnen te verschijnen en slechts in een kleine kring van ingewijden aandacht trokken, is de literaire wereld langzaam maar met steeds meer zekerheid overtuigd geraakt van zijn betekenis en de unieke plaats die hij niet enkel in de letterkunde, maar in het gehele geestesleven dezer eeuw inneemt. De groep van zijn vereenders - niet alleen bewonderaars, maar juist zij die in zijn geschriften al de complicaties, twijfels en problemen van de hedendaagse mens in onvergetelijke beelden vinden uitgedrukt - omvat thans velen, en hun aantal neemt voortdurend toe. Zijn werken worden druk vertaald, en deze Joodse schrijver uit de hoofdstad van het tegenwoordig Tsjecho Slowakije, die in als van staal zo lenig en weerbarstig Duits geschreven heeft, spreekt thans meer dan wie ook van al zijn tijdgenoten tot de zoekers, de gefolterden en dromers dezer dagen van ontreddering, hier, overal ter wereld welhaast. En hij wordt verstaan, door iedereen op zijn manier.

Gedurende zijn korte leven, hij werd amper veertig, publiceerde Kafka weinig. Want een zonderlinge schroom, alleen begrijpelijk vanuit zijn zeer gecompliceerde aard, weerhield hem, meer in druk te geven dan wat kleiner werk. Pas na zijn dood bezorgde zijn vriend Max Brod, aan wie zijn literaire erfenis werd toevertrouwd, met een voor ons gelukkig afzien van de wil van Kafka zelf, al wat er nog voorhanden was van zijn in hoofdzaak onvoltooide manuscripten. Daarbij waren ook drie grotere

romans, op zonderlinge wijze door hun opzet en hun grondidee aaneen verbonden, zonder juist een trilogie te vormen. Twee waren kennelijk nog niet ten einde toe geschreven: *Das Schloss* en *Amerika*. Het derde werk, *Der Prozess*, kon men vermoedelijk wel beschouwen als volkomen afgerond, hoewel voor Kafka wellicht nooit het 'open einde', dat zijn kleiner werk ook steeds vertoont, het definitieve slot kon betekenen van een bepaalde fantasie en van het denkproces dat hij daarmee in beeld bracht. Ieder werk dat hij ondernam, schrijft eindeloos aan zichzelf voort, ook thans nog, bij een ieder die hem leest en ernstig probeert te doorgronden. Daarin juist bestaat zijn grote toverkracht, het boeiende dat telkens weer ons aanzet tot herlezen van zijn werken.

Volgens Kafka's biograaf en geestverwant Max Brod, zijn deze drie romans 'een trilogie der eenzaamheid'. In werkelijkheid zijn ze echter heel veel meer dan dat. Bij Kafka immers had het eenzaamheidsgevoel niets met toevallige maatschappelijke ervaringen te maken. Hij was allerminst een vriendenloos of vrouwloos mens, maar zijn besef van isolatie was in zekere zin de schaduwzijde van een hogere verbondenheid, die welke letterlijk wordt uitgedrukt door de oude term 'religie'. Tussen menselijke microkosmos en metafysische oneindigheid ligt een diepe kloof, waarover slechts verlangen, hunkering en wellicht begenadiging vermag te reiken. Zij, die nimmer deelgenoot aan mystische ervaring worden - en aan Kafka was als Jood (ondanks Buber) en als modern mens zulk een ervaring slechts bij naam bekend - zij staan vereenzaamd en in grote desolatie tegenover het onkenlijke, dat hen niettemin vervult en aantrekt en beheerst. Het pathos van de uitgeslotenheid wekt een gevoel van schuld, van vergeefse

strijd, zoals het ijzer voelen moet, dat aangetrokken wordt door een geweldige magneet, maar nooit de pool bereiken kan, waarvan het door een dikke laag van andere stoffen wordt gescheiden.

Het is deze essentie van de religiositeit, van de verbondenheid met dat wat goddelijk is, maar onbereikbaar blijft omdat wij anders, menselijk zijn, die Kafka telkens weer in nieuwe beelden en symbolen uitdrukt. In *Het Slot* en in *De Strafkolonie*; in een ondoorgrondelijk, onwerkelijk *Amerika* en in de nachtmerrie van *Die Verwandlung*. En niet minder duidelijk in *Het Proces*.

Wij willen niet beproeven aan de vele, al te vele interpretaties die er van zijn werk gegeven zijn, een nieuwe toe te voegen. Elke lezer kan immers uit eigen innerlijk bijzondere facetten toevoegen aan de uitleg van die als zovele dromen zeldzaam duidelijke en toch nooit in totaal omvatbare parabels, welke de angst der ondefinieerbare mensenschuld omschrijven. Voor theologen is dit oeuvre een 'gefundenes Fressen' en voor psychologen, filosofen - existentialisten en wie weet hoeveel andere 'isten' - evenzeer. Het proefschrift waarin dr H. Miskotte reeds geruime tijd geleden aan het werk van Kafka grote aandacht wijdde, toont wel duidelijk aan, welk een aanzienlijk kwantum van de Joodse talmudgeest, maar ook van Kierkegaard's nordiek en fanstisch christendom vol 'vrees en beven' daaraan mogelijk ten grondslag ligt. Men kan teruggaan tot Calvin's praedestinatieleer of tot Pascal, of in de richting van het hedon Kafka's denken koppelen aan de crisis des geloofs waarover Karl Barth zoveel te zeggen heeft.

Het kunstwerk is echter wijder, het omvat veel diepere waarheid; draagt in zichzelf een uitlegkunde, die elk

theoretiseren onvoldoende en ietwat belachelijk doet schijnen.

In zijn oeuvre zelf heeft Kafka ons een kleine, maar zeer bruikbare sleutel verschaft, die juist wat de genoemde drie romans betreft, zeer nuttig zijn kan, hoewel op zichzelf ook een parabel, dus voor velerhande uitleg vatbaar. Maar in overzichtelijkheid en korte klaarheid is het toch een sleutel, die zowel past op de poorten van het ontoegankelijk *Slot*, waarin de slechts met K. (voor Kafka?) aangeduide held vergeefs tracht door te dringen, door onkennelijke machten weer teruggehouden, als op het *Amerika*, waarcheen de jonge Karl (voor Kafka?) trekt, door schuld gedreven en op zoek naar een geluk dat telkens weer mysterieus terugwijkt. En evenzeer past het als sleutel voor dat als een angstdroom zinnelooze *Proces*, waarin weer Jozef K. (Franz Kafka?) is gewikkeld, en waarin hij wordt gekweld tot aan de grens van waanzin, zonder dat hij ooit vermag te achterhalen wat zijn schuld is, tegen welke wet hij heeft gezondigd, wie zijn opperrechters zijn.

Deze sleutel - voor de grondidee, maar zeker niet voor alle onderdelen - zie ik in dat zeldzame, verrassende juweel, dat in het kleine bundeltje *Der Landarzt* zit verscholen en tot titel draagt 'Vor dem Gesetz'. Het kan van nut zijn, om alvorens nader in te gaan op *Het Proces*, dit prozastukje hier alvast een plaats te geven.

2 VOOR DE WET

Vóór de Wet staat een poortwachter. Tot deze poortwachter komt een man van het platteland en vraagt om toegang in de Wet. Maar de poortwachter zegt, dat hij hem de toegang niet kan toestaan. De man overlegt en vraagt dan, of hij dus later zal mogen bin-

gingaan. 'Het is mogelijk,' zegt de poortwachter, 'maar nu niet.' Daar de poort tot de Wet openstaat als steeds, en de poortwachter opzij gaat, bukt de man om door de poort naar binnen te kijken. Wanneer de poortwachter dit merkt, lacht hij en zegt: 'Als het je zo aantrekt, probeer dan toch, ondanks mijn verbod naar binnen te gaan. Maar let wel: ik ben machtig. En ik ben maar de laagste poortwachter. Van zaal tot zaal staan echter poortwachters, die een nog machtiger dan de ander. Reeds de aanblik van de derde kan zelfs ik niet meer verdragen.'

Zulke moeilijkheden heeft de man van het platteland niet verwacht; de Wet moet toch voor iedereen en altijd toegankelijk zijn, denkt hij, maar wanneer hij nu de poortwachter in zijn pelsmantel nauwkeuriger beziet, zijn spitse neus, de lange dunne zwarte tartaarse baard, komt bij tot het besluit, toch liever te wachten totdat hij verlof krijgt om binnen te gaan. De poortwachter geeft hem een hank en laat hem terzijde van de poort zich oedervlijen. Daar zit hij dagen en jaren.

Hij doet vele pogingen om toegelaten te worden, en vermoedt de poortwachter met zijn smaken. De poortwachter neemt hem vank kleine verhooren af, vraagt hem uit over zijn tehuis en over tal van andere dingen, het zijn echter ongeïnteresseerde vragen, zoals grote heren stellen, en tenslotte zegt hij hem steeds weer, dat hij hem nog niet kan binnenlaten.

De man die zich voor zijn reis met veel voorzien heeft, gebruikt alles, al is het nog zo waardevol, om er de poortwachter mee om te kopen. Deze neemt wel alles aan, maar zegt daarbij: 'Ik neem het enkel aan, opdat je niet gelooft, iets verzuimd te hebben.'

Gedurende de vele jaren slaat de man haast ononderbroken de poortwachter gade. Hij vergeet de andere poortwachters, en deze eerste schijnt hem de enige hindernis toe, om in te gaan tot de Wet. Hij vervloekt het ongelukkige toeval, in de eerste jaren roekeloos en luid; later, als hij oud wordt, bromt hij nog slechts voor zich heen.

Hij wordt kinder, en daar hij bij zijn jarenlang bestuderen van de poortwachter ook de vloeien in zijn pelskraag heeft gemerkt, verzoekt hij ook de vloeien hem te helpen en de poortwachter te vernieuwen. Tenslotte wordt het licht van zijn ogen zwak, en hij weet niet of het werkelijk donker om hem heen wordt, dan wel

of alleen zijn ogen hem bedriegen. Wel ontdekt hij thans in het donker een glans, die ondoofbaar uit de poorten van de Wet straalt. Nu leeft hij niet lang meer.

Vóór zijn dood verzamelen zich in zijn hoofd alle ervaringen van de gehele tijd tot één vraag, die hij tot dusver de poortwachter nog niet heeft gesteld. Hij weukt hem tot zich, daar hij zijn verstijvend lichaam niet meer kan oprichten. De poortwachter moet zich diep naar hem nederbuigen, want het onderscheid in grootte heeft zich zeer ten nadele van de man gewijzigd.

'Wat wil je dan nu nog weten?' vraagt de poortwachter. 'Je bent onverzadigbaar.'

'Allen streven toch naar de Wet,' zegt de man, 'hoe komt het, dat in de vele jaren niemand behalve ik om toelating gevraagd heeft?'

De poortwachter bemerkt dat de man reeds zijn einde genaderd is, en om zijn wegvliedend gehoor nog te bereiken, brult hij hem toe: 'Hier kon niemand anders toegang verkrijgen, want deze poort was alleen voor jou bestemd. Ik ga thans en sluit haar.'

Dit is het gehele verhaal. Het werd in 1919, als gezegd, voor de eerste maal in boekvorm, door Kafka zelf als vijfde der veertien korte prozastukken van *Ein Landarzt* gepubliceerd. Merkwaardig genoeg vinden wij echter dit-zelfde stuk terug als een integrerend deel van het negende hoofdstuk, 'Im Dom' van *Het Proces*. Daar fungeert het namelijk als een hiëratische tekst, die door de Geestelijke aan K. bij zijn bezoek aan de kathedraal wordt voorgehouden, om hem inzicht te verschaffen in zijn geval. Chronologisch is het aldus toegegaan:

Ofschoon *Het Proces* pas in 1925 voor de eerste maal gedrukt werd, dat is een jaar na Kafka's dood, had hij al in September 1914 het eerste hoofdstuk voltooid, dertien maanden na zijn kennismaking met Kierkegaard's *Boek van de Rechter*, een bloemlezing uit de werken van de Deense danker, over wie hij in zijn Dagboek (21 Aug.

1913) schrijft: 'Zijn geval lijkt ondanks essentiële verschillen erg op het mijne. Hij komt mij te hulp als een vriend.' Dat wat nu het negende hoofdstuk van *Het Proces* is, en aanvankelijk 'Exegese van een legende' heette, was in December van datzelfde jaar gereed. Kafka had ook Denemarken bezocht, maar Europa stond nu volop in oorlog, en hij had zich gedwongen gezien naar Praag terug te keven. Telkens nam hij daarna vacantie van zijn kantoorwerk, om aan dit boek verder te schrijven. Na Februari 1915 maakte hij het vijfde en zesde hoofdstuk. Tussen zijn voltooiing van het geheel, althans het stopzetten van verdere arbeid aan *Het Proces*, en 1919, de verschijningsdatum van *Ein Landarzt*, moet Kafka dus tot het besluit gekomen zijn, eerstgenoemd boek ongepubliceerd te laten. Immers hij onttrok daaraan de legende, die hij nu in genoemde bundel onderbracht, blijkbaar omdat hij haar in geen geval wilde prijsgeven, en als bijzonder waardevol beschouwde. Tegen zijn uitdrukkelijke wil in, heeft Max Brod *Het Proces* toch uitgegeven, evenals zijn overige manuscripten, waarvan Kafka tot tweemaal toe schriftelijk gevraagd had, dat hij ze zou verbranden, 'ongelezen en tot de laatste bladzijde.'

Uit het voorgaande valt af te leiden, dat de Geestelijke uit het negende, voorlaatste hoofdstuk van *Het Proces* veel te maken heeft met de figuur van Kierkegaard, en om de legende 'Voor de Wet' in te voeren, laat de verteller hem zeggen: 'In de rechtbank vergis je je, zei de Geestelijke; in de inleidende geschriften tot de Wet heet het over deze vergissing' En dan volgt daarop de parabel, waaraan Kafka zulk een fundamentele betekenis moet hebben toegekend. Alvorens hij K. in een diepuit daarover met de Geestelijke laat treden, verklaart

hij dan ook met nadruk, dat K. sterk aangegrepen was door die geschiedenis. Al waarschuwt hij ons tevens, bij monde van de Geestelijke, die uit de tekstverklaarders aanhaalt: 'Juiste opvatting ener zaak en misvatting dierzelfder zaak sluiten elkander niet volledig uit.'

Hiermee zijn gebruikers van *deze* sleutel stellig voldoende verontschuldigd en . . . tot voorzichtigheid aangespoord!

3 HET PROCES

De abstractie der Wet is onbereikbaar, ondoorgrondelijk, zoals de handhavers der Wet, zij die haar belichamen, onschendbaar zijn en ongenaakbaar. Maar de Wet straalt af op heel de wriemelende menschenhoop beneden, op de K. die een uit de millioenen is, ongedifferentieerd en noch naar herkomst, noch naar toekomst nader te bepalen. In het tijdeloos heden van een droomsfeer, angstig, onontkoombaar, leeft hij, plotseling in een conflict met deze oppermachtige, meedogenloze Wet die hij niet nader kent, maar die hem onweerstaanbaar bindt. En daarmee vangt zijn lijden aan - ons aller lijdensweg - in een proces waar louter subalternen, automaten en homunculi der Wet bevelen, onderzoeken, kwellen en tenslotte doden, zonder dat de schuldige zijn schuld kent, maar toch schuldig staat, omdat hij altijd dieper schuld beseft. Dit uit te werken met een grote beeldingskracht, steeds klemmender te maken met een macht van uitvoerige, nauwkeurige bijzonderheden, is de kunst van Kafka, dat wat aan dit boek de bijna pijnlijke intensiteit geeft, die het onvergetelijk maakt en even overtuigend als voor Josef K. zijn schuld. De schrijver appelleert hierin, als bijna altijd, aan het onbewuste, waarin diep verdrongen oerschuld, paradijse-

lijke schuld woont, die opeens, gewekt soms door een niet nader definieerbare kleinigheid, een 'leugen' wellicht of wat 'laster', tot het bewustzijn doordringt, en het leven uit zijn alledaagse sleur determineert naar grote zielsconflicten, catastrofes menigmaal, of waanzin, of nog dieper schuld, vermoed als schijnbare vergetelheid of schijnbare berusting. Wellicht kan de heiden - zonder kennis van de Wet - ervan ontkomen; wellicht hij zelfs niet, wanneer de Wet zich voortplant met de chromosomen, immanent is met het mens-zijn. Zeker is het, dat in onze samenleving niemand aan haar dwang, die vroeg of laat zich gelden doet, ontsnappen kan. Daarom spreekt Kafka ook met opperste ernst tot iedereen die zich de moeite gunt zich in een van zijn werken te verdiepen.

Vergeefs, futiel zijn voor zijn arme held de steeds herhaalde pogingen om te ontsnappen aan de greep die het abstracte, met zijn goddelijke almacht iedereen beheersende en onvermurwbare, op de kleine spartelende tegenstrever uitoefent. Nooit treedt de Wet zelf op, maar transcendent, door alles heen, beheerst zij lot en leven, is zij zwaartekracht der ziel en teistering des harten. Te vergeefs zich werend gaat de mens, de broze K. - toevalig droeg hij met zijn tweede Ik ook al bij de Egyptenaren deze naam - zijn vonnis en zijn doem, zijn opperste en uiteindelijke nutteloosheid tegemoet.

De inhoud van dit groundbegrip dat 'Wet' genoemd wordt, kan men zich wel voorstellen naar believen - God of noodlot noemen, of nog veel beperkter zien als toeval, ziekte die het slachtoffer abrupt heeft overvallen, uitdaging door het leven (als de 'challenge' waardoor Toynbee zich het lot der volkeren bepaald denkt) - maar de geldigheid van de reacties waarmee K. zich weert, dan overtuigen laat,

bezwijkt en vervolgens zijn vonnis ondergaat, blijkt onverminderd. Ondanks elke tekstuitleg blijft de gefolterde, armzalige held even menselijk als 'de Wet' abstract. Want tussen beide waarden is met zekere kunstenaars-hand een onsaantastbare verhouding, een stabiele functie vastgesteld. En wel door de dwingende realiteit waarmee de zielsgeschiedenis op een banaler plan van alledaagse werkelijkheid geprojecteerd werd. Door het mechanisme van de droom geschiedt iets dergelijks. Hier als daar is het ook niet zozeer het lot, het einde dat betekenis heeft, maar het gedrag, de wijze waarop zich de schuldige verhouden gaat ten opzichte van schuld en Wet. En dit gedrag is dan weer: een relatie scheppen tussen de persoonlijkheid die wil en handelt, en de instantie in hem, die hem onophoudelijk zijn ideaalbeeld voorhoudt, hem de Wet stelt; het weten dat de relatie tussen Ik en Super-ik steeds voelbaar maakt. Dat zulk een diepe en diepzinnige koppeling ook in de bewuste schepping van een schrijver te bereiken is, valt ongetwijfeld te danken aan het feit, dat het meest essentiële begin van elke waarlijk artistieke creatie geschiedt in onbewuste diepten, waar de kunstenaar gelijk een goudzoeker in graaft, en soms, tussen veel waardeloze brokken puin, opeens, door goddelijk toeval, een klein klompje goud te voorschijn breekt, waarvan hij dan zijn sieraad smeedt tot kunstwerk. En zoals er droomachtige verkleuring, maar terzelfdertijd ook onbarmhartige blootstelling der werkelijke makelij, dus een verdieping van het inzicht, optreedt wanneer men het ultraviolette licht van een kwartslamp op een schilderij richt, zo heeft aan de uit het onbewuste opgehaalde ervaringen van Kafka het kunstmatige, artistieke licht van vakmanschap en schrijfkunst de atmosfeer, de scherpte, soms bijna

hardheid van contour verleend, en deze zeldzame, bij alle werkelijkheid toch zo onwerkelijke kleur, waaraan zijn proza dadelijk herkenbaar is.

Vergeefs zoekt men een tweede schrijver, met wie hij zich in dit opzicht laat vergelijken. Niet alleen de zonderlinge atmosfeer van Praag, die wij bij Gustav Meyrink vinden, werkte op hem in. Zijn licht kwam uit een diepere laag, daar waar problemen van verstand en geest verworteld zijn in donkere bodems van geboorte, biologische herkomst, goddelijke afstamming misschien. En wie zo diep zich bukt om eigen wonderen te aanschouwen, spreekt alleen nog met gevoel - want met verbazing en het heilige ontzag dat zo op pessimisme lijkt - van raadselen die het verstand verbijsteren.

Het werk van Kafka werd reeds veel vertaald, ofschoon ternauwernood in het Nederlands. Van *Het Proces* verschenen al vertalingen in het Engels, Frans, Noors, Italiaans en Spaans. Het is tijd, dat ook de lezer in ons land dit boek in onze eigen taal krijgt voorgezet, als eerste van het drietal der romans, waarna voortdurend, manend, één en dezelfde stem ons tegenklinkt, met Kafka's eigen woorden, die hij bijna aan het eind van zijn *Proces* de Geestelijke in de mond legt:

'Waarom zou ik dan iets van je willen. De rechtbank wil niets van je. Zij neemt je op wanneer je komt, en zij ontslaat je als je gaat.'

Als alle goede kunstenaars spreekt Kafka daarmee toch tenslotte een triomfwoord van verlossing. Slechts wie het in de wind slaat, eindigt 'als een hond'.

ALBERT HELMAN

ARRESTATIE . GESPREK MET MEVROUW GRUBACH
DAARNA IUFFROUW BUERSTNER

Iemand moest Josef K. belastend hebben, want zonder dat hij iets kwaads gedaan had, werd hij op een ochtend gearresteerd. De keukenmeid van mevrouw Grubach, zijn hospita, die hem iedere dag tegen acht uur het ontbijt bracht, kwam deze keer niet. Dat was nog nooit gebeurd. K. wachtte nog een poosje, zag, met zijn hoofd op het kussen liggend, de oude vrouw, die tegenover hem woonde, en met een voor haar geheel ongewone nieuwsgierigheid naar hem keek, maar daarna, tegelijk verbaasd en hongerig, belde hij. Onmiddellijk werd er geklopt en een man, die hij in dit huis nog nooit gezien had, kwam binnen. Hij was slank en toch stevig gebouwd, hij droeg een strak sluitend zwart costuum, dat, gelijk reiskleren, van vele plooien, zakken, gespen, knopen en een ceintuur voorzien was en daardoor, zonder dat je precies begreep waarvoor het moest dienen, buitengewoon praktisch leek. 'Wie bent u?' vroeg K. en zat meteen half rechtop in bed. Maar de man nageerde de vraag, alsof men zijn verschijning te aanvaarden had, en zei alleen: 'U hebt gebeld?' 'Anna moet mij het ontbijt brengen,' zei K. en probeerde voorhands zwijgend door oplettendheid en overleg vast te stellen, wie de man eigenlijk was. Maar deze stelde zich niet al te lang aan zijn blikken bloot en wendde zich naar de deur, die hij een eindje opende, om tegen iemand, die blijkbaar vlak achter de deur stond, te zeggen: 'Hij wil, dat Anna hem zijn ontbijt brengt.' Er volgde onderdrukt lachen uit de aangrenzende kamer, uit de klank viel

niet op te maken of er meer mensen aan deelnamen. Hoewel de vreemde man daardoor niets had kunnen vernemen, wat hij te voren niet al wist, zei hij nu toch tegen K. op de toon van een mededeling: 'Het is onmogelijk.' 'Dat is iets nieuws,' zei K., sprong uit het bed en trok haastig zijn broek aan. 'Ik wil toch wel eens even zien, wat voor mensen er in de kamer hiernaast zijn en hoe mevrouw Grubach deze stoornis tegenover mij wil verantwoordden.' Het schoot hem weliswaar meteen te binnen, dat hij dit niet hardop had moeten zeggen en dat hij daardoor in zekere zin een recht op bewaking van de vreemde erkende, maar dat leek hem nu niet belangrijk. De vreemde vatte het in elk geval zo op, want hij zei: 'Wilt u niet liever hier blijven?' 'Ik wil noch hier blijven, noch door u aangesproken worden, zolang u zich niet aan mij voorstelt.' 'Het was goed bedoeld,' zei de vreemde en opende nu vrijwillig de deur. In de aangrenzende kamer, waar K. langzamer binnentrad dan hij wilde, zag het er op het eerste gezicht bijna precies zo uit als de vorige avond. Het was de huiskamer van mevrouw Grubach, misschien was er in deze met meubelen, kleden, porcelein en portretten overladen kamer iets meer ruimte dan anders: ja merkte het niet dadelijk, vooral niet, omdat de voornaamste verandering uit de aanwezigheid van een man bestond, die bij het open raam met een boek zat, waaruit hij nu opkeek. 'U had in uw kamer moeten blijven! Heeft Franz dat niet tegen u gezegd?' 'Ja, maar wat wilt u dan eigenlijk?' zei K. en keek van zijn nieuwe kennis naar de als Franz aangesproken man, die in de deur was blijven staan, en daarna weer naar de ander. Door het open raam zag men nu weer de oude vrouw, die met de echte nieuwsgierigheid van een oud mens voor het nu pal tegenover-

liggende raam was gaan staan, om alles wat volgde goed te zien. 'Ik zou mevrouw Grubach toch -, zei K., maakte een beweging, alsof hij zich van beide mannen losrukte, die toch een eind van hem vandaan stonden, en wilde doorloopen. 'Nee,' zei de man bij het raam, gooide het boek op een tafeltje en stond op. 'U mag niet weggaan, u bent immers gevangen.' 'Het heeft er veel van,' zei K. 'En waarom eigenlijk?' vroeg hij toen. 'Wij hebben geen opdracht u dat te vertellen. Ga naar uw kamer en wacht daar. Het proces staat nu eenmaal op de rol en u zult alles tijdig vernemen. Ik ga verder dan mijn opdracht luidt, door zo vriendschappelijk met u te praten. Maar ik hoop, dat niemand anders dan Franz het hoort en die is zelf tegen alle voorschriften in vriendelijk tegen u. Wanneer u verder ook zo veel geluk hebt als bij de benoeming van uw bewakers, kunt u gerust zijn.' K. wilde gaan zitten, maar nu zag hij, dat er in de helle kamer geen zitgelegenheid was, behalve de stoel bij het raam. 'U zult later wel inzien hoe waar dit alles is,' zei Franz en liep tegelijk met de andere man op hem toe. Vooral de laatste stak een eind boven K. uit; hij klopte hem een paar keer op zijn schouder. Beiden bekeken K.'s nachthemd en zeiden tegen hem, dat hij nu een veel slechter hemd moest aantrekken, maar dat zij dit hemd evenals zijn ander linnengoed zouden bewaren en, wanneer zijn zaak gunstig afliep, hem alles terug zouden geven. 'Het is beter, dat u de dingen aan ons geeft dan in depôt,' zeiden zij, 'want in het depôt zijn herhaaldelijk verduisteringen voorgekomen en bovendien worden daar na een bepaalde tijd alle dingen onherroepelijk verkocht, of een bepaald proces afgelopen is of niet. En hoe lang duren dergelijke processen niet, vooral in de laatste tijd. U zou dan natuurlijk na af-

loop de opbrengst uit het depôt krijgen, maar deze opbrengsten zijn meestal heel klein, want bij de verkoop beslist niet de hoogte van het aanbod, maar de hoogte van de ontkoping en verder worden zulke opbrengsten, gelijk de ervaring ons heeft geleerd, kleiner als ze van hand tot hand en van jaar tot jaar worden doorgegeven.' K. luisterde nauwelijks naar deze woorden; het beschikkingsrecht over zijn bezittingen, dat hij nu misschien nog had, achtte hij niet zo hoog; veel belangrijker leek het hem, inzicht in zijn situatie te verkrijgen; maar in tegenwoordigheid van deze mensen kon hij niet eens nadenken, telkens stootte de buik van de tweede bewaker - het konden immers alleen maar bewakers zijn - als het ware vriendschappelijk tegen hem aan, maar als hij opkeek, zag hij een bij dit dikke lichaam helemaal niet passend droog, hemig gezicht, met een dikke zijwaarts gedraaide neus, dat over hem heen met de andere bewaker overlegde. Wat waren dit eigenlijk voor mensen? Waar spraken zij over? Tot welke overheidsinstantie behoorden zij? K. leefde toch in een rechtsstaat, overal heerste vrede, alle wetten werden gehandhaafd, wie durfde hem in zijn woning te overvallen? Hij had altijd de neiging gehad, alles zo gemakkelijk mogelijk op te nemen, het ergste pas te geloven als het ergste zich voordeed, geen voorzorgsmaatregelen voor de toekomst te treffen, zelfs als alles dreigde. Maar hier leek hem dat niet juist, je kon het geheel wel als een grap opvatten, maar dan toch als een grove grap, die om onbekende redenen, misschien omdat het vandaag zijn dertigste verjaardag was, door zijn collega's van de bank op touw gezet was, dat was natuurlijk mogelijk; misschien hoefde hij enkel op de een of andere manier de bewakers in hun gezicht uit te lachen en ze zou-

den prompt meelachen, misschien waren het kruiers van om de hoek, ze hadden er wel wat van weg - toch was hij deze keer feitelijk al direct bij het zien van de bewaker Franz besloten niets van het overwicht, dat hij misschien op deze mensen had, uit handen te geven. In het feit, dat men later zou zeggen, dat K. geen gekheid had verstaan, zag hij een heel klein gevaar; hij herinnerde zich echter wel - zonder dat het anders zijn gewoonte geweest was uit ervaringen lering te trekken - enkele op zichzelf onbetekenende voorvallen, waarin hij zich in tegenstelling met zijn vrienden, bewust, zonder het minste gevoel voor de mogelijke gevolgen, onvoorzichtig had gedragen, en hiervoor door het resultaat gestraft was. Dat zou niet weer gebeuren, tenminste deze keer niet; als het een farce was, dan zou hij zijn rol daarin spelen.

Nog was hij vrij. 'Pardon,' zei hij en ging haastig tussen de bewakers door naar zijn kamer. 'Hij schijnt verstandig te zijn,' hoorde hij achter zich zeggen. In zijn kamer trok hij meteen de laden van zijn schrijftafel open; alles lag daar in volkomen orde, maar juist zijn legitimatiepapieren, die hij zocht, kon hij in zijn opwindning niet dadelijk vinden. Tenslotte vond hij zijn fietskkaart en wilde daarmee al naar de bewakers gaan, maar meteen leek dit papier hem te waardeloos en hij zocht verder, tot hij zijn geboortebriefje vond. Toen hij de aangrenzende kamer weer binnenstapte, ging juist de zich aan de andere kant bevindende deur open en mevrouw Grubach wilde binnen treden. Ze was maar een ogenblik zichtbaar, want nauwelijks had ze K. herkend, of ze werd blijkbaar verlegen, vroeg excuus, verdween en deed uitermate voorzichtig de deur dicht. 'Komt u binnen,' had K. nog juist kunnen zeggen. Maar nu stond hij met zijn papieren in het midden

van de kamer, keek nog naar de deur, die niet meer opening, en werd pas opgeschrikt door het geroep van de bewakers, die aan het tafeltje voor het open raam zaten en, zoals K. nu merkte, zijn ontbijt opaten. 'Waarom is ze niet binnengekomen?' vroeg hij. 'Ze mag niet,' zei de grote bewaker. 'U bent immers gearresteerd.' 'Hoe kan ik nu gearresteerd zijn? En nog wel op deze manier?' 'Nu begint u alweer,' zei de bewaker en dompelde een boterham in het honingpotje. 'Dergelijke vragen beantwoorden wij niet.' 'U zult ze wel moeten beantwoorden,' zei K. 'Hier zijn mijn legitimatiepapieren, laat mij de uwe zien en in de eerste plaats het bevel tot arrestatie.' 'Lieve hemel!' zei de bewaker, 'dat u zich maar niet in uw omstandigheden kunt schikken en het er op aangelegd schijnt te hebben ons, die u waarschijnlijk van al uw medemenssen het naast staan, nodeloos te hinderen.' 'Het is zo, geloof het toch,' zei Franz, bracht het koffiekopje, dat hij in zijn hand had, niet naar zijn mond, maar keek K. met een lange, waarschijnlijk veelbetekenende blik aan. K. liet zich, zonder het te willen, tot een dialoog van blikken met Franz verleiden, maar sloeg even later toch met zijn hand op zijn papieren en zei: 'Hier zijn mijn legitimatiepapieren.' 'Wat kunnen ons die nu schelen?' riep nu de grote bewaker uit. 'U gedraagt u erger dan een kind. Wat wilt u toch? Wilt u een abrupt einde maken aan uw grote vervloekte proces, door met ons, uw bewakers, over legitimatie en bevel tot arrestatie te discussiëren? Wij zijn laaggeplaatste beampten, die nauwelijks ooit legitimatiepapieren onder de ogen gehad hebben en die met uw zaak niets anders te maken hebben, dan dat we tien uur per dag de wacht bij u moeten houden en daarvoor betaald worden. Dat is alles wat wij zijn. En toch zijn wij in staat

in te zien, dat de overheid, in wier dienst wij staan, eer ze tot een dergelijke arrestatie overgaat, zich zeer nauwkeurig omtrent de redenen tot arrestatie en de persoon van de gearresteerde op de hoogte stelt. Daarin is geen vergissing mogelijk. Onze overheid, voor zover ik die ken, en ik ken alleen de laagste rangen, zoekt de schuld immers niet in de bevolking, maar wordt, zoals het in de wet staat, door de schuld aangetrokken en moet ons, die bewakers zijn, uitstaren. Dat is de wet. Hoe zou daarin nu een vergissing kunnen bestaan?' 'Deze wet ken ik niet,' zei K. 'Zoveel te erger voor u,' zei de bewaker. 'Deze wet bestaat waarschijnlijk alleen maar in uw hoofd,' zei K., hij wilde proberen in de gedachten der bewakers binnen te sluipen, ze te zijnen gunste te wijzigen of er zich in te nestelen. Maar de bewaker zei alleen op afwijzende toon: 'U zult het wel te voelen krijgen.' Franz bemoeide zich ermeer en zei: 'Hoor ja 't, Willem, hij geeft toe de wet niet te kennen en beweert tegelijkertijd zonder schuld te zijn.' 'Je hebt volkomen gelijk, maar je kunt hem niets aan zijn verstand brengen,' zei de ander. K. antwoordde niet meer; moet ik mij, dacht hij, door het gezwets van deze allerlaagste organen - ze geven zelf toe, dat te zijn - nog meer in de war laten brengen? Ze praten in elk geval over dingen, die ze hoegenaamd niet begripen. Hun zekerheid is alleen mogelijk door hun domheid. Een paar woorden, met een mij gelijkwaardig mens gesproken, zouden alles onvergelykelyk veel duidelijker maken dan het langdurigste geredeneer met deze mannen hier. Hij liep enige keren in de vrije ruimte van de kamer op en neer, aan de overkant zag hij de oude vrouw, die een nog veel oudere grijsaard naar het raam had gesleept, om wie ze haar armen heengeslagen hield. K.

moest een eind maken aan dit vertoon: 'Breng me bij uw chef,' zei hij. 'Niet eerder dan hij het verlangt,' zei de bewaker, die Willem genoemd was. 'En nu geef ik u de raad,' voegde hij er aan toe, 'naar uw kamer te gaan, u rustig te houden en af te wachten tot er over u beschikt wordt. We geven u de raad, u niet door nutteloze gedachten te verstrooien, maar u voor te bereiden, er zullen hoge eisen aan u gesteld worden. U hebt ons niet behandeld, zoals we door onze tegemoetkoming eigenlijk verdiend hebben; u hebt vergeten, dat wij, wat we ook zijn, tenminste nu in vergelijking met u vrije menschen zijn, dat is geen gering overwicht. Toch zijn we bereid, ingeval u geld hebt, een klein ontbijt in het café aan de overkant voor u te halen.'

Zonder op dit aanbod te antwoorden, stond K. een poosje stil. Misschien zouden de twee mannen, als hij de deur van de volgende kamer of zelfs de deur naar het portaal opende, hem niet eens durven tegen te houden; misschien was het de eenvoudigste oplossing van de hele geschiedenis, als hij het zo op de spits dreef. Maar misschien ook zouden ze hem toch pakken, en was hij eenmaal overmand, dan was hij ook alle overwicht kwijt, die hij nu toch in zekere zin nog tegenover hen bezat. Daarom gaf hij de voorkeur aan de zekerheid van de oplossing, zoals het natuurlijk verloop die moest brengen, en ging weer naar zijn kamer, zonder dat er van zijn kant of van de kant der bewakers nog een woord gevallen was.

Hij gooide zich op zijn bed en nam van de wastafel een mooie appel, die hij gisteravond voor het ontbijt had klaargelegd. Nu bestond hieruit zijn hele ontbijt, maar in elk geval was dit veel beter, gelijk hij zich bij de eerste grote hap verzekerde, dan het ontbijt uit het weinig pro-

pere nachtscafé geweest zou zijn, dat hij door de genade van zijn bewakers had kunnen krijgen. Hij voelde zich prettig en vol goede moed, in de bank was hij vanochtend weliswaar absent, maar daarvoor was bij de betrekkelijk hoge positie die hij daar bekleedde, gemakkelijk een verontschuldiging te vinden. Zou hij de werkelijke verontschuldiging noemen? Hij dacht er over het te doen. Mocht men hem niet geloven, wat in dit geval begrijpelijk was, dan kon hij mevrouw Grubach als getuige nemen of anders de twee oude mensen van de overkant, die nu waarschijnlijk weer op weg naar het tegenover zijn kamer liggende raam waren. Het verwonderde K., tenminste in de gedachtengang der bewakers verwonderde het hem, dat ze hem naar zijn kamer gejaagd hadden en hem hier alleen lieten, terwijl hij hier toch verscheidene mogelijkheden had om zelfmoord te plegen. Maar tegelijk vroeg hij zich af - vanuit zijn eigen gedachtengang - wat voor reden hij kon hebben dit te doen. Omdat die twee mannen hiernaast zaten soms en zijn ontbijt ingepikt hadden? Het zou zo onzinnig zijn zelfmoord te plegen, dat hij, zelfs al had hij het willen doen, er uit pure onzinnigheid niet toe in staat geweest zou zijn. Als de geestelijke beperktheid der bewakers niet zo duidelijk geweest was, had hij kunnen denken, dat ook zij het uit dezelfde overtuiging niet gevaarlijk geacht hadden hem alleen te laten. Zij mochten nu, als ze wilden, toekijken, hoe hij naar een muurkastje liep, waarin hij een lekkere borrel bewaarde, hoe hij eerst een glaasje ter vervanging van het ontbijt leegde, en hoe hij een tweede glaasje nam om zichzelf moed in te drinken, het laatste alleen uit voorzorg voor het onwaarschijnlijke geval, dat dit nodig mocht zijn. Toen maakte een roep uit de andere kamer hem zo aan

het schrikken, dat hij met zijn tanden tegen het glas sloeg. 'De opziener roept u,' hoorde hij. Het was alleen het geschreeuw, dat hem had doen schrikken, de korte afgehaakte militaire kreet, die hij van de bewaker Franz helemaal niet verwacht had. Het bevel zelf kwam hem zeer gelegen, 'eindelijk', riep hij terug, sloot het muurkastje en sneide direct naar de andere kamer. Daar stonden de twee bewakers en joegen hem, alsof het de gewoonste zaak van de wereld was, weer terug naar zijn kamer. 'Wat mankeert u?' riepen ze, 'wilt u in uw hemd voor de opziener verschijnen? Hij zal u laten afranselen en ons ook.' 'Wel voor de duivel, laat mij met rust,' riep K., die al teruggedrongen was tot bij zijn kleerkast, 'als ik in bed overvallen word, kan er niet van mij verwacht worden, dat ik in gala ben.' 'Het geeft niets,' zeiden de bewakers, die telkens wanneer K. schreeuwde, heel rustig, ja bijna verdrietig werden en hem daardoor verwarden of liever tot bezinning brachten. 'Belachelijke ceremonieën!' bromde hij nog, maar was al bezig een jas van de stoel te nemen, die hij even in zijn beide handen hield, alsof hij hem aan het oordeel van de twee bewakers onderwierp. Ze schudden het hoofd. 'Het moet een zwarte jas zijn,' zeiden ze. K. gooide daarop de jas op de grond en antwoordde - hij wist zelf niet waarom hij dit zei -: 'Het is toch immers nog niet de openbare rechtszitting.' De bewakers glimlachten, maar volhardden in hun: 'Het moet een zwarte jas zijn.' 'Wanneer ik daardoor de zaak bespoedig, vind ik het best,' zei K., opende zelf de kleerkast, zocht lang tussen zijn vele kleren, koos zijn beste zwarte costume, een jacquetcostuum, dat door zijn snit bij zijn kennissen bijna opzien gebaard had, haalde nu ook een ander hemd te voorschijn en begon zich zorgvuldig aan te kleden. In

het geheim meende hij een bespoediging van de hele zaak bereikt te hebben door het feit, dat de bewakers vergeten hadden hem tot een bad te dwingen. Hij gluurde naar hen, of zij zich dat misschien toch nog zouden herinneren, maar ze dachten er helemaal niet aan; daarentegen vergat Willem niet Franz met de mededeling, dat K. zich aan het aankleden was, naar de opziener te sturen.

Toen hij helemaal aangekleed was, moest hij vlak voor Willem door de lege aangrenzende kamer naar de volgende kamer lopen, waarvan de dubbele deuren al wijdopen stonden. Deze kamer werd, K. wist dat precies, sedert kort bewoond door een zekere juffrouw Buerstner, een typiste, die heel vroeg naar kantoor ging, laat thuis kwam en met wie K. niet veel meer dan een enkel woord bij wijze van groet gewisseld had. Nu was het nachtkastje van haar bed als vergadertafel naar het midden van de kamer geschoven en de opziener zat er achter. Hij had zijn benen over elkaar geslagen en een arm op de rugleuning van de stoel gelegd.

In een hoek van de kamer stonden drie jonge mannen en bekeken de portretten van juffrouw Buerstner, die in een aan de muur opgehangen mat gestoken waren. Aan de kruk van het open raam hing een witte blouse. In het venster aan de overkant lagen weer de twee oude mensen te kijken; maar het gezelschap was uitgebreid, want achter hen, ver boven hen uitstekend, bevond zich een man, met een van voren openstaand hemd, die met zijn vingers aan zijn roodachtig puntbaardje plukte en draaide.

'Josef K.?' vroeg de opziener, misschien alleen om K.'s verstrooide blik te vangen. K. knikte. 'U bent door de gebeurtenissen van vanmorgen zeker erg verrast?' vroeg de opziener en verschoof tegelijk met beide handen de wei-

nige voorwerpen, die op het nachtkastje lagen, de kaars met de lucifers, een boek en een speldenkussen, alsof het voorwerpen waren, die hij bij het verhoor nodig had. 'Natuurlijk,' zei K. en het weldadige gevoel, eindelijk tegenover een verstandig mens te staan en met hem over zijn aangelegenheid te kunnen praten, greep hem aan, 'natuurlijk, ik ben verrast, maar ik ben helemaal niet erg verrast.' 'Niet erg verrast?' vroeg de opziener en plaatste nu de kaars in het midden van het tafeltje, terwijl hij de andere dingen eromheen groepeerde. 'U begrijpt me misschien verkeerd,' haastte K. zich op te merken. 'Ik bedoel' - hier viel hij zichzelf in de rede en keek om zich heen naar een stoel. 'Ik kan toch gaan zitten?' vroeg hij. 'Dat is niet gebruikelijk,' antwoordde de opziener. 'Ik bedoel,' zei K. nu zonder verdere onderbreking, 'ik ben natuurlijk erg verrast, maar je bent nu eenmaal, als je dertig jaar op de wereld bent en er je alleen hebt moeten doorslaan, zoals mijn lot was, in zekere zin gehard tegen verrassingen en neemt ze niet al te tragisch op. Vooral die van vandaag niet.' 'Waarom vooral die van vandaag niet?' Ik wil niet beweren, dat ik het hele geval als een grap beschouw, daarvoor lijken me de voorbereidingen, die er getroffen worden, veel te omvangrijk. Of alle bewoners van het pension zouden erin betrokken moeten zijn en u ook allemaal, en dat zou toch veel te ver voeren voor een grap. Ik wil dus niet zeggen, dat het een grap is.' 'Heel juist,' zei de opziener en keek eens hoeveel lucifers er in het lucifersdoosje waren. 'Maar aan de andere kant,' ging K. voort en wendde zich hierbij tot allen en zou zich graag ook tot de drie mannen bij de portretten gewend hebben, 'maar aan de andere kant kan de zaak ook weer niet van zoveel belang zijn. Ik concludeer dat uit het feit, dat ik aange-

klaagd ben, maar niet de minste schuld kan vinden, die een aanklacht rechtvaardigt. Maar ook dat is bijzaak, de voornaamste vraag is, door wie ben ik aangeklaagd? Welke openbare macht voert het proces? Bent u allen ambtenaren? Geen van u draagt een uniform, als men uw costuum - hier wendde hij zich tot Franz - tenminste geen uniform wil noemen, maar het heeft toch veel meer van een reiscostuum. Over deze kwestie verlang ik opheldering en ik ben ervan overtuigd, dat we, als de zaken zuiver gesteld zijn, hartelijk afscheid van elkaar kunnen nemen.' De opziener zette het lucifersdoosje met een tik op tafel. 'U vergist zich heerlijk,' zei hij. 'Deze heren hier en ik zijn voor uw zaak volkomen bijkomstig, ja wij weten er zelfs bijna niets van. Wij zouden de meest officiële uniformen kunnen dragen en uw proces zou er geen haar slechter voor staan. Ik kan u ook absoluut niet zeggen, dat u aangeklaagd bent, of liever, ik weet niet of u het bent. U bent gearresteerd, dat is juist, meer weet ik niet. Misschien hebben de bewakers iets anders beweerd, dan is dat niets anders dan gezwets. Maar al beantwoord ik uw vragen niet, ik kan u dit toch wel aanraden: denk minder aan ons dan aan dat wat er met u gaat gebeuren, denk liever meer aan uzelf. En maak niet zo'n spektakel over het gevoel van uw onschuld, het bederft de niet bepaald slechte indruk, die u overigens maakt. Het zou ook beter zijn als u zich bij het spreken wat meer beheerste; bijna alles, wat u tot nu toe gezegd hebt, zou men, al hadt u niet meer dan een paar woorden gesproken, ook uit uw gedrag hebben kunnen opmaken; bovendien was het niet iets dat uitermate gunstig voor u was.' K. staarde de opziener aan. Werd hem hier de les gelezen door iemand die misschien veel jonger was dan hijzelf?

Werd hij voor zijn openhartigheid met een standje bestraft? En over de aanleiding van zijn arrestatie en over degenen die hiertoe opdracht had gegeven, vernam hij niets? Hij geraakte in een heftige staat van opwinding, liep heen en weer, wat niemand hem belette, duwde zijn manchetten omhoog, betastte zijn borst, streek over zijn haar, liep langs de drie heren, zei: 'het is immers noonsens,' waarop de heren zich naar hem omkeerden en hem tegemoetkomend maar ernstig aankeken, en stond tenslotte weer stil voor de tafel van de opziener. 'Meneer Hasterer, de officier van justitie, is een goede vriend van mij,' zei hij, 'kan ik hem even opbellen?' 'Zeker,' zei de opziener, 'maar ik weet niet of dat enige zin heeft, of het zou moeten zijn, dat u een privé-aangelegenheid met hem te bespreken heeft.' 'Enige zin?' riep K. meer onthutst dan geërgerd uit. 'Wie bent u eigenlijk? U hebt het over enige zin en u gedraagt zich op de onzinnigste wijze die er bestaat. Is het niet godgeklagd? De heren hebben mij eerst overvallen en laten me nu naar hun pijpen dansen. Of het enige zin heeft een officier van justitie op te bellen, als ik zogenaamd gearresteerd ben? Goed, ik zal niet opbellen.' 'Jawel,' zei de opziener en wees naar de andere kamer, waar de telefoon was, 'belt u maar gerust op.' 'Nee, ik wil niet meer,' zei K. en liep naar het raam. Aan de overkant zat het gezelschap nog voor het raam. Het scheen nu, doordat K. voor het raam was komen staan, ietwat gestoord in de rust van het kijken. De oudjes wilden opstaan, maar de man achter hen stelde hen gerust. 'En daar zijn zowaar nog toeschouwers ook,' riep K. op luide toon tegen de opziener en wees met zijn wijsvinger naar de overkant. 'Weg daar,' riep hij de mensen toen toe. De drie aan de overkant weken onmiddellijk een paar

stappen achteruit, de twee oudjes zelfs nog achter de man, die hen met zijn brede lichaam dekte en, naar uit het bewegen van zijn mond viel op te maken, iets zei, dat door de afstand niet te verstaan was. Helemaal verdwenen ze echter niet, maar ze schenen het ogenblik af te wachten, waarop ze weer ongemerkt dichterbij het venster konden komen. "Opdringerige, impertinente mensen!" zei K., toen hij zich weer omkeerde naar de kamer. De opziener gaf hem blijkbaar gelijk, naar K. met een tersluikse blik meende op te merken. Maar het was evenzeer mogelijk, dat hij helemaal niet geluisterd had, want hij had een hand stevig op de tafel gedrukt en scheen de lengte van zijn vingers te meten. De twee bewakers zaten op een met een antimacassar bedekte koffer en wreven hun knieën. De drie jonge mannen stonden met hun handen op hun heupen doelloos rond te kijken. Het was zo stil als op een of ander godvergeten kantoor. "Wel, mijne heren," riep K. en een ogenblik leek het hem alsof hij hen allen op zijn schouders droeg, "naar uw uiterlijk te oordelen, schijnt mijn zaak afgelopen te zijn. Ik ben van mening, dat het 't beste is om over de rechtmatigheid of onrechtmatigheid van uw optreden niet meer na te denken en de kwestie door een wederzijdse handdruk tot een vredig einde te brengen. Indien u mijn mening deelt, vooruit dan," - en hij liep naar de tafel van de opziener en stak hem zijn hand toe. De opziener sloeg zijn ogen op, boog op zijn lippen en keek naar K.'s uitgestrekte hand. Nog steeds dacht K., dat de opziener zijn hand in de zijne zou leggen. Maar hij stond op, nam een harde, ronde hoed, die op juffrouw Buerstners bed lag en zette hem voorzichtig met beide handen op zijn hoofd, zoals men dat bij het passen van nieuwe hoeden doet. "Dat alles u zo eenvoudig lijkt," zei

hij onderwijl tegen K., 'wij moeten de zaak tot een vredig einde brengen, dacht u? Nee, nee, dat gaat heus niet. Waarmee ik ook weer niet wil zeggen, dat u zoudt moeten wanhopen. Nee, waarom eigenlijk? U bent alleen maar gearresteerd, verder niets. Dat had ik u te zeggen, dat heb ik gedaan en ik heb ook gezien hoe u het opgenomen heeft. Dat is voor vandaag genoeg en wij kunnen afscheid nemen van elkaar; natuurlijk enkel maar voorlopig. U wilt zeker nu naar de bank gaan?' 'Naar de bank?' vroeg K., 'en ik dacht dat ik gearresteerd was.' K. vroeg dit met een zekere koppigheid, want al was zijn handdruk niet aangenomen, hij voelde zich, vooral sinds de opziener opgestaan was, hoe langer hoe onafhankelijker van al deze mensen. Hij speelde met hen. Hij was van plan, wanneer ze waggenden, hen tot de straatdeur na te lopen en hun zijn arrestatie aan te bieden. Daarom herhaalde hij ook: 'Hoe kan ik nu naar de bank gaan, als ik toch gearresteerd ben?' 'O,' zei de opziener, 'u hebt mij verkeerd begrepen. U bent onder arrest, inderdaad, maar dat hoeft u niet te hinderen in de uitoefening van uw beroep. U zult ook in geen enkel opzicht in uw gewone manier van leven gestoord worden.' 'Dan is het onder arrest zijn ook niet zo erg,' zei K. en liep dicht op de opziener toe. 'Ik heb het nooit anders bedoeld,' zei deze. 'Maar dan schijnt de mededeling van de arrestatie toch niet zo noodzakelijk geweest te zijn,' zei K. en ging nog dichtler op hem toe. 'Dat was mijn plicht,' zei de opziener. 'Een domme plicht,' zei K. onverzocht. 'Dat kan wel,' antwoordde de opziener, 'maar laten we met dergelijk gepraat onze tijd niet verliezen. Ik had verondersteld, dat u naar de bank wilde. Omdat u alle woorden op een goudschaaltje schijnt te leggen, voeg ik er nog aan toe: ik dwing u niet om naar

de bank te gaan, ik dacht alleen maar, dat u het wilde. En om u dat te vergemakkelijken, en uw aankomst in de bank zo ongemerkt mogelijk te maken, heb ik deze drie heren, uw collega's, hier tot uw beschikking gehouden.' 'Wat?' riep K. uit en stearde de drie mannen verbaasd aan. Deze zo weinig karakteristieke armetierige jonge mannen, die enkel als een groep bij de portretten in zijn herinnering waren gebleven, waren inderdaad bedienden van zijn bank, geen collega's, dat was te veel gezegd en al een hiaat in de alwetendheid van de opziener, maar inderdaad ondergeschikte bedienden van de bank. Hoe had K. dat over het hoofd kunnen zien? Hij moest wel volkomen in beslag zijn genomen door de opziener en de bewakers om deze drie mannen niet te herkennen. De stijve, met zijn handen zwaaiende Rabensteiner, de blonde Kullich met zijn diepliggende ogen en Kaminer met zijn onuitstaanbare, door een chronische spierverrekking veroorzaakte glimlach. 'Goeie morgen!' zei K. na een poosje en gaf de correct buigende heren een hand. 'Ik heb u helemaal niet herkend. We zullen dus nu maar aan het werk gaan, niet waar?' De heren knikten lachend en ijverig, alsof ze de hele tijd op dit sein gewacht hadden. Maar toen K. zijn hoed miste, die in zijn kamer was blijven liggen, holden ze alle drie achter elkaar aan om hem te halen, wat toch op een zekere verlegenheid wees. K. stond stil en keek hen door de openslaande deuren na; de laatste was natuurlijk de onverschillige Rabensteiner, die alleen maar een elegant drafsje had vertoond. Kaminer gaf hem de hoed aan en K. moest zich, gelijk dat trouwens in de bank ook vaak nodig was, goed voorhouden, dat Kaminers glimlach geen opzet was, ja, dat hij eigenlijk helemaal niet met opzet kon glimlachen. Op het portaal open-

de mevrouw Grubach, die er helemaal niet zo erg schuld-
bewust uitzag, de deur voor het hele gezelschap en K.
keek, gelijk zo vaak, naar de band van haar schort, die
zo onnodig diep in haar geweldig middel kerfde. Beneden
gekomen besloot K., met zijn horloge in zijn hand, een
auto te nemen om het half uur vertraging niet onnodig
nog groter te maken. Kaminer liep naar de hoek, om de
wagen te halen, de beide anderen probeerden blijkbaar
K. af te leiden, toen Kullich plotseling naar de huisdeur
aan de overkant wees, waarin juist de grote man met het
blonde puntbaardje verscheen en op het eerste moment,
waarschijnlijk een beetje verlegen omdat hij zich nu in
zijn volle omvang vertoonde, een stap achteruit deed en
tegen de muur leunde. De oude mensen bevonden zich
zeker nog op de trap. K. ergerde zich over Kullich, om-
dat hij hem opmerkzaam gemaakt had op de man, die hij
zelf al eerder gezien, ja zelfs verwacht had. 'Kijk niet
naar hem,' siste hij hem toe, zonder te merken, hoe zon-
derling een dergelijke manier van spreken tegenover zelf-
standige mensen was. Maar er was geen verdere toelich-
ting nodig, want juist kwam de automobiël voor, ze stap-
ten in en reden weg. Toen herinnerde K. zich opeens, dat
hij er niets van gemerkt had, dat de opziener en de bewa-
kers weggegaan waren. De opziener had de drie bedien-
den voor hem verborgen gehouden en nu de bedienden
de opziener weer. Veel tegenwoordigheid van geest be-
wees dat niet, en K. nam zich voor, in dit opzicht beter op
zichzelf te letten. Toch draaide hij zich onwillekeurig om
en boog zich over de kap van de automobiël om zo moge-
lijk nog een glimp op te vangen van de opziener en de
bewakers. Maar even later wendde hij zich weer om en
leunde gemakkelijk in de hoek van de wagen, zonder ver-

der een poging in het werk gesteld te hebben, iemand te zoeken. Al maakte het niet die indruk, hij had nu best een beetje opmontering kunnen gebruiken; maar nu schenen de heren vermoed te zijn. Rabensteiner keek rechts uit de wagen, Kullich links en alleen Kaminer stond met zijn grijns tot zijn beschikking. Maar daarover een grapje te maken verbodt helaas de menselijkheid.

In dit voorjaar bracht K. de avonden zo door, dat hij nu zijn werk, indien dit nog mogelijk was - hij zat meestal tot 9 uur op zijn kantoor - een kleine wandeling alleen of met collega's maakte en dan naar een café ging, waar hij aan een stamtafel met voor het merendeel bejaarde heren gewoonlijk tot 11 uur bijeen was. Maar er waren ook uitzonderingen op deze indeling, wanneer K. bijvoorbeeld door de directeur van de bank, die zijn werkkraft en betrouwbaarheid zeer waardeerde, voor een autotocht of voor een diner in zijn villa geïnviteerd werd. Vandaar ging K. eens in de week naar een meisje, Elsa geheten, dat 's nachts tot laat in de ochtend als kellnerin in een nacht-café bediende en overdag op haar bed bezoek ontving.

Maar die avond - de dag was met ingespannen arbeid en veel respectvolle en vriendschappelijke felicitaties voor zijn verjaardag omgevlogen - wilde K. meteen naar huis gaan. In alle kleine tussenpozen van het werk had hij daaraan gedacht; zonder precies te weten wat hij bedoelde, leek het hem, alsof er door de gebeurtenissen van die ochtend een volslagen wanorde in mevrouw Grubachs woning was veroorzaakt en dat juist hij nodig was om de orde te herstellen. Maar was deze orde eenmaal hersteld, dan was elk spoor van die gebeurtenissen ook uitgewist en zou alles weer zijn vroegere gang gaan. Vooral van de

drie bedienden was niets te vrezen, ze waren weer in het grote personeel der bank ondergegaan, er was geen verandering aan hen te merken. K. had hen herhaalde malen afzonderlijk en te zamen op zijn kantoor laten komen, met geen andere bedoeling dan hen gade te slaan; hij had hen telkens hestredigd weer kunnen laten gaan. Toen hij om half tien 's avonds aankwam voor het huis, waarin hij woonde, trof hij in de huisdeur een jonge kerel, die daar wijdsheens een pijp stond te roken. "Wie ben jij?" vroeg K. dadelijk en bracht zijn gezicht vlak bij dat van de jongen; er was niet veel te zien in de schemering van de gang.

"Ik ben de zoon van de conciërge, mijnheer," antwoordde de jongen, nam de pijp uit zijn mond en deed een stap op zij. "De zoon van de conciërge?" vroeg K. en tikte met zijn stok ongeduldig op de vloer. "Wenst mijnheer iets? Zal ik vader roepen?" "Nee, nee," zei K., in zijn stem lag iets als vergeving, alsof de jongen iets verkeerd gedaan had, maar hij hem vergaf. "Het is in orde," zei hij toen en liep door, maar voordat hij de trap opging, draaide hij zich nog eens om.

Hij had rechtstreeks naar zijn kamer kunnen gaan, maar omdat hij met mevrouw Grubach wilde spreken, klopte hij eerst bij haar aan. Ze zat met een breikous aan de tafel, waarop nog een stapel oude kousen lag. K. verontschuldigde zich verstrooid, omdat hij zo laat kwam, maar mevrouw Grubach was heel vriendelijk en wilde van geen verontschuldiging horen; voor hem was zij altijd te spreken, hij wist heel goed, dat hij haar beste en liefste huurder was. K. keek de kamer rond, het was weer volkomen zoals het geweest was, de ontbijtstoel, die 's ochtends op het tafeltje bij het raam gestaan had, was ook al opgeruimd. Vrouwenhanden spelen in stilte toch veel klaar,

dacht hij, hij zou het servies misschien op slag stuk gegoooid, maar het zeker niet naar de keuken gebracht hebben. Hij keek mevrouw Grubach met een zekere dankbaarheid aan. 'Waarom bent u nog zo laat bezig?' vroeg hij. Ze zaten nu beiden aan de tafel en K. woude van tijd tot tijd met zijn hand in de kousen. 'Er is veel te doen,' zei ze, 'overdag sta ik klaar voor mijn huurders; als ik mijn boel in orde wil houden, heb ik alleen de avonden over.' 'En ik heb u vandaag zeker nog een massa extra werk bezorgd.' 'Wat bedoelt u?' vroeg ze, iets aandachtiger wordend; het werk rustte nu in haar schoot. 'Ik bedoel de mannen die vanochtend hier waren.' 'O,' zei ze en keerde weer tot haar rust terug, 'dat heeft me geen extra werk bezorgd.' K. keek zwijgend toe, hoe ze haar breikous weer opnam. Ze schijnt verwonderd te zijn, dat ik erover spreek, dacht hij, ze schijnt het niet juist te vinden, dat ik erover spreek. Zoveel te belangrijker is het, dat ik het doe. Ik kan er alleen met een oude vrouw over spreken. 'Zeker, het heeft u wel extra werk bezorgd,' zei hij toen, 'maar het zal niet weer gebeuren.' 'Nee, dat kan niet weer gebeuren,' zei ze vol instemming en glimlachte bijna weemoedig tegen K. 'Meent u dat in ernst?' vroeg K. 'Ja,' zei ze zachter, 'maar u mag het vooral niet zo zwaar opnemen. Wat gebeurt er niet allemaal in de wereld! Nu u zo vertrouwelĳk met mij praat, mijnheer K., kan ik u wel bekenne, dat ik een beetje achter de deur heb staan luisteren en dat de twee bewakers mij ook het een en ander verteld hebben. Het gaat immers om uw geluk, en dat gaat mij werkelijk ter harte, meer dan misschien wel gepermittceerd is, want ik ben immers maar uw hospita. Nou, ik heb dus een en ander gehoord, maar ik kan niet zeggen, dat het iets buitengewoons ergs was. Nee. U bent

weliswaar gearresteerd, maar niet zoals een dief gearresteerd wordt. Als iemand gearresteerd wordt als een dief, dan is dat erg, maar deze arrestatie! Mij lijkt het meer als iets geleerds, neemt u mij niet kwalijk, als ik iets doms zeg, maar het lijkt mij als iets geleerds, dat ik weliswaar niet begrijp, maar dat iemand ook niet hoeft te begrijpen.*

'Het is helemaal niets doms, wat u gezegd hebt, mevrouw Grubach, tenminste ik ben voor een deel dezelfde mening toegedaan als u, alleen oordeel ik over alles nog scherper dan u, en ik denk zelfs niet eens dat het iets geleerds is, maar dat het hoegenaamd niets is. Ik ben overrompeld, dat is het geweest. Als ik dadelijk na het wakker worden, zonder mij in de war te laten brengen omdat Anna wegbleef, opgestaan was en zonder op iemand te letten, die mij in de weg gekomen was, naar u was toegegaan, als ik deze keer bij wijze van uitzondering bijvoorbeeld in de keuken had ontheten, als ik mijn kleren door u uit mijn kamer had laten halen, kortom als ik verstandiger gehandeld had, dan was er verder niets gebeurd, dan zou alles, wat iets wilde worden, in de kiem gesmoord zijn. Maar je bent zo weinig voorbereid. In de bank bijvoorbeeld ben ik op alles voorbereid; daar zou iets dergelijks mij onmogelijk kunnen gebeuren; ik heb daar een eigen knecht, de stadstelefoon en de huistelefoon staan voor mij op mijn tafel, er komen voortdurend mensen, cliënten en personeel, maar bovendien en vooral ben ik daar voortdurend in contact met het werk, bewaar daardoor dus steeds mijn tegenwoordigheid van geest, waardoor het mij bepaald een genoegen zou doen tegenover een dergelijk geval geplaatst te worden. Maar goed, het is voorbij en ik wilde er eigenlijk ook helemaal niet meer over spreken; ik wil-

de alleen uw oordeel horen, het oordeel van een verstandige vrouw, en ik ben heel blij, dat we hierin overeenstemmen. Maar nu moet u mij een hand geven, een dergelijke overeenstemming moet door een handdruk bekrachtigd worden.'

Zou ze me een hand geven? De opziener heeft me geen hand gegeven, dacht hij en keek de vrouw, anders dan vroeger, onderzoekend aan. Ze stond op, omdat ook hij was opgestaan, ze was een beetje verlegen, omdat niet alles wat K. gezegd had, begrijpelijk voor haar was geweest. Maar door die verlegenheid zei ze iets wat ze helemaal niet wilde en wat ook helemaal niet op zijn plaats was: 'Nee, u het toch niet zo zwaar op, mijnheer K.,' zei ze, ze had tranen in haar stem en ze vergat natuurlijk hem een hand te geven. 'Ik wist niet, dat ik het zwaar opnam,' zei K. plotseling vermoeid en het waardeloze van alle instemmingen dezer vrouw inziend. .

Bij de deur vroeg hij nog: 'Is juffrouw Buerstner thuis?' 'Nee,' zei mevrouw Grubach en glimfachte bij dit droge antwoord met een vertraagde verstandige declinatie. 'Ze is naar de schouwburg. Wilde u iets van haar? Zal ik haar een boodschap geven?' 'Nee, ik wilde alleen een praatje met haar maken.' 'Ik weet tot mijn spijt niet hoe laat ze thuiskomt; als ze naar de schouwburg is, komt ze meestal laat thuis.' 'Dat doet er nu ook niets meer toe,' zei K. en draaide zijn gebogen hoofd al naar de deur om heen te gaan, 'ik wilde haar alleen excuus vragen, omdat ik vanmorgen gebruik gemaakt heb van haar kamer.' 'Dat is niet nodig, mijnheer K., u bent te bezorgd, de juffrouw weet immers van niets, ze is sinds vanochtend vroeg niet thuis geweest, en alles is ook allang weer in orde, kijkt u zelf maar.' En ze opende de deur naar juffrouw Buerst-

ners kamer. 'Dank u, ik geloof het zo wel,' zei K., maar liep toch naar de geopende deur. De maan scheen stil in de donkere kamer. Voor zover het te zien was, stond werkelijk alles op zijn plaats, ook de blouse hing niet meer aan de knop van het raam. Buitengewoon hoog leken de kussens in het bed, ze lagen gedeeltelijk in het maanlicht. 'De juffrouw komt dikwijls laat thuis,' zei K. en keek mevrouw Grubach aan, alsof zij daarvoor de verantwoordelijkheid droeg. 'Zo zijn jonge mensen nu eenmaal,' zei mevrouw Grubach verontschuldigend. 'Natuurlijk, natuurlijk,' zei K., 'maar het kan ook te ver gaan.' 'Dat kan het zeker,' zei mevrouw Grubach, 'daarin hebt u stellig gelijk, mijnheer K. Misschien zelfs in dit geval. Ik wil zeker geen kwaad spreken van juffrouw Buerstner, ze is een goed lief meisje, vriendelijk, netjes, precies, werkzaam, ik waardeer dat allemaal heel erg, maar één ding is zeker, ze zou trotser, terughoudender kunnen zijn. Ik heb haar in de laatste vier weken al twee keer in een stille straat en iedere keer met een andere heer ontmoet. Ik vind dat heel pijnlijk, en ik vertel het bij de almachtige god alleen aan u, mijnheer K., maar het zal niet te vermijden zijn, dat ik ook met de juffrouw zelf erover spreek. Het is trouwens niet het enige, wat haar verdacht bij mij maakt.' 'U bent op de verkeerde weg,' zei K. woedend en bijna niet in staat het te verbergen, 'u hebt overigens mijn opmerking over juffrouw Buerstner blijkbaar verkeerd begrepen, zo was het niet bedoeld. Ik waarschuw u zelfs ernstig, ook maar iets tegen de juffrouw te zeggen, u vergist u absoluut, ik ken de juffrouw heel goed, er is niets van waar, wat u vertelt. Trouwens, misschien ga ik te ver, ik wil u niet belemmeren, zeg tegen haar wat u wilt. Goedenacht.' 'Mijnheer K.,' zei mevrouw Grubach sme-

kend en haastte zich achter K. aan tot bij zijn deur, die hij al geopend had. 'Ik wil immers nog lang niet met de juffrouw praten, natuurlijk zal ik eerst nog op haar blijven leeten, ik heb u alleen maar in vertrouwen verteld wat ik wist. Het moet tenslotte toch in de geest van elke huurder zijn, als ik probeer het pension zo netjes mogelijk te houden, en dat is mijn enige streven.' 'Netheid!' riep K. nog door de spleet van de deur, 'als u het pension netjes wilt houden, moet u beginnen mij de huur op te zeggen.' Toen sloeg hij de deur dicht, op een zacht klopje lette hij niet meer.

Daarentegen besloot hij, omdat hij niet de minste lust had om te slapen, nog op te blijven en bij deze gelegenheid vast te stellen, wanneer juffrouw Buerstner thuiskwam. Misschien was het dan mogelijk, hoe weinig passend het ook mocht zijn, nog een paar woorden met haar te wisselen. Toen hij uit het raam leunde en zijn moed' ogen sloot, dacht hij er zelfs een ogenblik over, mevrouw Grubach te straffen en juffrouw Buerstner te bepraten tegelijk met hem de huur op te zeggen. Maar meteen leek hem dat ook weer ontzettend overdreven en hij verdacht er zichzelf van, dat het zijn diepere bedoeling was, te verhuizen om de gebeurtenissen van die ochtend. Niets zou onzinniger en vooral doelloozer en verachtelijker zijn.

Toen hij genoeg van het uitkijken op de lege straat had, ging hij op de canapé liggen, nadat hij de deur naar het portaal op een kier gezet had, om ieder, die de woning binnentrad, dadelijk van de canapé uit te kunnen zien. Tot elf uur ongeveer lag hij rustig, een sigaar rokend, op de canapé. Toen hield hij het er niet langer uit; hij ging op het portaal staan, alsof hij daardoor de thuiskomst van juffrouw Buerstner kon bespoedigen. Hij had geen bijzon-

der verlangen naar haar. Hij kon zich zelfs niet eens precies herinneren, hoe ze er uitzag, maar nu wilde hij met haar praten en het prikkelde hem, dat zij door haar late komst ook in het besluit van deze dag nog onrust en wanorde bracht. Het was ook haar schuld, dat hij vanavond niet gegeten en dat hij van zijn voorgenomen bezoek aan Elsa afgezien had. Beide verzuimen kon hij natuurlijk nog goedmaken, wanneer hij nu naar het café ging, waar Elsa werkte. Hij was dan ook van plan dat later, na het gesprek met juffrouw Buerstner te doen.

Het was over half twaalf, toen hij iemand in het trappenhuis hoorde. K., die in gedachten verdiept op het portaal, zo luidruchtig alsof het zijn eigen kamer was, heen en weer liep, vluchtte achter zijn deur. Het was juffrouw Buerstner, die thuisgekomen was. Fluiverig trok ze, terwijl ze de deur sloot, een zijden sjaal dichtter om haar smalle schouders. Het volgende ogenblik zou ze haar kamer binnengaan, waar K. zeker om middernacht niet mocht binnendringen; hij moest haar dus nu aanspreken, maar had ongelukkigerwijs vergeten het electrische licht in zijn kamer aan te draaien, zodat zijn naar vorentreden uit de donkere kamer de schijn kreeg van een overval of op zijn minst het meisje erg aan het schrikken moest maken. In zijn hulpeloosheid en omdat er geen tijd te verliezen was, fluisterde hij door de spleet van de deur: 'Juffrouw Buerstner.' Het klonk als een verzoek, niet als een roep. 'Is er iemand?' vroeg juffrouw Buerstner en keek met grote ogen om zich heen. 'Ik ben het,' zei K. en trad naar voren. 'O, mijnheer K.!' zei juffrouw Buerstner met een glimlach. 'Goienavond,' en ze gaf hem een hand. 'Ik wilde even iets met u bespreken, wilt u me daartoe nu in de gelegenheid stellen?' 'Nu?' vroeg juffrouw

Buerstner, 'moet dat nu gebeuren? 't Is een beetje vreemde tijd, vindt u niet?' 'Ik wacht sinds negen uur op u.' 'Nou ja, ik ben in de schouwburg geweest, ik wist immers niets van u.' 'De aanleiding voor dat wat ik met u bespreken wil heeft zich vandaag pas voorgedaan.' 'Zo, nou ik heb er principieel niets tegen, behalve dan dat ik bijna ontrouw van moeheid. Komt u dus maar een ogenblikje op mijn kamer. Hier kunnen we in geen geval met elkaar praten, want dan maken we iedereen wakker en dat zou ik voor ons nog onaangener vinden dan voor de anderen. Wacht u hier maar even tot ik licht in mijn kamer gemaakt heb en doet u dan hier het licht uit.' K. deed wat zij zei, maar wachtte nog even tot juffrouw Buerstner hem uit haar kamer nog eens zachtjes vroeg binnen te komen. 'Gaat u zitten,' zei ze en wees naar de sofa; zij zelf bleef tegen de rand van het ledikant staan, niettegenstaande de moeheid, waarover ze gesproken had; zelfs haar kleine, maar met een overvloed van bloemen versierde hoed had ze niet afgezet. 'Wat wilt u eigenlijk? Ik ben werkelijk nieuwsgierig.' Ze sloeg haar ene been luchtig over het andere. 'U zult misschien zeggen,' begon K., 'dat de kwestie niet zo dringend is, om nu besproken te worden, maar...' 'Naar inleidingen luister ik nooit,' zei juffrouw Buerstner. 'Dat vergemakkelijkt mijn taak,' zei K. 'Uw kamer is vanochtend, in zekere zin door mijn schuld, een beetje ondersteboven gegooid, het is door vreemde mensen buiten mijn wil gedaan en toch zoals gezegd door mijn schuld; daarop wilde ik u om excuus vragen.' 'Mijn kamer?' vroeg juffrouw Buerstner, en keek niet naar de kamer, maar onderzoekend naar K. 'Zo is het,' zei K. en nu keken ze elkaar voor het eerst in de ogen, 'de wijze waarop dat gebeurd is heeft niets om het lijf.' 'Maar dat

is toch juist het interessante,' zei juffrouw Buerstner. 'Nee,' zei K. 'Goed,' zei juffrouw Buerstner, 'ik wil niet in uw geheimen proberen te dringen; als u volhardt, dat het niet interessant is, dan leg ik mij daarbij neer. De verontschuldiging, waarom u verzoekt, geef ik u graag, vooral omdat ik geen zweem van wanorde kan vinden.' Ze deed, haar vlakke handen laag tegen haar heupen gelegd, een rondgang door de kamer. Bij het matje met de portretten bleef ze staan. 'Kijk,' riep ze uit, 'mijn portretten zijn inderdaad door elkaar gegooid. Hè, dat is vervelend. Er is dus iemand, zonder dat hij daartoe het recht had, in mijn kamer geweest.' K. knikte en vervloekte in stilte de bediende Kaminer, die zijn saaie zinneloze beweeglijkheid nooit kon beheersen. 'Het is vreemd,' zei juffrouw Buerstner, 'dat ik gedwongen ben u iets te verbieden, wat u uzelf zoudt moeten verbieden, namelijk in mijn afwezigheid mijn kamer te betreden.' 'Ik heb u toch uitgelegd, juffrouw,' zei K. en liep nu ook naar de portretten, 'dat niet ik het geweest ben, die zich aan uw portretten heeft vergrepen; maar nu u mij niet gelooft, moet ik u dus bekennen, dat de commissie van instructie drie bankbedienden heeft meegebracht, van wie de ene, die ik bij de eerste de beste gelegenheid uit de bank zal laten gooien, de portretten waarschijnlijk in zijn handen heeft genomen.' 'Ja, er is een commissie van instructie hier geweest,' voegde K. er aan toe, toen de juffrouw hem met een vragende blik aankeek. 'Voor u?' vroeg de juffrouw. 'Ja,' antwoordde K. 'Niet waar,' riep de juffrouw en lachte. 'Heus,' zei K., 'denkt u dan dat ik onschuldig ben?' 'Nou, onschuldig,' zei de juffrouw, 'ik wil niet onmiddellijk een oordeel uitspreken, dat ernstige gevolgen kan hebben, ik ken u trouwens ook niet, maar in elk geval,

het moet toch wel een doortrapte misdadiger zijn, die zo maar een commissie van instructie op zijn dak gestuurd krijgt. Maar als u toch vrij rondloopt - en ik concludeer tenminste uit uw rust, dat u niet uit de gevangenis ontsnapt bent - dan kunt u toch ook weer niet zo'n verschrikkelijke misdaad begaan hebben.' 'Ja,' zei K., 'maar de commissie van instructie kan toch ingezien hebben, dat ik onschuldig ben of tenminste niet zo schuldig als verondersteld werd.' 'Natuurlijk, dat kan,' zei juffrouw Buerstner zeer oplettend. 'Ziet u,' zei K., 'u hebt niet zoveel ervaring in rechtszaken.' 'Nee, dat heb ik niet,' zei juffrouw Buerstner, 'en dat heb ik al dikwijls betreurd, want ik zou alles willen weten, en juist rechtszaken interesseren mij buitengewoon. Het gerecht heeft een merkwaardige aantrekkingskracht, vindt u niet? Maar ik zal stellig mijn kennis in deze richting aanvullen, want de volgende maand kom ik op een advocatenkantoor als kantoorbediende.' 'Dat is heel goed,' zei K., 'u kunt me dan misschien een beetje helpen bij mijn proces.' 'Dat zou best kunnen,' zei juffrouw Buerstner, 'waarom ook niet. Ik maak graag gebruik van mijn kennis.' 'Ik bedoel het ook in ernst,' zei K., 'of tenminste in de halve ernst, waarin u het bedoelt. De zaak is te gering om er een advocaat bij te nemen, maar een adviseur zou ik best kunnen gebruiken.' 'Ja, maar als ik adviseur moet zijn, zou ik ook moeten weten, waarom het gaat,' zei juffrouw Buerstner. 'Daar zit juist de kneep,' zei K., 'dat weet ik zelf niet.' 'Dan hebt u mij dus voor de gek gehouden,' zei juffrouw Buerstner bovenmate teleurgesteld, 'het was volkomen overbodig daarvoor zo'n laat uur uit te zoeken.' En ze verwijderde zich van de portretten, waar ze al die tijd bijeen hadden gestaan. 'Maar juffrouw,' zei K., 'ik houd u niet voor de gek.

Geloof mij toch! Alles wat ik weet, heb ik u verteld. Zelfs meer dan ik weet, want het is helemaal geen commissie van instructie geweest, ik noem het maar zo, omdat ik er geen andere naam voor weet. Er is helemaal niets onderzocht, ik ben alleen gearresteerd, maar door een commissie.' Juffrouw Buerstner zat op de sofa en lachte weer. 'Hoe is dat dan gegaan?' vroeg ze. 'Het was verschrikkelijk,' zei K., maar hij dacht daar nu helemaal niet aan. Hij was helemaal verdiept in de aanblik van juffrouw Buerstner, die het gezicht op één hand steunde - haar elleboog rustte op het kussen van de sofa - terwijl haar andere hand langzaam over haar heup streek. 'Dat is te algemeen,' zei juffrouw Buerstner. 'Wat is te algemeen?' vroeg K. Toen herinnerde hij zich haar vraag: 'Zal ik laten zien hoe het geweest is?' Hij wilde beweging maken en toch niet weggaan. 'Ik ben al zo moe,' zei juffrouw Buerstner. 'U kwam ook zo laat thuis,' zei K. 'Nu zal het einde nog zijn, dat ik verwijten te horen krijg, maar u hebt er ook het recht toe, want ik had u niet meer binnen moeten laten. Nodig was het immers ook niet, dat is wel gebleken.' 'Het was nodig, dat zult u dadelijk zien,' zei K. 'Mag ik het nachtkastje voor uw bed verplaatsen?' 'Wat denkt u wel?' zei juffrouw Buerstner, 'natuurlijk mag u dat niet!' 'Dan kan ik het u ook niet laten zien,' zei K. opgewonden, alsof hem hierdoor een onuitsprekelijke schade berokkend werd. 'Ja, als u het voor de voorstelling nodig hebt, schuift u dan het kastje maar gerust weg,' zei juffrouw Buerstner en voegde er na een poosje met zwakkere stem aan toe: 'Ik ben zo moe, dat ik meer toesta dan goed is.' K. plaatste het kastje in het midden van de kamer en ging er achter zitten. 'U moet zich de verdeling der personen goed voorstellen, het is heel inte-

ressant. Ik ben de opziener, daar op de koffer zitten twee bewakers, bij de portretten staan drie jonge mannen. Aan de knop van het raam hangt, als ik dat even mag opmerken, een witte blouse. En nu begint het. O ja, ik vergeet mijzelf, de belangrijkste persoon, dus ik sta hier voor het tafeltje. De opziener zit uiterst gemakkelijk, zijn benen over elkaar, een arm hier over de leuning heenhangend, een onvergelijkelijke lomperd. En nu begint het dus werkelijk. De opziener roept, alsof hij mij moet wekken; hij schreeuwt gewoonweg; ik moet tot mijn spijt, als ik het u begrijpelijk wil maken, ook schreeuwen; het is trouwens alleen mijn naam, die hij zo uitschreeuwt.' Juffrouw Buerstner, die lachend luisterde, legde haar wijsvinger tegen haar mond, om K. te beletten te schreeuwen, maar het was al te laat, K. was te zeer in zijn rol, hij riep langzaam 'Josef K.,' overigens niet zo hard als hij gedreigd had, maar toch zo, dat de klank zich, nadat hij plotseling was uitgestoten, pas langzaam in de kamer scheen te verspreiden.

Nu werd er aan de deur van de kamer naastaan geklopt, enige keren, hard, kort en regelmatig. Juffrouw Buerstner werd bleek en legde haar hand op haar hart. K. schrok hevig, want hij was enkele ogenblikken lang volkomen buiten staat om aan iets anders te denken dan aan de voorvallen van die ochtend en aan het meisje, die hij zo voorspeelde. Nauwelijks had hij zich beheerst, of hij sprong op juffrouw Buerstner toe en nam haar hand. 'U hoeft niet bang te zijn,' fluisterde hij, 'ik maak alles wel in orde. Maar wie kan het zijn? Hier naast is immers de woonkamer, waar niemand slaapt.' 'Jawel,' fluisterde juffrouw Buerstner aan K.'s oor, 'sinds gisteren slaapt hier een neef van mevrouw Grubach, een kapitein. Er is toe-

vallig geen andere kamer vrij. Ik heb er ook niet meer aan gedacht. Dat u ook zo moest schreeuwen! Ik voel me er door bezwaard.' 'Daar is geen reden voor,' zei K. en kustte, toen ze weer op het kussen teruggleed, haar voorhoofd. 'Weg, weg,' zei ze en richtte zich haastig weer op, 'ga toch weg, ga toch weg, wat wilt u, hij luistert immers aan de deur, hij hoort immers alles. Waarom maakt u het me toch zo moeilijk!' 'Ik ga niet eerder weg,' zei K., 'of u moet een beetje gekalmeerd zijn. Kom mee naar de andere hoek van de kamer, daar kan hij ons niet horen.' Ze liet zich daarheen brengen. 'U schijnt er niet aan te denken,' zei hij, 'dat dit misschien wel onaangenaam voor u kan zijn, maar zeker niet gevaarlijk. U weet, hoe mevrouw Grubach, die in deze zaak toch beslist, vooral omdat de kapitein haar neef is, op mij gesteld is, en alles wat ik haar vertel, onvoorwaardelijk gelooft. Ze is ook verder afhankelijk van mij, want ze heeft een groot bedrag aan geld van mij geleend. Al uw voorstellen voor een verklaring van ons samenzijn accepteer ik, als ze maar een beetje doeltreffend zijn, en ik sta u er borg voor, dat ik mevrouw Grubach er toe breng, deze verklaring niet alleen voor de openbaarheid, maar werkelijk en oprecht te geloven. Mij hoeft u daarbij in geen enkel opzicht te ontzien. Wilt u verspreid hebben, dat ik u heb overvallen, dan wordt mevrouw Grubach in deze geest ingelicht en zij zal het geloven, zonder haar vertrouwen in mij te verliezen, zo zeer is ze op mij gesteld.' Juffrouw Buerstner staarde, stil en een beetje in elkaar gezakt, voor zich uit op de grond. 'Waarom zou mevrouw Grubach niet geloven, dat ik u overvallen heb,' voegde K. er aan toe. Voor zich zag hij haar haar, gescheiden, laag ingeplant, kroezig, stevig opgebonden, rondachtig haar. Hij

dacht, dat ze haar ogen naar hem zou opslaan, maar ze zei zonder haar houding te veranderen: 'Neem me niet kwalijk, ik ben van dat plotseling geklop meer geschrokken dan van de gevolgen, die de aanwezigheid van de kapitein zou kunnen hebben. Het was zo stil na uw geschreeuw en toen werd er geklopt, daarom ben ik zo geschrokken, ik zat ook zo dicht bij de deur, het klonk of het vlak naast mij was. Voor uw voorstellen dank ik u, maar ik neem ze niet aan. Ik kan voor alles wat er in mijn kamer gebeurt de verantwoordelijkheid dragen, en wel tegenover iedereen. Ik verbaas mij, dat u niet merkt, wat voor een belediging er voor mij in uw voorstellen besloten ligt, natuurlijk naast de goede bedoelingen, die ik zeker weet te waarderen. Maar ga nu heen, laat mij alleen, daaraan heb ik nu nog meer behoefte dan daarstraks. De enkele minuten, waarom u gevraagd hebt, zijn nu tot een half uur en meer uitgedijd.' K. greep haar bij haar hand en toen bij haar pols: 'U bent toch niet boos op mij?' vroeg hij. Ze schudde zijn hand af en antwoordde: 'Nee, nee, ik ben nooit en op niemand boos.' Hij greep weer naar haar pols, zo liet het nu toe en leidde hem zo naar de deur. Hij was vastbesloten weg te gaan. Maar voor de deur, alsof hij niet verwacht had hier een deur te vinden, aarzelde hij; dit ogenblik gebruikte juffrouw Buerstner om zich los te maken, de deur te openen, op het portaal te sluipen en van daar zachtjes tegen K. te zeggen: 'Kom nu asjeblieft. Ziet u. . .' ze wees naar de deur van de kapitein - 'hij heeft het licht aangedraaid en amuseert zich over ons.' 'Ik kom al,' zei K., liep snel op haar toe, greep haar, kuste haar op haar mond en toen over haar gehele gezicht, zoals een dorstig dier met zijn tong over het eindelijk gevonden bronwater heentast. Tenslotte kuste hij

haar in haar hals waar de keel zit, en daar liet hij lang zijn lippen liggen. Een gerucht in de kamer van de kapitein deed hem opkijken. 'Nu zal ik gaan,' zei hij, hij wilde juffrouw Buerstner bij haar voornaam noemen, maar hij wist hem niet. Ze knikte moe, liet hem al half afgewend haar hand voor een kus, alsof ze er niets van merkte en ging gebukt haar kamer binnen.

Kort daarop lag K. in zijn bed. Hij sliep heel gauw in, voor het inslapen dacht hij nog een poosje over zijn gedrag na; hij was er tevreden mee, maar tegelijk verbaasd, dat hij niet nog tevredener was. Vanwege de kapitein maakte hij zich werkelijk bezorgd voor juffrouw Buerstner.

EERSTE INSTRUCTIE

K. had telefonisch bericht gekregen, dat er de volgende Zondag een kort verhoor over zijn zaak zou plaats vinden. Men wees hem er op, dat deze verhoren nu regelmatig, al was het dan misschien niet iedere week, dan toch met korte tusschenpozen op elkaar zouden volgen. Het was aan de ene kant van algemeen belang het proces zo snel mogelijk af te wikkelen, maar aan de andere kant moesten de verhoren in elk opzicht grondig zijn en om de daarmee verbonden vermoedenissen toch nooit al te lang duren. Daarom had men de uitweg van deze snel op elkaar volgende, maar korte verhoren gekozen. Het vaststellen van de Zondag voor de verhoren was geschied om K. in zijn dagelijkse werk niet te storen. Men nam aan, dat hij het daarmee eens was; mocht hij een ander tijdstip wenschen, dan zou men hem, zo mogelijk, tegemoet komen. De verhoren waren bijvoorbeeld ook 's nachts mogelijk, maar dan zou K. waarschijnlijk niet fris genoeg zijn. In elk geval werd, zolang K. geen tegenwerpingen maakte, de Zondag gereserveerd. Het sprak vanzelf, dat hij beslist moest verschijnen, daarop hoefde hij waarschijnlijk niet afzonderlijk gewezen te worden. Het nummer van het huis waar hij verwacht werd, werd hem opgegeven; het was een huis in een afgelegen straat in een der buitenwijken, waar K. nog nooit geweest was.

K. legde, toen hij dit bericht ontvangen had, zonder te antwoorden de hoorn op de haak; hij was onmiddellijk besloten er Zondag heen te gaan, het was beslist noodzakelijk, het proces begon nu en hij moest zich schrap

zetten, dit eerste verhoor moest tevens het laatste zijn. Hij stond nog pijnzend bij de telefoon, toen hij achter zich de stem van de adjunct-directeur hoorde, die telefoneren wilde, maar wie K. in de weg stond. 'Slechte berichten?' vroeg de adjunct-directeur op luchtige toon, niet om hem uit te horen, maar om K. van het toestel weg te krijgen. 'Nee, nee,' zei K., trad op zij, maar ging niet weg. De adjunct-directeur nam de hoorn op en zei, terwijl hij op de aansluiting wachtte, over de microfoon heen: 'Een vraag, mijnheer K.? Zoudt u mij Zondagochtend het genoegen willen doen met mij te gaan zeilen? Ik heb een grote boot en het zal een uitgebreid gezelschap worden, waaronder stellig ook kennissen van u zullen zijn. Onder anderen de officier van justitie Hasterer. Komt u ook? Doe het maar!' K. probeerde goed op te letten wat de adjunct-directeur zei. Het was niet zonder belang voor hem, want deze uitnodiging van de adjunct-directeur, met wie hij nooit op bijzonder goede voet had gestaan, betekende een poging tot toenadering van diens kant en hewees, hoe belangrijk K.'s positie in de bank geworden was en hoe waardevol zijn vriendschap of tenminste zijn onpartijdigheid de op een na hoogste employé van de bank leek. Deze invitatie betekende een vernedering van de adjunct-directeur, al was ze zo maar luchtigjes in afwachting van de telefonische verbinding over de hoorn heen gedaan. Maar K. moest een tweede vernedering laten volgen, hij zei: 'Dank u zeer! Maar ik heb tot mijn spijt Zondag geen tijd, ik heb al een afspraak.' 'Jammer,' zei de adjunct-directeur en wendde zich af voor het telefonisch gesprek, dat juist tot stand was gekomen. Het was geen kort gesprek, maar K. bleef in zijn verstroudheid aldoor naast het toestel staan. Pas toen de adjunct-directeur af-

belde, schrok hij en zei, om zijn nutteloze aanwezigheid toch een beetje te verontschuldigen: 'Ik ben zoëven opgeheld om ergens te komen, maar men heeft vergeten mij het tijdstip te noemen.' 'Bel dan nog even terug,' zei de adjunct-directeur. 'Het is niet zo belangrijk,' zei K., niet-tegenstaande daardoor zijn vroegere toch al zo gebrek-kige verontschuldiging nog vager werd. De adjunct-directeur sprak, terwijl hij de kamer uitliep, al over andere dingen. K. spande zich in hem te antwoorden, maar dacht er hoofdzakelijk aan, dat het 't beste zou zijn om Zondagochtend om negen uur te verschijnen, omdat op werkdagen alle rechtbanken op dit uur beginnen te werken.

Zondag was het naar weer. K. was erg vermoeid, doordat hij voor een fuif aan de stamtafel tot laat in de nacht in het café was gebleven. Hij had zich bijna verslapen. Haastig, zonder tijd te hebben om na te denken an de verschillende plannen, die hij gedurende de afgelopen week had uitgebroed, uit te werken, kleedde hij zich aan en begaf zich suel, zonder te ontbijten, naar de hem genoemde voorstad. Het was vreemd, maar hoewel hij weinig tijd had om rond te kijken, ontmoette hij de drie bij zijn zaak betrokken bedienden, Rabensteiner, Kullich en Kaminer. De eerste twee reden in een tram, dwars over K.'s weg, maar Kaminer zat op het terras van een café en boog zich juist toen K. voorbijkwam nieuwsgierig over de balustrade. Ze zouden hem waarschijnlijk alle drie nakijken en verbaasd zijn, dat hun chef zo holde; het was een zekere koppigheid, die K. ervan teruggehouden had te rijden, hij had een afschuw van elke, zelfs de geringste vreemde hulp in deze zijn zaak, ook wilde hij niemand in beslag nemen of ook maar in de verste verte inwijden, maar ten-

slotte voelde hij ook niet de minste lust om zich door al te grote promptheid voor de commissie van instructie te vernederen. Weliswaar holde hij nu, om zo mogelijk om negen uur te verschijnen, niettegenstaande hij niet eens op een bepaald uur ontboden was. Hij had gedacht, het huis al uit de verte aan een of ander teken, waarvan hij zelf hoegenaamd geen voorstelling had, of aan een buitengewone drukte voor de ingang te herkennen. Maar de Juliusstraat, waarin het moest staan en bij het begin waarvan K. een ogenblik had geaarzeld, bestond aan beide kanten uit bijna volkomen eenvormige huizen, hoge, grijze, door arme mensen bewoonde huurhuizen. Nu, op Zondagochtend, waren de meeste ramen bezet, mannen in hemdsmouwen leunden eruit en rookten of hielden kleine kinderen voorzichtig en teder op de vensterbank vast. Andere ramen waren hoogopgestapeld met beddegoed, waarboven vluchtig het verwaalde hoofd van een vrouw verscheen. De mensen praatten luidkeels met elkaar van de ene kant naar de andere, net boven K. veroorzaakte een dergelijk gesprek luid gelach. Regelmatig verdeeld bevonden zich in de lange straat kleine, lager dan de straat liggende, door een stoepje bereikbare winkels met verschillende levensmiddelen. Daar liepen vrouwen in en uit of stonden op de stoepjes te praten. Een fruithandelaar, die zijn waren naar de ramen boven hem aanpreef, had, net zo onoplettend als K., die met zijn kar bijna ondersteboven gegooid. Juist begon er een gramoffoon, die in deftiger buurten betere jaren had gekend, krijsend te spelen.

K. liep nu verder de straat in, langzaam, alsof hij opeens tijd had en alsof de rechter van instructie ergens uit een raam keek en dus wist, dat K. verschenen was. Het was

even over negenen. Het huis was tamelijk ver, het was bijna ongewoon uitgestrekt, vooral de poort was hoog en breed. Ze was blijkbaar bestemd voor vrachtwagens, die bij de verschillende pakhuizen behoorden, die nu gesloten om de grote binnenplaats heenlagen en uithangborden van firma's hadden, waarvan K. er enige door bankzaken kende. Tegen zijn gewoonte in zich met al deze uiterlijkheden ernstiger bezighoudend, bleef hij ook een poosje bij de ingang van de binnenplaats staan. Vlak bij hem op een kist zat een man met blote voeten een krant te lezen. Op een handkar wipten twee jongens. Bij een pomp stond een zwak jong meisje in een nachtjapon en keek, terwijl het water in haar kan stroomde, naar K. In een hoek van de binnenplaats werd tussen twee ramen een touw gespannen, waaraan de was al te drogen hing. Een man stond beneden het werk met een paar luide opmerkingen te regelen.

K. liep op de trap toe, om naar de kamer van onderzoek te gaan, maar stond toen weer stil, want behalve deze trap zag hij op de binnenplaats nog drie verschillende trappen en bovendien scheen een kleine poort aan de andere kant van de binnenplaats nog naar een tweede binnenplaats te leiden. Hij ergerde zich, omdat men hem de ligging van de kamer niet nauwkeurig had aangegeven, het was toch een vreemde onverschilligheid of alordigheid, waarmee hij behandeld werd; hij was van plan dat zeer luid en duidelijk vast te stellen. Tenslotte klom hij toch de eerste trap op en speelde in gedachten met een herinnering aan de woorden van de bewaker Willem, dat het gerecht door de schuld werd aangetrokken, waaruit eigenlijk bleek, dat de kamer van onderzoek aan de trap moest liggen, die K. toevallig koos.

Hij stoorde, terwijl hij naar boven liep, vele kinderen, die op de trap speelden en hem, als hij door hun groepje heen stapte, kwaad aankeken. 'Als ik de volgende keer weer hier kom,' dacht hij, 'moet ik of suikergoed meebrengen om hen voor me te winnen of een stok om hen af te ranselen.' Vlak voor de eerste verdieping moest hij zelfs een poosje wachten, tot een hal zijn weg had afgelegd, twee kleine jongens met de geniepige gezichten van volwassen vagebonden hielden hem zolang aan zijn broekspijpen vast; als hij hen van zich had willen afschudden, zou hij hun pijn hebben moeten doen en hij was bang voor hun gekrijs.

Op de eerste verdieping begon het eigenlijke zoeken pas. Omdat hij vond, dat hij niet naar de commissie van onderzoek kon vragen, bedacht hij een meubelmaker Lanz - de naam schoot hem te binnen, omdat de kapitein, de neef van mevrouw Grubach, zo heette - en wilde nu in alle woningen informeren of daar een meubelmaker Lanz woonde, om zo de gelegenheid te hebben, in de kamers te kijken. Maar het bleek, dat dit meestal zonder meer mogelijk was, want bijna alle deuren stonden open en de kinderen liepen in en uit. Het waren in de regel kleine kamers met één raam, waar ook gekookt werd. Sommige vrouwen hielden zuigelingen op hun arm en waagden met hun vrije hand op het fornuis bezig. Half volwassen meisjes, die blijkbaar niets dan een schort aan hadden, liepen het ijverigst heen en weer. In alle kamers waren de bedden nog in gebruik, er lagen zieken of nog slapenden in of mensen, die zich in hun kleren er op neer geworpen hadden.

Aan de woningen, waarvan de deuren gesloten waren, klopte K. aan en vroeg of daar een meubelmaker Lanz

woonde. Meestal maakte een vrouw de deur open, luisterde naar wat gevraagd werd en draaide zich om naar de kamer tegen iemand, die zich in bed oprichtte. 'Mijnheer vraagt of hier een meubelmaker Lanz woont.' 'Een meubelmaker Lanz?' werd er uit het bed gevraagd. 'Ja,' zei K., niettegenstaande de commissie van onderzoek zich hier zonder twijfel niet bevond en zijn taak dus was afgelopen. Velen meenden, dat K. er zeer veel aan gelegen was om de meubelmaker Lanz te vinden; ze dachten lang na, noemden een meubelmaker, die echter niet Lanz heette, of een naam, die heel in de verte op Lanz leek, of ze gingen bij hun buren vragen of brachten K. naar een veel verdere deur, waar volgens hen een dergelijke man misschien in onderhuur woonde of waar iemand was, die betere inlichtingen kon geven dan zichzelf. Tenslotte hoefde K. zelf nauwelijks meer te vragen, maar hij werd door de verdiepingen heen gesleept. Hij had spijt van zijn plan, dat hem eerst zo praktisch geleken had. Voor de vijfde étage besloot hij dit gezock op te geven, nam afscheid van een vriendelijke, jonge arbeider, die hem verder wilde helpen en liep naar beneden. Maar toen ergerde hij zich weer over het nutteloze van de hele onderneming, hij liep nog eens terug en klopte aan de eerste deur van de vijfde verdieping. Het eerste, wat hij in de kleine kamer zag, was een grote hangklok, die al tien uur wees. 'Woont hier een meubelmaker Lanz?' vroeg hij. 'Komt u binnen,' zei een jonge vrouw met zwarte glanzende ogen, die juist in een kuip kindergoed waste, en wees met haar natte hand naar de open deur van de kamer ernaast.

K. dacht dat hij midden in een vergadering kwam. Een gedrang van de meest verschillende mensen - niemand bekommerde zich om de binnentredende - vulde een be-

trekkelijk groot vertrek met twee ramen, dat vlak tegen het plafond door een galerij omringd was, welke eveneens volledig bezet was en waar de mensen alleen maar gebukt konden staan en met hoofd en rug tegen het plafond stootten. K., die de lucht te bedompt vond, ging weer naar buiten en zei tegen de jonge vrouw, die hem waarschijnlijk verkeerd verstaan had: 'Ik heb naar een meubelmaker, een zekere Lanz gevraagd.' 'Ja,' zei de vrouw, 'gaat u maar naar binnen.' K. zou haar waarschijnlijk niet gevolgd zijn, als de vrouw niet naar hem toegekomen was, de deurknop gegrepen en gezegd had: 'Als u binnen bent, moet ik sluiten, er mag niemand meer in.' 'Heel verstandig,' zei K., 'maar het is nu al veel te vol.' Maar hij ging toch weer naar binnen.

Tussen twee mannen door, die vlak bij de deur stonden te praten - de een maakte met zijn twee ver uitgestrekte handen de beweging van geldtellen, de ander keek hem scherp in zijn ogen - greep een hand naar K. Het was een kleine jongen met rode wangen. 'Kom, kom mee,' zei hij. K. liet zich door hem leiden, het bleek, dat er in het door elkaar heen krioelende gedrang toch een smalle weg vrij was, die waarschijnlijk twee partijen scheidde; dat was ook op te maken uit het feit, dat K. in de eerste rijen rechts en links nauwelijks een gezicht zag dat naar hem toegekeerd was, maar alleen de ruggen van mensen, die hun woorden en bewegingen uitsluitend tot mensen van hun partij richtten. De meesten waren in het zwart, in oude lange en los neerhangende Zondagse jassen. Deze kledij bracht K. in de war, anders had hij het hele gedoe voor een politieke afdelingsvergadering gehouden.

Aan het andere eind van de zaal, waar K. beengebracht werd, stond op een zeer laag, eveneens overvol podium

een kleine tafel dwars opgesteld, en daarachter, aan de rand van het podium, zat een kleine, dikke, hijgende man, die juist met iemand die achter hem stond - deze had zijn ellebogen op de stoellauning gelegd en zijn benen gekruist - onder luid gelach praatte. Soms zwaaide hij met zijn arm door de lucht, alsof hij iemand op een belachelijke manier nadeed. De jongen, die K. leidde, had moeiteloos zijn aankondiging uit te spreken. Twee keer had hij, op zijn tenen staand, al geprobeerd iets te zeggen, zonder dat de man op hem gelet had. Pas toen een van de mensen op het podium de jongen in de gaten kreeg, wendde de man zich tot hem en luisterde naar hem toegebogen naar zijn zachte woorden. Toen haalde hij zijn horloge te voorschijn en keek snel naar K. 'U had een uur en vijf minuten geleden moeten verschijnen,' zei hij. K. wilde iets antwoorden, maar hij had geen tijd, want nauwelijks was de man klaar met spreken of in de rechter helft van de zaal klonk een algemeen gemopper. 'U had een uur en vijf minuten geleden moeten verschijnen,' herhaalde de man met luider stem en sloeg nu ook snel een blik op de zaal beneden hem. Onmiddellijk werd het gemompel luider en verstilde, toen de man niets meer zei, heel langzaam. Het was nu in de zaal veel stiller dan toen K. binnenkwam. Alleen de mensen op de galerij hielden niet op met het maken van opmerkingen. Ze schenen, voor zover er in het halve licht, de rook en het stof iets te onderscheiden viel, slechter gekleed te zijn dan die beneden. Sommigen hadden kussens meegebracht, die ze tussen hun hoofd en het plafond gelegd hadden om zich niet stuk te schaven.

K. had zich voorgenomen meer te kijken dan te praten, daarom zag hij er van af zich wegens zijn zogenaamde

te laat komen te verdedigen en zei enkel: 'Al ben ik dan te laat gekomen, nu ben ik hier.' Er volgde applaus, weer uit de rechter helft van de zaal. 'Mensen die makkelijk te winnen zijn,' dacht K. en voelde zich alleen gehinderd door de stilte in de linker helft van de zaal, die vlak achter hem lag en waaruit alleen een heel dun applausje even had opgeklonken. Hij dacht er over na, wat hij kon zeggen om allen tegelijk, of, als dat niet mogelijk was, tenminste tijdelijk ook de anderen voor zich te winnen.

'Ja,' zei de man, 'maar ik ben niet verplicht u nu nog te verhoren' - weer het gemompel, deze keer echter bij vergissing, want de man sprak, terwijl hij de mensen met zijn hand het zwijgen oplegde, verder - 'maar ik wil het vandaag bij wijze van uitzondering nog doen! Maar het mag niet nog eens gebeuren, dat u te laat komt. En komt u nu maar eens naar voren!' Iemand sprong nu van het podium, zodat er voor K. een plaats vrij kwam, welke hij innam. Hij stond dicht tegen de tafel aangedrukt, het gedrang achter hem was zo groot, dat hij zich schrap moest zetten, als hij de tafel van de rechter van instructie en misschien ook hemzelf niet van het podium wilde duwen. Maar de rechter van instructie bekommerde er zich niet om. Hij zat heel gemakkelijk in zijn stoel en greep, nadat hij tegen de man achter zich een laatste woord gezegd had, naar een klein notitieboekje, het enige voorwerp op de tafel. Het had iets van een schoolschrift, het was oud, en hing door het vele bladeren helemaal uit elkaar. 'Ziczo,' zei de rechter van instructie, bladerde in het schrift en wendde zich op constaterende toon tot K., 'u bent huis-schilder?' 'Nee,' zei K. 'ik ben eerste procureurhouder bij een grote bank.' Op dit antwoord volgde bij de partij aan de rechterkant een gelach, dat zo hartelijk was, dat

K. mee moest lachen. De mensen sloegen met hun handen op hun knieën en kromden zich als bij heftige hoestbuien. Zelfs enkelen op de galerij lachten. De helemaal boos geworden rechter van instructie, die waarschijnlijk machteloos stond tegenover de mensen beneden, probeerde zich op de galerij te wreken; hij sprong op, balde zijn vuisten naar de galerij, en zijn anders weinig in het oog springende wenkbrauwen schoven zich ruig, zwart en dik over zijn ogen.

Maar de linker helft van de zaal was nog steeds stil, de mensen stonden er in rijen, hadden hun gezichten naar het podium toegekeerd en luisterden naar de woorden, die daar gewisseld werden, net zo rustig als naar het rumoer van de andere partij; zij verdroegen zelfs, dat enkelen uit hun rijen met de andere partij zo nu en dan gemene zaak maakten. De mensen van de linker partij, die overigens minder talrijk waren, zouden nu fond wel even onbeteknend zijn als die van de rechter partij, maar de rust van hun houding maakte dat ze veelbetekender leken. Toen K. nu begon te spreken, was hij ervan overtuigd, in hun geest te handelen.

'Uw vraag, mijnheer de rechter van instructie, of ik huis schilder ben - of liever, u hebt het helemaal niet gevraagd, maar het gladweg vastgesteld - is kenmerkend voor de hele geest van het proces, dat tegen mij wordt gevoerd. U kunt daartegen inbrengen, dat het helemaal geen proces is, u hebt groot gelijk, want het is immers pas een proces, wanneer ik het als zodanig erken. Maar ik zal het voor het ogenblik als zodanig erkennen, in zekere zin uit medelijden. Men kan daar tegenover niet anders dan een medelijdend standpunt innemen, als men er tenminste een standpunt tegenover inneemt. Ik zeg niet, dat het een

miserabel proces is, maar ik wil toch niet verzuimen u deze betiteling aan te bieden om tot zelfkennis te komen.' K. zweeg en keek de zaal in. Wat hij gezegd had, was scherp, scherper dan hij het bedoeld had, maar toch wel juist. Hij had eigenlijk een applausje verdiend, maar alles bleef stil, men wachtte blijkbaar gespannen op wat volgde en er bereidde zich misschien in stilte een uitbarsting voor, die aan alles een einde zou maken. Het was hinderlijk, dat nu de deur aan het einde van de zaal openging, de jonge wasvrouw, die waarschijnlijk klaar was met haar werk, binnentrad en, hoe voorzichtig ze ook was, verschillende blikken op zich vestigde. Maar K. had werkelijk schik in de rechter van instructie, want hij scheen zich de woorden onmiddellijk aangetrokken te hebben. Hij had tot nog toe staande geluisterd, want hij was door K.'s rede verrast, terwijl hij zich voor de galerij had opgericht. Nu in de pauze ging hij zachtjes zitten, alsof niemand dat mocht merken. Waarschijnlijk om zijn gezicht tot rust te brengen, haalde hij het schriftje weer te voorschijn. 'Het geeft niets,' ging K. verder, 'ook uw aantekenboekje, mijnheer de rechter van instructie, bevestigt, wat ik zeg.' Tevreden met het feit, dat hij in deze vreemde vergadering alleen maar zijn eigen kalme woorden hoorde, waagde K. het zelfs, de rechter van instructie kortweg het schrift af te nemen en het met de toppen van zijn vingers, alsof hij er vies van was, aan een van de middelste bladen op te houden, zodat aan beide kanten de dichtbeschreven, gevlekte, aan de randen goel geworden bladen neerhingen. 'Dat zijn de bewijstukken van de rechter van instructie,' zei hij en liet het schriftje weer op tafel vallen. 'Leest u maar gerust verder, mijnheer de rechter van instructie, voor dit schuldboek ben ik werkelijk niet bang, al is het

voor mij ook ontoegankelijk, want ik kan het slechts met twee vingertoppen aanpakken en niet in mijn handen nemen.' Het kon enkel een teken van diepe vernedering zijn of het kon tenminste zo opgevat worden, dat de rechter van instructie naar het schrift, dat op de tafel was gevallen, greep, het een beetje in orde probeerde te brengen en het weer opnam om erin te lezen.

De gezichten van de mannen in de eerste rij waren zo vol spanning op K. gericht, dat hij enige ogenblikken op hen neerkeek. Het waren merendeels bejaarde heren, enkelen hadden witte baarden. Waren zij misschien degenen die beslisten, die de hele vergadering konden beïnvloeden, welke zich zelfs door de vernedering van de rechter van instructie niet uit haar verstarring had laten brengen, waarin zij sedert K.'s rede was weggezonden?

'Wat mij overkomen is,' ging K. verder, iets zachter dan te voren, en tastte telkens weer de gezichten op de eerste rij af, wat zijn woorden een ietwat gejaagde uitdrukking gaf, 'wat mij overkomen is, is maar een individueel geval en als zodanig niet belangrijk, omdat ik het ook niet zo zwaar opneem, maar het is het bewijs van een proces, zoals er tegen velen gevoerd worden. Voor deze velen treed ik hier op, niet voor mij zelf.'

Hij had onwillakeurig zijn stem uitgezet. Ergens applaudisseerde iemand met omhoog geheven handen en riep: 'Bravo! Waarom ook niet? Bravo! En nog eens bravo!'

De mannen op de eerste rij grepen hier en daar in hun baarden, geen van hen keerde zich om naar degenen die dit geroepen had. Ook K. hechtte er geen betekenis aan, maar was toch een beetje opgemonterd; het leek hem nu helemaal niet nodig, dat allen applaudisseerden, het was voldoende, wanneer de algemeenheid over de kwestie be-

gon na te denken en alleen zo nu en dan een van hen door overreding werd gewonnen.

'Ik wil geen redenaarssucces,' zei K., op deze overweging voortredenerend, 'dat zou ik waarschijnlijk ook niet kunnen bereiken. Mijnheer de rechter van instructie spreekt natuurlijk veel beter, dat hoort immers hij zijn vak. Wat ik wil is niets anders dan een publieke bespreking van een publieke misstand. Luister: ik ben ongeveer tien dagen geleden gearresteerd, over het feit van de arrestatie zelf lach ik, maar dat doet nu niets ter zake. Ik ben in de vroege ochtend in mijn bed overvallen, misschien hadden de mannen - het is na hetgeen de rechter van instructie gezegd heeft, niet buitengesloten - het bevel om de een of andere huisschilder, die net zo onschuldig is als ik, te arresteren, maar ik ben uitgekozen. De kamer naastaan was bezet door twee grove bewakers. Indien ik een gevaarlijke rover was geweest, hadden er geen betere voorzorgsmaatregelen genomen kunnen worden. Deze bewakers waren bovendien gedemoraliseerd gespuis, ze praatten tot mijn oren er van tuitten, ze wilden zich laten omkopen, ze wilden mij met voorspiegelingen linnengoed en kleren aftroggelen, ze wilden geld hebben om mij zogenaamd een ontbijt te brengen, nadat ze mijn eigen ontbijt voor mijn ogen schaamteloos hadden opgegeten. En dat was nog niet alles. Ik werd naar een derde kamer voor de opziener gebracht. Het was de kamer van een dame, die ik zeer waardeerde, en ik moest toezien, hoe deze kamer voor mij, maar buiten mijn schuld door de aanwezigheid van de bewakers en de opziener in zekere zin verontreinigd werd. Het viel mij niet gemakkelijk kalm te blijven. Maar het lukte mij, en ik vroeg de opziener volmaakt rustig - als hij hier was, zou hij het moeten bevestigen -

waarom ik gearresteerd was. Wat antwoordde nu deze opziener, die ik nu nog voor mij zie, zoals hij in de stoel van genoemde dame als de verpersoonlijking van de stompsinnigste hoogmoed zit? Mijne heren, eigenlijk heeft hij niets geantwoord, misschien wist hij werkelijk niets, hij had mij gearresteerd en dat was voor hem genoeg. Hij heeft zelfs nog iets meer gedaan en in de kamer van die dame drie subalterne bedienden van mijn bank gebracht, die zich onledig hielden met het betasten en in wanorde brengen van portretten, eigendom van genoemde dame. De aanwezigheid van deze bedienden had natuurlijk nog een ander doel; ze moesten, evenals mijn hospita en haar dienstmeisje, het bericht van mijn arrestatie verspreiden, mij in opspraak brengen en vooral mijn positie aan de bank in gevaar brengen. Nu is daarvan niets, hoegenaamd niets, gelukt, zelfs mijn hospita, een doodeenvoudig schepsel - ik wil haar naam hier met respect noemen, ze heet mevrouw Grubach - zelfs mevrouw Grubach was verstandig genoeg om in te zien, dat een dergelijke arrestatie gelijk staat met een aanslag op straat gepleegd, door jongens op wie niet voldoende toezicht wordt uitgeoefend. Ik herhaal, mij heeft het hele geval niets dan onaangenaamheden en vluchtige ergernis bereid; maar had het niet evenzeer veel ergere gevolgen kunnen hebben?"

Toen K. na deze woorden zweeg en naar de stille rechter van instructie keek, meende hij te merken, dat deze juist met een blik iemand in de menigte een wenk gaf. K. glimlachte en zei: "Op dit ogenblik geeft hier naast mij mijn heer de rechter van instructie iemand van u een geheim teken. Er bevinden zich dus mensen onder u, die van hier boven uit gedirigeerd worden. Ik weet niet of dit teken nu gesis of applaus zal bewerken, en ik zie er dus, door-

dat ik de zaak te vroeg vertaad, bewust van af, de betekenis van dat teken te leren kennen. Het is mij volmaakt onverschillig, en ik machtig mijzelve de rechter van instructie in het publiek, zijn betaalde trawanten daar beneden, inplaats met geheime tekens, hardop met woorden zijn bevelen te geven, door bijvoorbeeld de ene keer te zeggen: nu moeten jullie sissen, en de volgende keer: nu klappen.'

Verlegen of ongeduldig schoof de rechter van instructie op zijn stoel heen en weer. De man achter hem, met wie hij al eerder had gesproken, boog zich weer over hem heen, hetzij om hem in het algemeen moed in te spreken of hem een bijzondere raad te geven. Beneden praatten de mensen zacht maar levendig met elkaar. De twee partijen, die daarstraks zulke tegengestelde meningen schenen te hebben gehad, mengden zich onder elkaar, enkelen van hen wazen met hun vinger naar K., anderen naar de rechter van instructie. De nevelige atmosfeer in de kamer was uiterst hinderlijk, zij belette zelfs een nauwkeuriger waarneming van hen die verderaf stonden. Vooral voor de galerijbezoekers moest het storend zijn, ze waren gedwongen, weliswaar met schuwe schuine blikken naar de rechter van instructie, zachte vragen tot de vergaderenden te richten om zich beter op de hoogte te stellen. De antwoorden werden onder bescherming der voor de mond gehouden handen op dezelfde zachte toon gegeven.

'Ik ben dadolijk klaar,' zei K. en sloeg, omdat er geen bel aanwezig was, met zijn vuist op tafel. In hun eerste schrik daarover vlogen de hoofden van de rechter van instructie en zijn raadgever ogenblikkelijk uit elkaar: 'Ik heb met de hele zaak niets te maken, daarom beoordeel ik haar rustig, en u kunt er, aangenomen, dat u iets gelegen is aan

deze zogenaamde rechtbank, groot voordeel van hebben, wanneer u naar mij luistert. Uw wederzijdse besprekingen van dat wat ik te berde breng verzook ik u uit te stellen tot naderhand, want ik heb geen tijd en ga spoedig weg.' Het was dadelijk stil, zozeer beheerste K. de vergadering al. Er werd niet meer door elkaar geschreeuwd zoals in het begin, er werd zelfs niet meer geapplaudisseerd, men scheen al overtuigd te zijn of bezig het te worden. 'Er is geen twijfel aan,' zei K. heel zachtjes, want de gespannen aandacht van de hele vergadering verheugde hem. In deze stilte ontstond een gesuis, dat opwindender was dan het waanzinnigste applaus, 'er is geen twijfel aan, dat zich achter alle daden van deze rechtbank, in mijn geval dus achter de arrestatie en het verhoor van vandaag een geweldige organisatie bevindt. Een organisatie, die niet alleen omkoopbare bewakers, latte politie-opzieners en rechters van instructie, die in het gunstigste geval bescheiden zijn, in haar dienst heeft, doch die vervolgens nog een schare rechters in allerlei graderingen in stand houdt, met het talrijke, onvermijdelijke gevolg van bedienden, klerken, gendarmes en andere hulpkrachten, misschien zelfs heulen, ik schrik niet terug voor dit woord. En de betekenis, de bedoeling van deze grote organisatie, mijne heren? Die bestaat daarin, dat onschuldige personen gearresteerd worden en er een onzinnig en meermal, zoals in mijn geval, uitzichtloos proces tegen hen wordt geopend. Hoe is bij deze zinneloosheid van het gehele geval de ergste corruptie der ambtenaren te verdoezelen? Dat is onmogelijk, dat zou zelfs de hoogste rechter niet eens voor zichzelf tot stand kunnen brengen. Daarom proberen de bewakers de gearresteerden de klerken van het lijf te roven, daarom breken opzieners in vreemde wonin-

gen in, daarom moeten onschuldigen in plaats verhoord voor hele vergaderingen vernederd worden. De bewakers hebben iets gezegd van depôts, waar de eigendommen der gearresteerden bewaard worden, maar ik zou die depôts wel eens willen zien, waar het zuur verdiende vermogen der gearresteerden ligt te verrotten, voor zover het tenminste niet door diefstachtige depôt-ambtenaren gestolen is.

K. werd door een gekrijs achter in de zaal in de rede gevallen; hij legde zijn hand als een scherm boven zijn ogen om erheen te kunnen kijken, want het vele daglicht maakte de atmosfeer wittig en verblindend. Het kwam van de wasvrouw, die K. dadelijk toen zij binnenkwam als een storend element had beschouwd. Of ze nu schuldig was of niet, was niet uit te maken. K. zag alleen, dat een man haar in een hoek bij de deur getrokken had en haar daar tegen zich aan drukte. Maar zij was het niet, die krijsde, doch de man, hij had zijn mond wijd open gesperd en keek naar het plafond. Er had zich een kleine kring om de twee mensen gevormd, de bezoekers van de galerij in de buurt schenen in hun schik te zijn, dat de ernst, die K. in de vergadering gebracht had, op deze wijze verbroken werd. K. wilde in zijn eerste opwelling er meteen naar toe hollen, hij dacht trouwens, dat allen er op gesteld waren de orde te herstellen en in elk geval het paar de zaal uit te sturen; maar de eerste rijen voor hem bleven stokstijf staan, niemand verroerde zich en niemand liet K. door. Integendeel, men verzette zich, en een hand - hij had geen tijd zich om te draaien - greep hem achter bij zijn kraag, oude mannen hielden hun arm voor hem, K. dacht eigenlijk al niet meer aan het paar, het was hem, alsof hij in zijn vrijheid werd belemmerd, alsof het nu

ernst werd met zijn arrestatie en hij sprong zonder zich om iets meer te bekommeren, van het podium. Nu stond hij oog in oog met het gedrang. Had hij de mensen niet juist beoordeeld? Had hij gedacht, dat zijn woorden meer indruk hadden gemaakt? Hadden ze geveinsd, terwijl hij aan het spreken was en hadden ze nu, nu hij tot de eindconclusies kwam, genoeg van het veinzen? Wat voor gezichten zag hij om zich heen! Kleine zwarte oogjes schoten heen en weer, de wangen hingen slap neer zoals bij dronken mensen, de lange baarden waren stijf en dun, en als handen erin grepen, was het enkel alsof er klauwen gevormd werden, niet alsof er in baarden gegrepen werd. Maar onder de baarden - en dat was de eigenlijke ontdekking die K. deed - glommen op jaskragen insignes van allerlei grootte en kleur. Allen hadden deze insignes, zover je maar zien kon. Allen behoorden bij elkaar, de schijnbare partijen rechts en links, en toen hij zich plotseling omkeerde, zag hij dezelfde insignes op de kraag van de rechter van instructie, die, met zijn handen in zijn schoot, rustig de zaal inkeek. 'Zo,' riep K. uit en sloeg zijn armen in de lucht, de plotselinge ontdekking eiste ruimte, 'jullie zijn dus allemaal ambtenaren, naar ik zie, jullie zijn dus die corrupte bende, tegen wie mijn woorden gericht waren, jullie zijn hier opeengedrongen, als toehoorders en snuffelaars, hebben schijnbaar partijen gevormd, en een daarvan heeft geapplaudiseerd, om mij te toetsen, jullie wilden leren, hoe onschuldigen verleid moeten worden. Wel, jullie hebben hier voor niets gezeten, hoop ik, of jullie hebben stilletjes pret gehad, omdat iemand van jullie de verdediging van de onschuld verwacht heeft, of wel - laat me met rust of ik sla er op los,' schreeuwde K. tegen een bevende grijsaard, die bijzonder dicht naar hem

toegeschoven was - 'of wel, jullie hebben inderdaad iets geleerd. En hiermee wens ik jullie geluk met jullie handwerk.'

Hij nam haastig zijn hoed, die op de rand van de tafel lag, en drong onder algemene stilte, in elk geval de stilte der meest volkomen verrassing, naar de uitgang. De rechter van instructie scheen echter nog sneller dan K. geweest te zijn, want hij wachtte hem bij de deur op. 'Een ogenblik,' zei hij. K. bleef staan; hij keek niet naar de rechter van instructie, doch naar de deur, waarvan hij de kruk al in zijn hand hield. 'Ik wilde u er alleen maar op wijzen,' zei de rechter van instructie, 'dat u zichzelf vandaag - het is waarschijnlijk nog niet tot uw bewustzijn doorgedrongen - beroofd hebt van het voordeel, dat een verhoor toch in elk geval voor iemand die gearresteerd is, betekent.' K. lachte tegen de deur. 'Schoften die jullie zijn, ik schenk jullie alle verhoren,' riep hij, opende de deur en snelde de trap af.

Achter hem klonk het rumoer der weer tot leven ontwaakte vergadering op, welke de gebeurtenissen op de manier van studerenden begon te bespreken.

IN DE LECE ZITTINGZAAL . DE STUDENT
DE GRIFFIES

K. wachtte gedurende de volgende week van de ene dag op de andere op een nieuwe oproep. Hij kon niet geloven, dat het afstand doen van zijn verhoor woordelijk was opgevat, en toen de verwachte oproep inderdaad Zaterdag niet gekomen was, nam hij aan, dat hij stilzwijgend in hetzelfde huis op dezelfde tijd te verschijnen had. Hij begaf er zich daarom 's Zondags heen, liep deze keer rechtstreeks over gangen en trappen. Enkele mensen, die zich zijn verschijning herinnerden, groetten hem voor hun deuren, maar hij hoefde niemand meer te vragen en had weldra de juiste deur bereikt. Op zijn kloppen werd er dadelijk opengedaan, en zonder verder naar de bekende vrouw, die bij de deur bleef staan, om te kijken, wilde hij meteen doorloopen naar de andere kamer. 'Er is vandaag geen zitting,' zei de vrouw. 'Waarom zou er vandaag geen zitting zijn?' vroeg hij en wilde het niet geloven. Maar de vrouw overtuigde hem van de waarheid door de deur naar de andere kamer te openen. Het vertrek was werkelijk leeg en leek in zijn leegheid nog armetieriger dan de vorige Zondag. Op de tafel, die onveranderd op het podium stond, lagen enige boeken. 'Kan ik die boeken even bekijken?' vroeg K., niet uit bijzondere nieuwsgierigheid, maar alleen om niet volkomen nutteloos hier te zijn geweest. 'Nee,' zei de vrouw en sloot de deur weer, 'dat is niet toegestaan. De boeken zijn eigendom van de rechter van instructie.' 'O, juist,' zei K. en knikte, 'die boeken zijn zeker wetboeken en het past in het kader van

dit soort rechtspraak, dat je niet alleen onschuldig, maar ook onwetend veroordeeld wordt.' 'Zo zal het zijn,' zei de vrouw, die hem niet precies verstaan had. 'Nou, dan ga ik weer,' zei K. 'Hebt u een boodschap voor de rechter van instructie?' vroeg de vrouw. 'Kent u hem?' vroeg K. 'Natuurlijk,' zei de vrouw, 'mijn man is immers deurwaarder.' Nu pas merkte K., dat de kamer, waarin de vorige keer alleen een wastobbe gestaan had, nu een volledig ingerichte huiskamer was. De vrouw zag zijn verbazing en zei: 'Ja, wij hebben hier vrij wonen, maar moeten op de dagen, dat er zitting is, de kamer ontruimen. De betrekking van mijn man heeft verschillende nadelen.' 'Ik ben niet zozeer verbaasd over de kamer,' zei K. en keek haar kwaad aan, 'dan wel over het feit, dat u getrouwd bent.' 'Zinspeelt u soms op het voorval gedurende de laatste zitting, waardoor ik uw rede bedierf?' 'Natuurlijk,' zei K., 'vandaag is dat nu wel voorbij en bijna vergeten, maar toen heeft het mij gewoonweg woedend gemaakt. En nu zegt u zelf, dat u een getrouwde vrouw bent.' 'Het is niet in uw nadeel geweest, dat uw redevoering afgebroken werd. Er is naderhand nog zeer ongunstig over u geoordeeld.' 'Kan best,' zei K. afleidend, 'maar dat verontschuldigt u daarom niet.' 'Ik ben voor ieder die mij kent verontschuldigd,' zei de vrouw, 'de man, die mij die keer omhelsd heeft, vervolgt mij al sinds lang. Al ben ik dan over het algemeen niet zeer verleidelijk, voor hem ben ik het wel. En hier is geen ontkomen aan, ook mijn man heeft er zich al bij neergelegd. Als hij zijn betrekking wil houden, moet hij het verdragen, want die man is student, en zal waarschijnlijk later een zeer machtige plaats innemen. Hij is altijd achter mij aan; even voordat u kwam, is hij weggegaan.' 'Het past precies bij de

rest,' zei K., 'en het verrast mij niet.' 'U schijnt hier het een en ander te willen verbeteren,' vroeg de vrouw langzaam en onderzoekend, alsof ze iets zei, dat zowel voor haar als voor K. gevaarlijk was. 'Ik heb dat al uit uw woorden menen op te maken, die mij persoonlijk buitengewoon goed gedaan hebben. Ik heb natuurlijk maar een gedeelte gehoord, het begin heb ik gemist en bij het slot lag ik met de student op de grond. - O, het is zo walgelijk hier,' zei ze na een oogenblik en greep K.'s hand. 'Denkt u, dat u erin zult slagen enige verbetering te bereiken?' K. glimlachte en draaide zijn hand een beetje in haar zachte handen. 'Eigenlijk,' zei hij, 'is het mijn taak niet, hier verbeteringen aan te brengen, zoals u het noemt, en als u zoiets bijvoorbeeld tegen de rechter van instructie zoudt zeggen, zoudt u worden uitgelachen of bestraft. Inderdaad zou ik me uit eigen vrije wil niet met deze dingen hebben ingelaten en ik zou in mijn slaap zeker niet gestoord zijn omdat dit rechtswezen zo noodzakelijk verbeterd moet worden. Maar ik ben doordat ik zogenaamd gearresteerd ben - ik ben namelijk gearresteerd - gedwongen hier in te grijpen, en wel ter wille van mijzelf. Mocht ik daarbij echter ook u op de een of andere manier van nut kunnen zijn, dan ben ik daartoe natuurlijk gaarne bereid. Niet zozeer uit naastenliefde, maar vooral, omdat u mij ook kunt helpen.' 'Hoe kan ik dat dan?' vroeg de vrouw. 'Door mij nu bijvoorbeeld de boeken daar op tafel te laten bekijken.' 'Maar natuurlijk,' riep de vrouw en trok hem haastig met zich mee. Het waren oude, versleten boeken, een der banden was in het midden bijna in tweeën gebroken, de stukken hingen nog maar met een paar vezels aan elkaar. 'Wat is hier alles vuil,' zei K. terwijl hij zijn hoofd schudde en de vrouw veegde met haar schort,

voordat K. naar de boeken kon grijpen, er tenminste opervlakkig het stof af. K. sloeg het eerste boek open, er verscheen een pornografische voorstelling. Een man en een vrouw zaten naakt op een canapé, de gemene bedoeling van de tekenaar was duidelijk zichtbaar, maar zijn onhandigheid was zo groot geweest, dat er tenslotte niets anders dan een man en een vrouw te zien waren, die al te lichamelijk de voorstelling beheersten, bespottelijk stijf rechtop zaten en door het verkeerde perspectief zich nauwelijks naar elkaar tokeerden. K. bladerde niet verder, maar sloeg alleen het titelblad van een tweede boek open; het was een roman met de titel: De kwellingen, die Greta van haar man Hans moet dulden. 'Dat zijn de wetboeken, die hier bestudeerd worden,' zei K., 'en door zulke mensen moet ik berecht worden.' 'Ik zal u helpen,' zei de vrouw, 'wilt u dat?' 'Kunt u dat dan werkelijk, zonder u zelf in gevaar te brengen? U zei daarstraks toch, dat uw man zeer afhankelijk was van zijn superieuren.' 'En toch wil ik u helpen,' zei de vrouw, 'kom, wij moeten het samen bespreken. Over het gevaar dat ik loop, moet u niet meer praten, ik vrees het gevaar alleen daar waar ik het vrezen wil. Kom.' Ze wees naar het podium en verzocht hem op een der treden te gaan zitten. 'U hebt mooie donkere ogen,' zei ze, nadat ze waren gaan zitten en keek omhoog naar K.'s gezicht, 'ze zeggen tegen mij ook, dat ik mooie ogen heb, maar de uwe zijn veel mooier. U bent me trouwens dadelijk opgevallen, toen u voor de eerste keer hier binnenkwam. Dat was ook de reden, waarom ik later hier in het vergaderlokaal ben binnengedrongen, wat ik anders nooit doe en wat mij feitelijk zelfs verboden is.' 'Dat is dus alles,' dacht K., 'ze biedt zich aan, ze is net zo verdorven als alle anderen hier, ze heeft genoeg van de rechter-

lijke ambtenaren, wat ook begrijpelijk is en begroet daarom iedere willekeurige vreemde met een compliment over zijn ogen.' En K. stond zwiĳgend op, alsof hij zijn gedachten hardop geuit en daarmee de vrouw zijn houding verklaard had. 'Ik denk niet, dat u mij kunt helpen,' zei hij, 'om mij werkelijk te helpen, zoudt u relaties met hoge ambtenaren moeten hebben. U kent waarschijnlijk alleen de subalterne bedienden, die hier in menigten rondzwermen. Deze mensen kent u waarschijnlijk heel goed en u kunt van hen stellig veel gedaan krijgen, daar twiĳfel ik niet aan, maar het grootste, dat u van hen gedaan zoudt kunnen krijgen, is voor de definitieve afloop van het proces volkomen onbelangrijk. En u zoudt daardoor alleen maar een paar vrienden kwijtgeraakt zijn. Dat wil ik niet. Volhard maar in uw verhouding tot deze mensen, het lijkt mij namelijk, dat u daar toch niet buiten zoudt kunnen. Ik zeg dat niet zonder spijt, want, om uw compliment toch enigszins te beantwoorden, ook u bevalt mij zeer goed, vooral wanneer u mij zoals nu zo bedroefd aankijkt, waarvoor overigens voor u helemaal geen reden is. U behoort tot de soort mensen, die ik moet bestrijden, maar u bevindt zich heel best bij deze soort, u houdt zelfs van de student, en al houdt u niet van hem, u geeft hem toch tenminste de voorkeur boven uw man. Dat was uit uw woorden gemakkelijk op te maken.' 'Nee,' riep ze uit, bleef zitten en greep naar K.'s hand, die hij niet snel genoeg wegtrok. 'U mag nu niet weggaan, u mag mij niet zo verkeerd beoordelen. Zoudt u werkelijk over uw hart kunnen brengen nu weg te gaan? Ben ik werkelijk zo waardeloos, dat u niet eens voor mij over hebt nog een klein poosje hier te blijven?' 'U verstaat mij verkeerd,' zei K. en ging zitten, 'als er u werkelijk zoveel aan gele-

gen is, dat ik hier blijf, dan wil ik graag blijven; ik heb immers de tijd, want ik ben met de verwachting hier gekomen, dat er vandaag een verhoor zou zijn. Met dat, wat ik daarstraks gezegd heb, wilde ik u alleen maar vragen in mijn proces niets voor mij te doen. Maar ook dat mag u niet krenken, wanneer u bedenkt, dat de afloop van het proces mij helemaal niets kan schelen en dat ik over een veroordeling alleen maar zou lachen. Van de veronderstelling uitgaande, dat het tenminste tot een behoorlijk einde van het proces komt, wat ik sterk betwijfel. Ik denk eerder, dat het proces door luiheid en vergeetachtigheid of misschien zelfs door angst van de ambtenaren al afgebroken is ofwel binnenkort afgebroken zal worden. Het is natuurlijk ook mogelijk, dat ze in de hoop op een grotere afkoopsom het proces ogenschijnlijk zullen voortzetten, volkomen vergeefs, dat kan ik u nu al zeggen, want ik koop niemand om. In elk geval zoudt u mij een dienst kunnen bewijzen, wanneer u aan de rechter van instructie of iemand anders, die graag belangrijke berichten verspreidt, zoudt willen zeggen, dat ik nooit en door geen enkele kunstgreep, waarmee de heren waarschijnlijk goed op de hoogte zijn, tot omkoperij te bewegen ben. Daar hoeven ze niet op te hopen, dat kunt u hun ronduit zeggen. Overigens zullen ze het misschien zelf al gemerkt hebben en zelfs als dat niet het geval mocht zijn, dan laat het mij nog vrijwel koud, dat ze het nu al horen. De heren zou daardoor alleen een hoop werk bespaard worden en mij natuurlijk ook enige onaangenaamheden, die ik echter graag op mij neem, als ik weet, dat elke onaangenaamheid voor mij tegelijk een mep voor de anderen is. En dat dit zo zal zijn, daar wil ik wel voor zorgen. Kent u de rechter van instructie eigenlijk?' 'Natuurlijk,' zei de vrouw,

'aan hem heb ik zelfs in de eerste plaats gedacht, toen ik u mijn hulp aanbood. Ik wist niet, dat hij maar een subalterne ambtenaar is, maar wanneer u het zegt, zal het wel juist zijn. Toch geloof ik, dat de rapporten, die hij aan zijn superieuren geeft, wel enige invloed hebben. En hij schrijft zoveel rapporten. U zegt, dat de ambtenaren lui zijn, stellig niet allemaal, vooral deze rechter van instructie niet, hij schrijft heel veel. Verleden week Zondag bijvoorbeeld heeft de zitting tot 's avonds geduurd. Alle menschen zijn weggegaan, maar de rechter van instructie is in de zaal gebleven, ik moest hem een lamp brengen, ik had niets dan een kleine keukenlamp, maar hij was er tevreden mee en begon meteen te schrijven. Intussen was ook mijn man gekomen, die op die Zondag juist vrij was, we haalden de meubelen, richtten onze kamer weer in, er kwamen later nog huren op visite, we hebben nog een poosje bij een kaars zitten praten, kortom, we hadden de rechter van instructie volkomen vergeten en gingen naar bed. Plotseling, midden in de nacht, het moet al heel laat geweest zijn, word ik wakker, naast mijn bed staat de rechter van instructie; hij schijnt de lamp met zijn hand af, zodat er geen licht op mijn man valt, het was een overbodige voorzorg, want mijn man heeft zo'n vaste slaap, dat hem dat licht niet gewekt zou hebben. Ik was zo geschrokken, dat ik bijna gegild had, maar de rechter van instructie was heel vriendelijk, waarschuwde mij voorzichtig te zijn, fluisterde mij toe, dat hij tot nu toe had zitten schrijven, dat hij mij nu de lamp kwam terugbrengen en dat hij nooit de aanblik zou vergeten, zoals hij mij slapend had gevonden. Met dit alles wilde ik u alleen maar bewijzen, dat de rechter van instructie inderdaad vele rapporten schrijft, speciaal over u, want uw

zaak is stellig een der voornaamste onderwerpen van de zitting geweest, die twee dagen geduurd heeft. Zulke lange rapporten kunnen toch niet helemaal zonder betekenis zijn. Bovendien kunt u uit dit voorval opmaken, dat de rechter van instructie moeite voor mij doet en dat ik juist in de eerste tijd, hij moest mij trouwens nu pas opgemerkt hebben, grote invloed op hem kan hebben. Dat hij mij graag mag, daarvoor heb ik nog veel meer bewijzen. Hij heeft mij gisteren door de student, in wie hij groot vertrouwen stelt en die zijn medewerker is, zijden kousen laten brengen, zogenaamd als beloning voor het opruimen van het zittingslokaal, maar dat is niets dan een voorwendsel, want dit werk is immers mijn plicht en mijn man wordt ervoor betaald. Het zijn mooie kousen, kijk maar - ze strekte haar benen uit, trok haar rokken boven haar knieën op en bekeek ook zelf de kousen - het zijn mooie kousen, maar eigenlijk te fijn voor mij en niet voor mij geschikt.'

Plotseling viel ze zichzelf in de rede, legde haar hand op K.'s hand, alsof ze hem wilde geruststellen en fluisterde: 'Stil, Bartold kijkt naar ons.' K. sloeg langzaam zijn ogen op. In de deur van het zittingslokaal stond een jonge man, hij was jong, had benen, die niet helemaal recht waren en trachtte zich door een korte dunne roodachtige baard, waarin hij voortdurend met zijn vingers roerde, enige waardigheid te geven. K. keek hem nieuwsgierig aan, het was immers de eerste student in de onbekende rechtswetenschap, die hij om zo te zeggen als mens ontmoette, een man, die later waarschijnlijk ook een hoge positie als ambtenaar zou bekleden. De student daarentegen bekommerde zich ogenschijnlijk helemaal niet om K., hij wenkte de vrouw enkel met een vinger, die hij voor

een ogenblikje uit zijn baard trok, en liep naar het raam, de vrouw boog zich over K. heen en fluisterde: 'Wees niet boos op me, denk ook niet slecht van me, ik moet nu naar hem toe gaan, naar die afschuwelijke vent, kijk toch eens, wat een kromme benen hij heeft. Maar ik kom dadelijk terug en dan ga ik met u mee, als u mij meeneemt, ik ga overal met u heen, waar u maar wilt, u kunt met mij doen wat u wilt, ik zal gelukkig zijn, als ik hier maar zo lang mogelijk vandaan kan, het liefst natuurlijk voor altijd.' Ze streelde nog even over K.'s hand, sprong op en snelde naar het raam. Onwillekeurig laatste K. nog naar de hand in de ruimte. Hij vond de vrouw werkelijk verleidelijk; al dacht hij er nog zo over na, hij kon er geen hondsbaar argument voor vinden, waarom hij niet zou toegeven aan de verleiding. De vluchtige bedenking, dat de vrouw hem voor het gerecht probeerde te vangen, wees hij zonder moeite van de hand. Op welke wijze zou zo hem kunnen vangen? Bleef hij niet altijd zo vrij, dat hij de hele recht-bank, tenminste voor zover het hem aanging, op slag in elkaar kon timmeren? Kon hij dit beetje vertrouwen niet in zich zelf hebben? En haar aanbod om hem te helpen klonk oprecht en was misschien niet waardeloos. En er bestond misschien geen betere wraak op de rechter van instructie en zijn aanhang dan hun deze vrouw te ontfutselen en haar zelf te nemen. Het geval zou zich dan wel eens kunnen voordoen, dat de rechter van instructie na een dag van ingespannen arbeid aan zijn leugnachtige rapporten over K. laat in de nacht het bed van de vrouw leeg vond. En wel leeg, omdat ze K. toebehoorde, omdat deze vrouw daar bij het raam, dit mollige, lenige, warme lichaam in de donkere japon van grove zwarte stof enkel en alleen K. toebehoorde.

Nadat hij op deze wijze zijn bezwaren tegen de vrouw opzij gezet had, begon de zachte samenspraak bij het raam hem te lang te duren, hij klopte met zijn knokkels op het podium en toen nog eens met zijn vuist. De student keek heel even over de schouder der vrouw naar K., maar liet zich niet storen, ja, hij drukte zich zelfs dichtcr tegen de vrouw aan en sloeg zijn armen om haar heen. Ze boog diep haar hoofd, alsof ze oplettend naar hem luisterde, hij kustc haar, toen ze zich bukte, smakkend in haar hals, zonder feitelijk met spreken op te houden. K. zag daarin de tirannie bevestigd, die de student volgens de klachten der vrouw over haar uitoefende, stond op en begon in de kamer en wecr te lopen. Hij overwoog, terwijl hij zijdelingsc blikken op de student wierp, hoe hij hem zo gauw mogelijk weg kon krijgen en het was hem daarom niet onwelkom, toen de student, blijkbaar gestoord door K.'s ge-ijsheer, dat al en toe veel van gestampvoet had, opmerkte: 'Als u ongeduldig bent, kunt u weggaan. U hadt trouwens al eerder kunnen weggaan, niemand die u gemist zou hebben. Ja, u hadt zelfs weg moeten gaan, en wel dadelijk bij mijn binnenkomst, en wel als de bliksem.' Al kwam in deze opmerking ook alle mogelijke woede tot uitdrukking, er klonk tevens de hoogmoed van de toekomstige rechterlijke ambtenaar in door, die tot een onaangename beklagde spreekt. K. bleef pal voor hem staan en zei glimlachend: 'Ik ben ongeduldig, dat is waar, maar dit ongeduld wordt het gemakkelijkst uitgeschakeld, als u ons verlaat. Mocht u echter hier gekomen zijn om te studeren - ik hoor, dat u student bent - dan zal ik graag plaats voor u maken en met de vrouw weggaan. U zult trouwens nog veel moeten studeren, voordat u rechter bent. Ik ken uw rechtswezen weliswaar nog niet precies,

maar ik veronderstel, dat de zaak met grove woorden, die u werkelijk al heel aardig weet aan te wenden, nog lang niet klaar is.' 'Ze hadden hem niet zo vrij moeten laten rondlopen,' zei de student, alsof hij de vrouw een verklaring wilde geven voor K.'s beladigende uiting, 'het is een verkeerde greep geweest. Ik heb dat al tegen de rechter van instructie gezegd. Ze hadden hem tussen de verhalen tenminste in zijn kamer moeten vasthouden. Ik begriep soms niets van de rechter van instructie.' 'Overbodig gezwam,' zei K. en strekte zijn hand naar de vrouw uit, 'kom.' 'O, is het dat,' zei de student, 'nee, nee, die krijgt u niet,' en met een kracht, die men niet van hem verwacht zou hebben, tilde hij haar op zijn arm, en holde met gebogen rug, teder naar haar opkijkend, naar de deur. Een zekere angst voor K. was hierbij niet te loochenen; toch waagde hij het K. nog te prikkelen, door met zijn vrije hand de vrouw te strelen en te drukken. K. liep een paar stappen naast hem voort, gereed hem vast te pakken en, als het moest, te wurgen, toen de vrouw zei: 'Het geeft niets, de rechter van instructie laat mij halen, ik mag niet met u mee, dit kleine mormel,' ze streek hierbij met haar hand over het gezicht van de student, 'dit kleine mormel laat me niet met rust.' 'En u wilt niet bevrijd worden,' schreeuwde K. en legde zijn hand op de schouder van de student, die er met zijn tanden naar hapte. 'Nee,' riep de vrouw en weerde K. met haar beide handen af, 'nee, nee, dat niet, wat mankeert u? Dat zou mijn noodlot zijn. Laat hem toch begaan, o, ik smek u, laat hem begaan. Hij voert immers het bevel van de rechter van instructie uit en draagt mij naar hem toe.' 'Laat hem dan maar gaan en u wil ik niet meer zien,' zei K. woest van teleurstelling en gaf de student een stomp in zijn rug.

zodat hij even struikelde, om dadelijk daarna, van plezier omdat hij niet was gevallen, des te hoger met zijn last te springen. K. liep langzaam achter hen aan, hij zag in, dat dit de eerste duidelijke nederlaag was, die hij van deze mensen ondervonden had. Dat was natuurlijk geen reden om daarom bang te zijn, hij onderging de nederlaag alleen omdat hij de strijd opzocht. Als hij thuisbleef en zijn gewone leven leidde, was hij duizend keer meer waard dan elk van deze mensen en kon ze met een schop uit de weg ruimen. En hij stelde zich de allerbelachelijkste scène voor, die zich kon voordoen, als bijvoorbeeld deze jammerlijke student, dit opgeblazen kind, deze kromme baardaap voor Elsa's bed op zijn knieën zou vallen en met gevouwen handen om genade vroeg. K. vond deze voorstelling zo prachtig, dat hij besloot, zoodra de gelegenheid zich voordeed, de student eens mee te nemen naar Elsa. Uit nieuwsgierigheid snelde K. nog naar de deur, hij wilde zien, waar de vrouw naar toe gebracht werd, de student zou haar toch niet op zijn arm over de straat dragen. Het bleek, dat de weg veel korter was. Vlak tegenover de deur van de woning leidde een smalle houten trap waarschijnlijk naar de zolder, ze maakte een bocht, zodat je het einde niet zag. Langs deze trap droeg de student de vrouw naar boven, nu al veel langzamer en steunend, want hij was uitgeput van het hollen. De vrouw wuifde met haar hand K. toe en probeerde door het ophalen van haar schouders aan te tonen, dat zij onschuldig was aan de ontvoering, maar veel spijt lag er in deze beweging niet. K. keek haar offen, als een vreemde aan, hij wilde niet laten zien, dat hij teleurgesteld was en ook niet verraden, dat hij gemakkelijk over deze teleurstelling heen kwam.

De beide mensen waren al verdwenen, toen K. nog in de deur stond. Hij moest aannemen, dat de vrouw hem niet alleen bedrogen, maar met de aankondiging, dat ze bij de rechter van instructie gebracht werd, ook belogen had. De rechter van instructie zou toch niet op de zolder zitten te wachten. De houten trap gaf geen opheldering, al keek hij er nog zo lang naar. Toen ontdekte K. een briefje naast de leuning, hij liep erheen en las in een kinderlijk ongeïfend handschrift: 'Toegang tot de griffies.' Hier op de zolder van dit huurhuis bevonden zich dus de griffies? Dat was geen huisvesting, die veel verbied vermocht af te dwingen en het was een geruststelling voor een beklaagde om zich voor te stellen, over hoe weinig geldmiddelen dit gerecht beschikte, als het zijn griffies daar onderdak bracht, waar de verschillende huurders, die zelf tot de armsten behoorden, hun afgedankte rommel neerguoiden. Het was natuurlijk niet uitgesloten, dat er geld genoeg was, maar dat de ambtenaren zich daarvan meester maakten, voordat het voor rechterlijke doeleinden gebruikt kon worden. Dat was na de ervaringen, welke K. tot nu toe had opgedaan, zelfs zeer waarschijnlijk, toch was nu fond een dergelijke corruptie van het rechtswezen voor een beklaagde, zij het vernederend, geruststellender dan de armoede van het gerecht geweest zou zijn. Nu begon K. ook te begrijpen, dat men zich bij het eerste verhoor geschaamd had de beklaagde op de zolder te dagvaarden en er de voorkeur aan had gegeven, hem in zijn woning lastig te vallen. Want in welke situatie zou K. zich tegenover een rechter bevinden, die op de zolder zat, terwijl hijzelf in de bank een grote kamer met een wachtkamer had en door een ronsachtige ruit op het drukke stadsplein uit kon zien. Hij had daarentegen geen bij-

verdiensden uit onkoperijen of verduisteringen en kon zijn bediende ook geen opdracht geven hem op zijn arm een vrouw op zijn kantoor te brengen. Maar daarop was K., tenminste in dit leven, helemal niet gesteld.

K. stond nog voor het briefje, toen er een man de trap op kwam, door de openstaande deur de woonkamer binnenkeek, vanwaar men ook in het zittingslokaal kon zien, en K. ten slotte vroeg, of hij hier niet kort geleden een vrouw had gezien?

'U bent de deurwaarder, is het niet?' vroeg K. 'Ja,' zei de man, 'o, u bent beklaagde K., nu herken ik u pas, u bent welkom hier.' En hij gaf K., die zoets helemaal niet verwacht had, een hand. 'Voor vandaag is er geen zitting aangekondigd,' zei de deurwaarder, toen K. zweeg. 'Ik weet het,' zei K. en bekeek het burgerpakje van de deurwaarder, waaraan als enig teken van zijn ambtelijke waardigheid naast een paar gewone knopen ook twee koperen knopen genaaid waren, die van een oude officiersjas afgetornd schenen te zijn. 'Ik heb een poosje geleden met uw vrouw gesproken. Ze is niet meer hier. De student heeft haar op zijn arm bij de rechter van instructie gebracht.' 'Zie je wel,' zei de deurwaarder, 'altijd halen ze haar van mij weg. Vandaag is het Zondag en ik ben niet verplicht te werken, maar alleen om mij hier vandaan te houden, sturen ze me met een overbodige boodschap weg. En ze sturen me niet ver weg, zodat ik hoop, als ik mij erg haast, misschien nog bijtijds terug te komen. Ik hol dus zo hard ik kan, roep op het kantoor waar ze me heen gestuurd hebben, mijn boodschap zo ademloos door de spleet van de deur, dat ze me daar nauwelijks verstaan zullen hebben, hol weer terug; maar de student heeft zich nog meer gehaast dan ik, trouwens zijn weg is ook veel

korter dan de mijne, hij hoeft alleen de zoldertrap maar af te lopen. Als ik niet zo afhankelijk was, dan had ik die student al lang hier tegen de muur doodgedrukt. Hier naast dat briefje. Daar droom ik altijd van. Hier, even boven de grond, zit hij tegen de muur gedrukt, zijn armen gestrekt, zijn vingers gespreid, zijn kromme benen in een cirkel gedraaid en rondom bloedspatten. Tot nu toe is het nog maar een droom.' 'Is er dan niets anders tegen te doen?' vroeg K. glimlachend. 'Niet dat ik weet,' zei de deurwaarder. 'En nu wordt het nog erger, tot nu toe heeft hij haar alleen maar naar zijn eigen kamer gedragen, nu draagt hij haar, wat ik trouwens al lang heb zien aankomen, ook naar de rechter van instructie.' 'Maar is uw vrouw dan zonder enige schuld in deze zaak?' vroeg K., hij moest zich bij deze vraag beheerssen, zo heftig voelde ook hij de jaloezie. 'Natuurlijk niet,' zei de deurwaarder, 'zij heeft zelfs de meeste schuld. Ze heeft zich immers aan hem opgedrongen. Wat hem aangaat, hij loopt alle vrouwen na. In dit huis alleen is hij al uit vijf woningen gegooid, waar hij binnengeslopen is. Mijn vrouw is godbetert de mooiste van het hele huis, en juist ik kan mij niet verweren.' 'Als de zaak zo in elkaar zit, is er inderdaad niets aan te doen,' zei K. 'Maar waarom niet?' vroeg de deurwaarder. 'De student, die een lafbek is, moest, als hij mijn vrouw wil aanraken, eens zo afgeranseld worden, dat hij het nooit meer waagt een vinger naar haar uit te steken. Maar ik mag dat niet doen en anderen bewijzen me deze dienst niet, want ze zijn allemaal bang voor zijn macht. Alleen een man als u zou het kunnen doen.' 'Waarom juist ik?' vroeg K. verbaasd. 'U bent immers aangeklaagd,' zei de deurwaarder. 'Ja,' zei K., 'maar des te banger moet ik dan toch zijn, dat hij, al heeft hij dan

misschien geen invloed op de afloop van het proces, waarschijnlijk de instructie kan beïnvloeden.' 'Ja, inderdaad,' zei de deurwaarder, alsof K.'s mening even juist was als de zijne. 'Maar in de regel worden bij ons geen hopeloze processen gevoerd.' 'Ik ben het niet met u eens,' zei K., 'maar dat zal mij niet beletten, als de gelegenheid zich voordoet, de student onder handen te nemen.'

'Ik zou u erg dankbaar zijn,' zei de deurwaarder een tikje vormelijk, hij scheen toch eigenlijk niet aan de vervulbaarheid van zijn hoogste verlangen te geloven. 'Er zijn misschien nog meer van uw collega's,' ging K. verder, 'en misschien wel allemaal, die hetzelfde verdienen.' 'Ja, ja,' zei de deurwaarder, alsof het de doorgewoonste zaak van de wereld was. Toen keek hij K. met een blik van verstandhouding aan, zoals hij dat tot nog toe niettegenstaande alle vriendelijkheid niet gedaan had, en voegde er aan toe: 'Je bent nu eenmaal altijd opstandig.' Maar het gesprek scheen hem toch een beetje onbehaaglijk geworden te zijn, want hij brak het af met de woorden: 'Ik moet mij nu bij de griffie melden. Gaat u soms mee?' 'Ik heb daar niets te maken,' zei K. 'U zoudt de griffies eens kunnen bekijken. Niemand bekommert zich daar om u.' 'Zijn ze dan bezienswaardig?' vroeg K. aarzelend, maar met grote lust om mee te gaan. 'Och,' zei de deurwaarder, 'ik dacht, dat het u zou interesseren.' 'Goed,' zei K. ten slotte, 'ik ga mee.' En hij holde vlugger dan de deurwaarder de trap op.

Bij het binnenkomen was hij bijna gevallen, want achter de deur was nog een trede. 'Om het publiek bekommeren ze zich ook niet erg,' zei hij. 'Ze bekommeren zich feitelijk nergens om,' zei de deurwaarder, 'kijk zo'n wachtkamer nu eens.' Het was een lange gang, vanwaaruit ruw ge-

timmerde deuren naar de verschillende afdelingen van de zolder leidden. Hoewel er geen directe lichtbron was, was het er toch niet volslagen donker, want sommige afdelingen hadden naar de gang toe inplaats van gewone planken muren niet meer dan houten rekken, die weliswaar tot het plafond reikten, maar waardoor enig licht binnendrong en waardoor ook enige ambtenaren zichtbaar waren, die aan tafels zaten te schrijven of toevallig achter de hekken stonden en door de spleten de mensen op de gang begluurden. Er waren, waarschijnlijk omdat het Zondag was, maar weinig mensen op de gang. Ze maakten een zeer bescheiden indruk. Op bijna regelmatige afstanden van elkaar zaten ze op de twee rijen houten banken, die aan weerskanten van de gang waren geplaatst. Ze waren allen slordig gekleed, hoewel de meesten, te oordelen naar de uitdrukking hunner gezichten, hun houding, hun haardracht en een aantal niet nader aan te duiden kleine details tot de betere standen behoorden. Omdat er geen kapstokken aanwezig waren, hadden ze hun hoeden, waarschijnlijk het voorbeeld van anderen volgend, onder de bank gelegd. Toen degenen, die het dichtst bij de deur zaten, K. en de deurwaarder gewaar werden, stonden ze op om te groeten, en toen de volgenden dat zagen, meenden ze ook te moeten groeten, zodat iedereen opstond, toen de twee mannen voorbijkwamen. Ze stonden nooit helemaal op, de rug bleef gebogen, de knieën waren geknikt, ze stonden daar als bedelaars. K. wachtte op de een eindje achter hem lopende deurwaarder en zei: 'Wat moeten die vernederd zijn.' 'Ja,' zei de deurwaarder, 'het zijn beklaagden, allen die u hier ziet, zijn beklaagden.' 'Hem!' zei K. 'Dan zijn het in zekere zin collega's van mij.' En hij wendde zich tot de volgende, een grote, slan-

ke, al bijna grijze man. 'Waarop wacht u hier?' vroeg K. heftend. Maar de onverwachte woorden brachten de man in de war, wat des te pijnlijker leek, omdat hij blijkbaar een man van de wereld was, die zich anders zeker wist te beheersen en de superioriteit, die hij over velen verkregen had, niet gemakkelijk opgaf. Maar hier wist hij op zo'n eenvoudige vraag niet te antwoorden en hij keek naar de anderen, alsof ze verplicht waren hem te helpen en alsof niemand van hem een antwoord kon verlangen, wanneer deze hulp uitbleef. Toen trad de deurwaarder naar voren en zei, om de man gerust te stellen en op te monteren: 'Deze heer vraagt immers alleen maar waarop u wacht. Geef toch antwoord.' De hem waarschijnlijk bekende stem van de deurwaarder had een betere uitwerking. 'Ik wacht. . .' begon hij en stokte. Blijkbaar had hij dit begin gekozen om heel precies op de gestelde vraag te antwoorden, maar kon hij het vervolg niet vinden. Enkel en der wachtenden waren naderbij gekomen en stonden om de groep heen, de deurwaarder zei tot hen: 'Weg, weg, de gang moet vrij blijven.' Ze deinsden even terug, maar niet tot aan hun vroegere plaatsen. Intusschen was de gevraagde tot kalmte gekomen, hij antwoordde zelfs met iets als een glimlach: 'Ik heb een maand geleden enige bewijstakken verzameld voor mijn proces en wacht nu op de behandeling.' 'U schijnt u veel moeite te geven,' zei K. 'Ja,' zei de man, 'het is immers mijn proces.' 'Niet iedereen denkt er over zoals u,' zei K., 'ik ben bijvoorbeeld ook aangeklaagd, maar ik heb, bij mijn ziel en zaligheid, geen enkel bewijstak ingeleverd of ook maar iets in die richting ondernomen. Dankt u dat dat nodig is?' 'Dat weet ik niet,' zei de man weer in volslagen onzekerheid; hij dacht blijkbaar, dat K. hem voor de gek

hield, daarom had hij waarschijnlijk maar het liefst, uit angst een nieuwe fout te begaan, zijn eerste antwoord precies herhaald, maar toen hij K.'s ongeduldige blik zag, zei hij enkel: 'wat mij betreft, ik heb bewijsstukken verzameld.' 'U gelooft zeker niet, dat ik aangeklaagd ben?' vroeg K. 'Maar natuurlijk,' zei de man en deed een stap op zij; in zijn antwoord klonk echter geen geloof, doch enkel angst. 'U gelooft me dus niet?' vroeg K. en greep hem, onbewust door het deemoedige wezen van de man daartoe geroept, bij zijn arm, alsof hij hem wilde dwingen hem te geloven. Hij wilde hem geen pijn doen, had hem ook maar heel zachtjes aangeraakt, toch schreeuwde de man het uit, alsof K. hem niet met twee vingers, maar met een gloeiende tang had aangepakt. Dit belachelijke gekrijs maakte K. helemaal balorig; wilde hij niet geloven, dat hij aangeklaagd was, des te beter; mischien hield hij hem zelfs voor een rechter. En hij pakte hem nu ten afscheid inderdaad steviger vast, duwde hem op zijn bank terug en liep door. 'De meeste beklaagden zijn zo overgevoelig,' zei de deurwaarder. Achter hen verzamelden zich nu bijna alle wachtenden om de man heen, die al opgehouden had met schreeuwen, en schenen hem precies uit te horen over het incident. K. kwam nu een bewaker tegen, die hoofdzakelijk aan een sabel te herkennen was, waarvan de schede, tenminste naar de kleur te oordelen, van aluminium was. K. verwonderde zich daarover en greep er zelfs met zijn hand naar. De bewaker, die voor de kast gekomen was, vroeg wat er voorgefallen was. De deurwaarder trachtte hem met enkele woorden gerust te stellen, maar de bewaker verklaarde, dat hij de kwestie zelf even moest onderzoeken, salueerde en liep verder met zeer haastige, maar zeer korte, waar-

schijnlijk door jicht afgemeten passen.

K. bekommerde zich niet langer om hem en de mensen op de gang, vooral omdat hij ongeveer op de helft van de gang de mogelijkheid zag, rechts door een opening zonder deur af te slaan. Hij vroeg de deurwaarder of dit de goede weg was, de deurwaarder knikte en K. sloeg nu inderdaad rechts af. Hij vond het vervelend, dat hij al door een of twee passen voor de deurwaarder uit moest lopen, het kon, tenminste op deze plek, de schijn hebben alsof hij als arrestant voorgeleid werd. Hij wachtte daarom herhaaldelijk op de deurwaarder, maar deze bleef dan ook telkens staan. Ten slotte zei K., om een eind te maken aan deze onaangename situatie: 'Nu heb ik gezien hoe het er hier uitziet, ik wil nu weg.' 'U hebt nog niet alles gezien,' zei de deurwaarder volkomen onverstoord. 'Ik wil niet alles zien,' zei K., die zich trouwens werkelijk moe voelde, 'ik wil weg, hoe kom ik naar de uitgang?' 'U denkt toch niet dat u verdwaald bent,' vroeg de deurwaarder verbaasd, 'u loopt hier tot aan de hoek en dan rechts de gang af rechtuit tot aan de deur.' 'Kom mee,' zei K., 'wijs mij de weg, ik loop anders verkeerd, er zijn hier zoveel wegen.' 'Het is de enige weg,' zei de deurwaarder, nu al met iets als verwijt, 'ik kan niet verder met u teruglopen, ik moet immers mijn boodschap afgeven en heb al veel tijd door u verloren.' 'Kom mee,' zei K. nu scherper, alsof hij eindelijk de deurwaarder op een onwaarheid betrapt had. 'Schreeuw niet zo,' fluisterde de deurwaarder, 'er zijn hier immers overal kantoren. Als u niet alleen terug wilt gaan, loopt u dan nog een eindje met mij mee of wacht u hier tot ik mijn boodschap heb afgegeven, dan wil ik graag met u teruglopen.' 'Nee, nee,' zei K., 'ik wacht niet en u gaat nu met mij mee.' K. had

nog helemaal niet om zich heengekeken in het vertrek, waar hij zich bevond; pas toen hij een der vele houten deuren, die er waren aangebracht, zag opengaan, keek hij er naar. Een meisje, dat waarschijnlijk op K.'s harde praten afgekomen was, trad binnen en vroeg: 'Wat verlangt mijnheer?' Achter haar in de verte zag hij in het troebele licht nog een man naderbij komen. K. keek de deurwaarder aan. Deze had immers gezegd, dat niemand naar K. zou omkijken, en nu kwamen er ineens twee tegelijk op hem af, er scheen maar weinig nodig te zijn of alle ambtenaren zouden hem in de gaten krijgen en een verklaring van zijn aanwezigheid willen hebben. De enig begrijpelijke en aanneembare was deze, dat hij beklagde was en naar de datum van het volgende verhoor kwam informeren, maar juist deze verklaring wilde hij niet geven, vooral omdat ze ook niet volgens de waarheid was, want hij was louter uit nieuwsgierigheid gekomen of, wat als verklaring nog onmogelijker was, met de wens om vast te stellen, dat het inwendige van dit rechtswezen even walgelijk was als het uitwendige. En het scheen wel, dat hij met deze veronderstelling gelijk had, hij wilde er niet verder in doordringen, hij voelde zich al beklemd genoeg door hetgeen hij tot nu toe gezien had, hij was nu niet bepaald in de stemming om een der hogere ambtenaren te ontmoeten, die achter elke deur konden opduiken, hij wilde weg, en wel het liefst met de deurwaarder of, als het moest, alleen.

Maar zijn zwijgend blijven-aan moest een vreemde indruk maken, en inderdaad keken het meisje en de deurwaarder hem op een wijze aan, alsof er het volgende ogenblik een grote verandering met hem moest plaats vinden, waarvan ze de aanblik niet wilden missen. En in de deur-

opening stond de man, die K. zoëven in de verte gezien had, hij hield zich aan de dekbalk van de lage deur vast en wipte een beetje op zijn tenen op en neer, als een argeloze toeschouwer. Maar het meisje merkte toch het eerst, dat de oorzaak van K.'s gedrag in een lichte onpasselijkheid lag, ze bracht een stoel en vroeg: 'Wilt u niet gaan zitten?' K. ging dadelijk zitten en leunde, om nog meer houvast te hebben, met zijn ellebogen op de leuning. 'U bent een beetje duizelig, is het niet?' vroeg ze hem. Hij had nu haar gezicht vlak voor zich, het had de strenge uitdrukking, die sommige vrouwen juist in hun mooiste jeugd hebben. 'Maakt u zich daarover maar niet bezorgd, hoor,' zei ze, 'dat is hier niets buitengewoons, bijna iedereen krijgt zo'n aanval, als hij hier voor de eerste keer komt. U bent immers voor de eerste keer hier? Nou ja, dan is het ook niets buitengewoons. De zon brandt hier op de balken van het dak en het hete hout maakt de lucht zo benauwd en zwaar. De plek is daarom niet bijzonder geschikt voor kantoorlokalen, hoeveel grote voordelen zij verder ook biedt. Maar wat de lucht aangaat, die is op dagen dat er veel processen zijn, en dat is bijna elke dag, bijna niet in te ademen. Als u dan nog bedenkt, dat hier ook nog vaak was te drogen wordt ghangen, - je kunt het de bewoners niet helemaal verbieden - dan zult u er zich niet langer over verbazen, dat u zich even onprettig hebt gevoeld. Maar op de duur wen je wel aan de lucht. Als u hier voor de tweede of derde keer komt, zult u het beklemmende gevoel nauwelijks meer ondergaan. Voelt u zich al wat beter?' K. antwoordde niet, het was hem al te pijnlijk door zijn plotselinge zwakte zo aan deze mensen hier te zijn overgeleverd, bovendien voelde hij zich, nu hij de oorzaken van zijn onpasselijkheid vernomen had,

niets beter, eerder nog een beetje slechter. Het meisje merkte het dadelijk, nam, om K. een beetje koelte te verschaffen, een lange haak, die tegen de muur stond en duwde daarmee een klein luik open, dat vlak boven K. was aangebracht en naar buiten leidde. Maar er viel zoveel roet naar beneden, dat het meisje het luik meteen weer moest dichttrekken en met haar zakdoek het roet van K.'s handen vegen, want K. was te moe om dat zelf te doen. Hij was hier graag rustig blijven zitten, tot hij genoeg kracht had om weg te gaan, maar hoe minder ze zich om hem zouden bekommeren, hoe sneller dit kon gebeuren. Maar nu zei het meisje bovendien nog: 'Hier kunt u niet blijven, u zit ons in de weg.' K. vroeg met zijn ogen wie hij hier eigenlijk in de weg zat - 'ik zal u, als u wilt, naar de ziekenkamer brengen.' 'Wilt u mij even helpen?' zei ze tegen de man in de deur, die meteen dichterbij kwam. Maar K. wilde niet naar de ziekenkamer, hij wilde immers juist vermijden, dat men hem verder bracht, want hoe verder hij kwam, hoe erger het moest worden. 'Ik kan wel lopen,' zei hij daarom en stond, verwend door het makkelijke zitten, trillend op. Maar hij kon zich toch niet staande houden. 'Het gaat nog niet,' zei hij en schudde zijn hoofd en ging zuchtend weer zitten. Hij dacht op eens aan de deurwaarder, die hem niet-tegenstaande alles gemakkelijk naar buiten kon brengen, maar hij scheen al lang weg te zijn; K. gluurde tussen het meisje en de man, die voor hem stonden, door, doch kon de deurwaarder niet vinden.

'Ik geloof,' zei de man, die overigens elegant gekleed was en vooral de aandacht trok door een grijs vest, dat in twee lange, scherp gesneden punten uitliep, 'dat de onpasselijkheid van mijnheer door de atmosfeer vernoor-

zaakt is, het zal daarom het beste zijn en hij zal dat ook wel het prettigste vinden, als we hem niet eerst naar de ziekenkamer brengen, maar meteen uit de griffies.' 'Dat is het,' riep K. uit en viel van pure blijdschap de man nog bijna in de rede, 'ik ben stellig meteen beter, ik ben ook helemaal niet zo zwak, ik heb alleen een beetje staun onder mijn armen nodig, ik zal het u niet zo moeilijk maken, het is immers maar een klein eindje, brengt u mij maar naar de deur, ik ga daar dan nog even op de trap zitten en ben dan meteen beter, ik heb namelijk nooit last van dergelijke aanvallen, het is voor mijzelf iets heel nieuws. Ik ben immers ook ambtenaar en gewend aan kantoorlucht, maar hier schijnt het toch te erg te zijn, u zegt het zelf. Wilt u dus zo vriendelijk zijn mij een klein eindje te brengen, ik ben namelijk duizelig en ik word onwel, als ik alleen opsta.' En hij haalde zijn schouders op, om het de twee mensen gemakkelijker te maken hem onder zijn armen vast te houden.

Doch de man ging op het verzoek niet in, hij hield zijn handen rustig in zijn broekzakken en lachte luid. 'Ziet u wel,' zei de man, nog aldoor lachend, 'ik wil mijnheer heus naar buiten brengen.' 'Dan is het goed,' zei het meisje, terwijl ze haar sierlijke hoofdje even boog. 'Ergert u zich niet al te zeer aan zijn gelach,' zei het meisje tegen K., die weer bedroefd voor zich uit staarde en geen verklaring nodig scheen te hebben, 'deze mijnheer hier - ik mag u toch wel even voorstellen?' (de heer gaf met een beweging van zijn hand toestemming) - 'deze mijnheer hier is de man die inlichtingen geeft. Hij geeft de wachtende partijen alle inlichtingen, die ze nodig hebben, en omdat ons rechtswezen bij de bevolking niet zeer bekend is, worden er veel informaties gevraagd. Hij went op alle

vragen een antwoord, u kunt hem, als u daar eens zin in hebt, op de proef stellen. Maar dit is niet zijn enige goede eigenschap, zijn tweede goede eigenschap is zijn elegante kleding. Wij, dat wil zeggen de ambtenaren, waren van mening, dat de man die de inlichtingen gaf en die steeds en wel als eerste met partijen onderhandelt, ter wille van een waardige, eerste indruk, elegant gekleed moest zijn. Wij anderen zijn, zoals u al aan mij kunt zien, helaas slecht en ouderwets gekleed; het heeft ook weinig zin, iets voor onze kleding uit te geven, omdat wij bijna onophoudelijk op de griffies zijn, wij slapen immers ook hier. Maar zoals gezegd, voor de man die inlichtingen geeft, achten wij mooie kleren nodig. Maar omdat ze niet beschikbaar werden gesteld door ons bestuur, dat in dit opzicht een beetje zonderling is, hebben wij een inzameling gehouden - ook partijen droegen bij - en hebben dit mooie costume en nog anders voor hem gekocht. Alles is nu prachtig voorbereid om een goede indruk te maken, maar door zijn lachen bederft hij alles en schrikt hij de mensen af. 'Zo is het,' zei de heer spottend, 'maar ik begrijp niet, juffrouw, waarom u mijnheer al onze intimiteiten vertelt, of liever opdringt, want hij wil ze immers helemaal niet weten. Kijk maar eens, hoe hij er, blijkbaar met zijn eigen aangelegenheden bezig, bij zit.' K. voelde niet eens de lust om tegen te spreken, de bedoeling van het meisje mocht dan al goed zijn, ze had misschien gedacht hem af te leiden of het hem mogelijk te maken bij te komen, maar het middel had gefaald. 'Ik moest hem uw lachen verklaren,' zei het meisje. 'Het was immers beledigend.' 'Ik geloof, dat hij nog wel erger beledigingen wil verdragen, als ik hem maar naar buiten breng.' K. zei niets, keek niet eens op; hij liet toe, dat de twee mensen

over hem onderhandelden als over een ding, het was hem zelfs het aangenaamst. Maar opeens voelde hij de hand van de man die inlichtingen gaf aan zijn ene arm en de hand van het meisje aan de andere. 'Opstaan, zwakke man,' zei de man. 'Ik dank u beiden zeer,' zei K. blij ver-rast, kwam langzaam overeind en bracht zelf de vreemde handen naar de plaatsen waar hij de meeste steun nodig had. 'Het lijkt wel,' fluisterde het meisje in K.'s oor, ter-wijl ze naar de gang toeliepen, 'alsof ik er veel waarde aan hecht de man van de inlichtingen in een goed dag-licht te plaatsen, maar u mag het geloven, ik wil alleen de waarheid zeggen. Hij heeft geen kwaad hart. Hij is niet verplicht zieke partijen naar buiten te brengen, en hij doet het toch, zoals u ziet. Misschien is niemand van ons hard of wreed, wij zouden misschien allemaal graag willen helpen, maar als rechterlijk ambtenaar krijgen we gemakkelijk de schijn alsof wij hard en wreed zijn en niemand willen helpen. Ik lijd er gewoonweg onder.' 'Wilt u hier niet even gaan zitten?' vroeg de man van de inlichtingen, ze waren al in de gang en vlak voor de beklagde, die K. daarstraks had aangesproken. K. schaamde zich bijna voor hem, zoëven had hij zo fier voor hem gestaan, nu moesten twee mensen hem steunen, zijn hoed balanceerde op de gespreide vingers van de man van de inlichtingen, zijn haar was in de war en hing over zijn met zweet bedekte voorhoofd. Maar de beklagde scheen er niets van te merken, deemoedig stond hij voor de man van de inlichtingen, die over hem heen keek, en probeerde een excuus te vinden voor zijn aanwezigheid. 'Ik weet,' zei hij, 'dat mijn stukken vandaag nog niet in behandeling kunnen worden genomen. Maar ik ben toch maar gekomen, ik dacht, dat ik hier net zo goed kon

wachten, het is Zondag, en ik heb de tijd en ik stoer hier niemand.' 'U hoeft u haas niet te verontschuldigen,' zei de man van de inlichtingen, 'uw bezorgdheid is immers zeer prijzenswaardig, u neemt hier weliswaar overbodig een plaats weg, maar ik zal u, zolang ik er ten minste geen last van heb, zeker niet beletten, het verloop van uw prooes van haver tot gort te volgen. Als je mensen hebt gezien, die hun plicht schandelijk verwaarlozen, leer je wel geduld te hebben met mensen zoals u.' 'Hooft u wel, hoe uitstekend hij met partijen weet te praten,' fluisterde het meisje. K. knikte, maar schrok meteen op, toen de man van de inlichtingen weer vroeg: 'Wilt u hier niet even gaan zitten?' 'Nee,' zei K., 'ik wil niet uitrusten.' Hij had dat zo beslist mogelijk gezegd, maar in werkelijkheid had het hem echt goed gedaan, even te zitten. Hij was als ziekt. Hij had het gevoel op een schip te zijn, dat zich op hoge golven bevond. Het was hem, alsof het water zich tegen de houten schotten stortte, alsof er uit de diepte van de gang een gebruis kwam als van aanstormend water, alsof de gang overdwars schommelde en alsof de wachtende partijen aan weerszijden opgetild en neergelaten werden. Des te onbegrijpelijker was de rust van het meisje en van de man, die hem leidden. Hij was aan hen overgeleverd, lieten ze hem los, dan zou hij omvallen als een plank. Uit hun kleine ogen gingen scherpe blikken heen en weer, hun gelijkmatige passen voelde K., zonder ze zelf te maken, want hij werd van stap tot stap gedragen. Eindelijk merkte hij, dat ze tegen hem spraken, maar hij verstond hen niet, hij hoorde alleen het geraas, dat alles vervulde, en waardoorheen een onveranderlijke hoge toon als van een sirene scheen te klinken. 'Harder,' fluisterde hij met gebogen hoofd en schaamde zich, want hij wist,

dat ze luid genoeg, al was het voor hem dan ook onverstaanbaar, gesproken hadden. Toen kwam cindelijk, alsof de muur voor hem vaneen gereken was, een koole luchtstroom naar hem toe en hij hoorde naast zich zeggen: 'Eerst wil hij weg en dan kan je honderd keer tegen hem zeggen, dat hier de uitgang is, en hij verroert zich niet.' K. merkte, dat hij voor de uitgang stond, die het meisje geopend had. Het was hem, alsof al zijn krachten opeens teruggekeerd waren; om een voorproefje van de vrijheid te krijgen, stapte hij meteen op de trap en nam vandaar afscheid van zijn begeleiders, die zich over hem heen bogen. 'Dank u wel,' herhaalde hij, drukte beiden herhaalde malen de handen en liet hen pas gaan, toen hij moede te zien, dat zij, aan de lucht van de griffies gewend, de betrekkelijk frisse lucht, die van de trap kwam, slecht verdroegen. Ze konden bijna niet antwoorden en het meisje zou bijna naar beneden gevallen zijn, als K. niet bliksemsnel de deur had dichtgetrokken. K. stond toen nog een ogenblik stil, streek met behulp van een zakspiegeltje zijn haar glad, raapte zijn hoed op, die op de volgende overloop lag - de man van de inlichtingen had hem zeker naar beneden gegooid - en rende toen de trap af, zo fris en met zulke grote sprongen, dat hij bijna bang werd van deze ommekeer. Zulke verrassingen had zijn anders stabiele gezondheidstoestand hem nog nooit bereid. Wilde zijn lichaam soms in opstand komen en hem een nieuw proces bezorgen, omdat hij het oude zo gemakkelijk verdroeg? Hij liet de gedachte niet helemaal varen om bij de eerste de beste gelegenheid naar een dokter te gaan, maar in elk geval wilde hij - in dit opzicht kon hij zijn eigen raadgever zijn - alle komende Zondagochtenden beter gebruiken dan deze.

DE VRIENDIN VAN JUFFROU BUERSTNER

In de tijd die nu kwam was het K. onmogelijk ook maar een enkel woord met juffrouw Buerstner te spreken. Hij probeerde haar op de meest verschillende manieren te naderen, maar zij wist het altijd te beletten. Hij ging dadelijk van kantoor naar huis, bleef op zijn kamer zonder licht te maken op de canapé zitten en hield zich met niets anders bezig dan met het begluren van het portaal. Liep het dienstmeisje bijvoorbeeld voorbij en sloot zij de deur van de ogenschijnlijk lege kamer, dan stond hij na een poosje op om haar weer te openen. 's Ochtends stond hij een uur eerder op dan anders om juffrouw Buerstner misschien alleen te ontmoeten als ze naar kantoor ging. Maar geen van zijn pogingen lukte. Toen schreef hij haar een brief, zowel naar haar kantoor als naar haar huis, probeerde daarin nog eens zijn gedrag te rechtvaardigen, verklaarde zich tot elke genoechdoening bereid, beloofde nooit de grenzen te zullen overschrijden die zij zou bepalen, verzocht haar alleen, hem gelegenheid te geven eens met haar te spreken, vooral ook omdat hij hij mevrouw Grubach niets kon bereiken, zolang hij niet met haar overlegd had; ten slotte deelde hij haar mede, dat hij de volgende Zondag de gehele dag op zijn kamer op een teken van haar zou wachten, dat hem de inwilliging van zijn verzoek in uitzicht stelde of hem tenminste zou verklaren, waarom zij zijn verzoek niet kon inwilligen, niettegenstaande hij toch beloofd had zich in alles naar haar wens te schikken. De brieven kwamen niet terug, maar er kwam ook geen antwoord. Daarentegen was er Zondag

een teken, dat duidelijk genoeg was. 's Ochtends had K. al dadelijk door het sleutelgat een bijzondere drukte op het portaal gemerkt, waarvan de oorzaak al gauw bleek. Een onderwijzeres in het Frans, ze was overigens een Duitse en heette Montag, een zwak, bleek, een beetje mank meisje, dat tot nu toe een eigen kamer bewoond had, verhuisde naar de kamer van juffrouw Buerstner. Uren achtereen zag hij haar over het portaal sluipen. Telkens was er nog een stukje ondergoed of een kleedje of een boek vergeten, dat apart gehaald en naar haar nieuwe kamer gebracht moest worden.

Toen mevrouw Grubach K. het ontbijt bracht - ze liet, sinds ze K. zo kwaad gemaakt had, niet de minste bediening aan het meisje over - kon K. zich niet weerhouden haar het eerst aan te spreken. „Waarom is er vandaag zo'n lawaai op het portaal?“ vroeg hij, terwijl hij zijn koffie inschonk, 'kon dat niet op een andere dag? Moet er juist op Zondag schoongemaakt worden?' Hoe wel K. mevrouw Grubach niet aankeek, merkte hij toch, dat ze als opgelucht herademde. Zelfs deze strenge vragen, die K. haar stelde, beschouwde ze als vergiffenis of als een begin van vergiffenis. 'Er wordt niet schoongemaakt, mijnheer K.,' zei ze, 'juffrouw Montag verhuist naar juffrouw Buerstner's kamer en brengt haar boeltje over.' Verder zei ze niets, ze wachtte, hoe K. dit zou opnemen en of hij haar wilde toestaan door te spreken. Maar K. stelde haar op de proef, roerde peinzend met zijn lepeltje in de koffie en zweeg. 'Hebt u uw oude verdenking tegen juffrouw Buerstner al opgegeven?' 'Mijnheer K.,' riep mevrouw Grubach uit, ze had enkel op deze vraag gewacht, en strekte nu haar gevouwen handen naar K. uit. 'U hebt een oppervlakkige opmerking laatst zo

ernstig opgevat. Ik heb er in de verste verte niet aan gedacht u of iemand anders te beledigen. U kent mij toch al lang genoeg, mijnheer K., om daarvan overtuigd te kunnen zijn. U weet niet, hoe ik de laatste dagen geleden hebt! Ik mijn huurders belasteren! En u, mijnheer K., hebt dat geloofd? En u hebt gezegd, dat ik u de huur maar moest opzeggen! U de huur opzeggen!' De laatste kreet was al verstikt door tranen, ze bracht haar schort naar haar gezicht en snikte luid. 'U moet niet huilen, mevrouw Grubach,' zei K. en keek uit het raam, hij dacht alleen aan juffrouw Buerstner en aan het feit, dat ze een vreemd meisje bij zich op haar kamer had genomen. 'U moet niet huilen,' zei hij nog eens, toen hij zijn gezicht weer naar de kamer wendde en mevrouw Grubach nog altijd hilde. 'Het was destijds ook van mij niet zo erg bedoeld. We hebben elkaar verkeerd begrepen. Dat kan ook onder oude vrienden wel eens gebeuren.' Mevrouw Grubach schoof haar schort onlaag tot onder haar ogen om te zien of K. werkelijk verzoend was. 'Zo is het immers,' zei K. en durfde, nu uit de houding van mevrouw Grubach op te maken viel, dat de kapitein niets verraden had, er aan toe te voegen: 'Denkt u nu heus, dat ik om een vreemd meisje kwade vrienden met u zou willen worden?' 'Dat is het juist, mijnheer K.,' zei mevrouw Grubach, het was haar ongeluk, dat ze, zodra ze zich maar eventjes vrijer voelde, meteen iets onhandigs zei: 'Ik heb me aldoor maar afgevraagd: waarom neemt mijnheer K. het toch zo voor juffrouw Buerstner op? Waarom maakt hij om haar ruzie met mij, terwijl hij toch weet, dat elk boos woordje van hem mij uit de slaap houdt? Ik heb over de juffrouw immers niets anders gezegd dan wat ik met mijn eigen ogen gezien had.' K. zei daarop niets, hij had haar na het eerste

woord de kamer uit moeten jagen en dat wilde hij niet. Hij stelde er zich maar tevreden zijn koffie te drinken en mevrouw Grubach haar overbodigheid te laten voelen. Buiten was de sluipende tred van juffrouw Montag weer te horen, die over het portaal liep. 'Hooft u het?' vroeg K. en wees met zijn hand naar de deur. 'Ja,' zei mevrouw Grubach zuchtend, ik wilde haar helpen en ook het dienstmeisje laten helpen, maar ze is eigenzinnig, ze wil alles zelf overbrengen. Ik verwonder me over juffrouw Buerstner. Ik vind het vaak vervelend, dat ik juffrouw Montag als huurster heb, en juffrouw Buerstner neemt haar zelfs nog bij zich op haar kamer.' 'Dat gaat u immers niets aan,' zei K. en drukte de restjes suiker in zijn kopje fijn. 'U hebt er toch geen schade door?' 'Nee,' zei mevrouw Grubach, 'op zich zelf is deze regeling mij heel welkom, ik krijg daardoor een kamer vrij en kan daar mijn neef, de kapitein, laten wonen. Ik was al lang bang, dat hij u in de laatste dagen, terwijl ik hem hiernaast in de huiskamer moest laten huizen, zou storen. Hij denkt niet veel aan anderen.' 'Wat een idee,' zei K. en stond op, 'daar is geen sprake van. U schijnt te denken, dat ik overgevoelig ben, omdat ik dat heen en weer-geloop van juffrouw Montag - nu gaat ze weer naar haar eigen kamer - niet kan verdragen.' Mevrouw Grubach voelde zich volkomen machteloos. 'Zal ik tegen haar zeggen, dat ze met de rest van haar verhuizing moet wachten, mijnheer K.? Als u wilt, zal ik het dadelijk doen.' 'Maar ze moet immers bij juffrouw Buerstner intrekken!' zei K. 'Ja,' zei mevrouw Grubach, ze begreep niet helemaal wat K. bedoelde. 'Nou dan,' zei K., 'dan moet ze haar boeltje daar toch naar toe brengen.' Mevrouw Grubach knikte enkel. Deze zwijgende hulpeloosheid, die uiterlijk veel had van koppigheid,

prikkelde K. nog meer. Hij begon door de kamer van het raam naar de deur te ijsberen en belette daardoor mevrouw Grubach zich te verwijderen, wat ze anders mischien zou hebben gedaan. Juist toen K. weer eens bij de deur was gekomen, werd er geklopt. Het was het dienstmeisje, dat kwam zeggen, dat juffrouw Montag graag een paar woorden met mijnheer K. wilde spraken en hem daarom verzocht even in de eetkamer te komen, waar ze op hem wachtte. K. luisterde peinzend naar het dienstmeisje, toen wendde hij zich met een bijna bonende blik tot de verschrikte mevrouw Grubach. Deze blik scheen te zeggen, dat K. deze uitnodiging van juffrouw Montag al lang verwacht had en dat deze ook precies paste bij alle plagerijen, die hij deze Zondagochtend van de huurders van mevrouw Grubach te verduren had. Hij stuurde het dienstmeisje terug met de boodschap, dat hij dadelijk kwam, ging naar de kleerkast om een ander jasje aan te trekken en had als antwoord voor mevrouw Grubach, die zachtjes over dat lastige schepsel stond te jammeren, niets anders dan het verzoek de ontbijtboel mee te nemen. 'En u hebt nog bijna niets gegeten,' zei mevrouw Grubach. 'Och, neemt u het toch maar mee,' riep K. uit, het leek hem, alsof alles een beetje naar juffrouw Montag smaakte en daardoor ongenietbaar was.

Toen hij over het portaal liep, keek hij naar de gesloten deur van juffrouw Buerstners kamer. Hij was echter niet uitgenodigd daar te komen, doch in de eetkamer, waarvan hij de deur openrukte zonder te kloppen. Het was een heel lang, maar smal vertrek met één venster. Er was amper plaats genoeg om in de hoeken aan weerszijden van de deur twee kasten schuin neer te zetten, terwijl de rest van de kamer volledig ingenomen werd door de

lange tafel, die vlakbij de deur begon en tot pal bij het grote raam reikte, dat daardoor bijna onbereikbaar was geworden. De tafel was al gedekt, en wel voor heel veel mensen, omdat op Zondag bijna alle huurders thuis aten. Toen K. binnentrad, kwam juffrouw Montag hem van het raam langs de ene kant van de tafel tegemoet. Ze groetten elkander zwijgend. Toen zei juffrouw Montag, het hoofd als gewoonlijk vreemd hoog opgericht: 'Ik weet niet of u mij kent.' K. keek haar met dicht geknepen ogen aan. 'Natuurlijk,' zei hij, 'u woont toch al een hele tijd bij mevrouw Grubach.' 'U houdt u, geloof ik, niet al te zeer bezig met het pension,' zei juffrouw Montag. 'Nee,' zei K. 'Wilt u niet gaan zitten?' vroeg juffrouw Montag. Ze schoven elk zwijgend een stoel naar de uiterste rand van de tafel en gingen tegenover elkaar zitten. Maar juffrouw Montag stond meteen weer op, want ze had haar tasje op de vensterbank laten liggen en ging het halen; ze hinkte de hele kamer door. Toen ze, het tasje luchtig zwaaiend, weer terugkwam, zei ze: 'Ik wilde in opdracht van mijn vriendin een paar woorden met u spreken. Ze had zelf willen komen, maar ze voelt zich vandaag niet zo prettig. U wilt haar wel excuseren en met mij spreken inplaats met haar. Ze zou u trouwens niets anders hebben kunnen zeggen, dan ik u zal zeggen. Integendeel, ik geloof, dat ik u zelfs meer kan zeggen, omdat ik in zekere zin onpartijdig ben. Denkt u ook niet?' 'Wat is er dan wel te zeggen?' antwoordde K., die er genoeg van had juffrouw Montags ogen voortdurend op zijn lippen gericht te zien. Zij matigde zich daardoor al bij voorbaat een soort macht aan over hetgeen hij ging zeggen. 'Juffrouw Buerstner wil mij blijkbaar het persoonlijk onderhoud, waarom ik haar verzocht heb, niet toestaan.' 'Dat is het,' zei juffrouw

Montag, 'of liever, zo is het helemaal niet, u drukt het nogal scherp uit. Over het algemeen worden gesprekken niet toegestaan, maar ook het tegendeel gebeurt niet. Maar het kan gebeuren, dat men gesprekken onnodig acht en dat is hier het geval. Nu, na uw opmerking kan ik tenminste openhartig met u praten. U hebt mijn vriendin schriftelijk of mondeling om een gesprek verzocht. Nu weet mijn vriendin, dat moet ik tenminste aannemen, waar dit onderhoud over zal gaan, en ze is er daarom, om redenen, die ik niet ken, van overtuigd, dat het niemand zal helpen, wanneer dit gesprek werkelijk plaats heeft. Overigens heeft zij mij gisteren voor het eerst heel vluchtig iets hierover verteld; ze zei daarbij, dat u blijkbaar ook niet al te veel waarde hechtte aan dat gesprek, want u was maar bij toeval op een dergelijke gedachte gekomen en u zoudt zelf ook zonder afzonderlijke verklaring, zo niet nu al, dan toch binnen heel kort de onzinnigheid van het hele geval inzien. Ik heb daarop geantwoord, dat dit wel juist kon zijn, maar dat ik het toch geschikter achte de zaak zo zuiver mogelijk te stellen en u een duidelijk antwoord te geven. En ik heb aangeboden deze taak op mij te nemen; na enige aarzeling gaf mijn vriendin toe. Ik hoop nu echter ook in uw geest te hebben gehandeld, want zelfs de kleinste onzekerheid in het nietigste geval blijft iemand hinderen, en als men haar, zoals in dit geval, gemakkelijk kan verhelpen, kan dat toch beter metten gebeuren,' 'Ik dank u,' zei K. nu, stond langzaam op, keek juffrouw Montag aan, toen over de tafel heen, toen uit het raam — het huis aan de overkant stond in de zon — en liep naar de deur. Juffrouw Montag deed een paar stappen achter hem aan, alsof ze hem niet helemaal vertrouwde. Maar voor de deur moesten ze alle-

bei achteruitgaan, want zij ging open en kapitein Lanz kwam binnen. K. zag hem voor het eerst van dichtbij. Het was een grote, ongeveer veertigjarige man met een door de zon gebruint vlezig gezicht. Hij maakte een lichte buiging, die ook voor K. bestemd was, liep toen op juffrouw Montag toe en kuste eerbiedig haar hand. Hij was heel lenig in zijn bewegingen. Zijn hoffelijkheid stak erg tegen de behandeling af, die ze van K. ondervonden had. Toch scheen juffrouw Montag niet boos op K. te zijn, want ze wilde hem zelfs, gelijk K. meende op te merken, aan de kapitein voorstellen. Maar K. wilde niet voorgesteld worden, hij zou in staat geweest zijn vriendelijk te zijn tegen de kapitein of tegen juffrouw Montag of tegen wie ook; de handkus had hen voor hem tot een groep verbonden, die hem onder voorwendsel van de grootste argeloosheid en belangeloosheid van juffrouw Buerstner vandaan moest houden. K. meende echter niet enkel dit op te merken, hij zag ook in, dat juffrouw Montag een goed, zij het tweesnijdend middel had gekozen. Ze overdreef de betekenis der verhouding tussen juffrouw Buerstner en K., ze overdreef vooral de betekenis van het gevraagde gesprek en probeerde het tegelijkertijd zo voor te stellen, alsof het K. was, die alles overdreef. Maar ze vergiste zich, K. wilde niets overdrijven, hij wist, dat juffrouw Buerstner een doodgewoon typistetje was, dat hem niet lang zou kunnen weerstaan. Hierbij hield hij opzettelijk geen rekening met hetgeen mevrouw Grubach hem over juffrouw Buerstner verteld had. Dit alles overdacht hij, terwijl hij amper groetend de kamer verliet. Hij wilde meteen naar zijn kamer gaan, maar een kleine lach van juffrouw Montag, die hij achter zich uit de eetkamer hoorde, bracht hem op de gedachte, dat hij deze twee, de kapitein en juf-

frouw Montag, een verrassing kon bereiden. Hij keek om zich heen en luisterde of er uit een der omliggende kamers een storing te verwachten was; het was overal stil, alleen het gesprek uit de eetkamer was te horen en uit de gang, die naar de keuken leidde, de stem van mevrouw Grubach. De gelegenheid leek gunstig, K. liep naar de deur van juffrouw Buerstners kamer en klopte zachtjes aan. Omdat zich niets in de kamer verroerde, klopte hij nog eens, maar er volgde nog steeds geen antwoord. Sliep ze? Of was ze werkelijk ziek? Of hield ze zich alleen maar zo stil, omdat ze vermoedde, dat het enkel K. kon zijn, die zo zachtjes klopte? K. nam aan, dat ze zich niet thuis hield en klopte harder, maakte ten slotte, toen het kloppen onbeantwoord bleef, voorzichtig en niet zonder het gevoel iets onbehoorlijks en bovendien nutteloos te doen, de deur open. Er was niemand in de kamer. Niets herinnerde overigens meer aan de kamer zoals K. die gekend had. Langs de muur waren nu twee bedden achter elkaar opgezet, drie stoelen bij de deur waren overladen met kleren en linnengoed, een kast stond open. Juffrouw Buerstner was waarschijnlijk uitgegaan, terwijl juffrouw Montag in de eetkamer getracht had K. te overtuigen. K. was hierdoor niet erg uit het veld geslagen, hij had nauwelijks meer verwacht juffrouw Buerstner zo gemakkelijk te ontmoeten, hij had deze poging eigenlijk uitsluitend uit kopigheid tegen juffrouw Montag gedaan. Maar des te pijnlijker vond hij het, toen hij, terwijl hij de deur weer dicht deed, in de open deur van de eetkamer juffrouw Montag en de kapitein met elkaar zag praten. Ze stonden daar misschien al sedert K. de deur geopend had, ze vermeden elke schijn, alsof ze op K. letten, ze praatten zachtjes met elkaar en volgden K.'s bewegingen met hun blikken enkel,

zoals men onder het praten verstrooid om zich heen kijkt. Maar op K. wogen deze blikken zwaar, hij haastte zich langs de muur naar zijn kamer te komen.

DE RANSELAAR

Toen K. op een der volgende avonden door de gang wandelde, die zijn kantoor met de hoofdtrap verbond — hij was deze keer bijna de laatste die naar huis ging, alleen in de expeditie werkten nog twee knechten in het kleine lichtveld van een gloeilamp — hoorde hij achter een deur, waarachter hij nooit anders dan een rommelkamer vermoed had, zonder die ooit zelf gezien te hebben, zuchten uitstoten. Hij bleef verwonderd staan en luisterde nog eens scherper om vast te stellen of hij zich niet vergiste — het was een poosje stil, toen klonken echter weer de zuchten. Eerst wilde hij een knecht halen, hij had misschien een getuige nodig, maar toen overviel hem een zo onbedwingbare nieuwsgierigheid, dat hij de deur als het ware openrukte. Het was, zijn vermoeden was juist geweest, een rommelkamer. Onbruikbare oude drukwerken, omgevallen lege stenen inktflessen lagen achter de drempel. Maar in de kamer zelf stonden drie mannen, gebukt in het lage vertrek. Een op een plank vastgezette kaars gaf hun licht. 'Wat voeren jullie hier uit?' vroeg K., van opwinding over zijn eigen woorden vallend, maar niet luid. De ene man, die de anderen blijkbaar beheerste en het eerste de aandacht op zich vestigde, stak in een soort donkere leren kleding, die zijn hals tot laag op zijn borst en zijn armen helemaal bloot liet. Hij gaf geen antwoord. Maar de twee anderen riepen: 'Mijnheer! Wij moeten afgeranseld worden, omdat jij je bij de rechter van instructie over ons beklagd hebt.' En nu pas zag K., dat het inderdaad de bewakers Franz en Willem waren, en dat

de derde een roede in zijn hand hield, om hen te slaan. 'Ik heb mij niet beklagd,' zei K. en staarde hen aan, 'ik heb enkel gezegd, wat er in mijn woning is voorgevallen. En onberispelijk hebben jullie je niet gedragen.' 'Mijnheer,' zei Willem, terwijl Franz zich blijkbaar achter de derde man in veiligheid trachtte te brengen, 'als jullie wisten, hoe slecht wij betaald worden, zouden jullie ons beter beoordelen. Ik heb een gezin te onderhouden en Franz hier wilde trouwen; je probeert je te verrijken, zo goed als je kunt, want enkel door werken lukt dat niet, al zweeg je nog zo hard. Uw fijne linnengoed heeft mij verleid; natuurlijk is het de bewakers verboden, zo te handelen, het was ook niet goed, maar het is traditie, dat het linnengoed voor de bewakers is, dat is altijd zo geweest, geloof me; het is immers ook begrijpelijk, want wat betekenen zulke dingen nog voor iemand die zo ongelukkig is om gearresteerd te worden. Brengt zo iemand echter de zaak in het publiek ter sprake, dan kan de straf niet uitblijven.' 'Wat jullie hier vertellen, heb ik niet geweten; ik heb jullie bestaafing ook helemaal niet verlangd, het ging voor mij om het principe.' 'Franz,' wendde Willem zich tot de andere bewaker, 'heb ik je niet gezegd, dat mijnheer onze bestraffing niet gewild heeft? Nu hoor je zelf, dat hij niet eens geweten heeft, dat wij bestraft moeten worden.' 'Laat je niet door zulke praatjes van de wijs brengen,' zei de derde tegen K., 'hun straf is even rechtvaardig als onvermijdelijk.' 'Luister niet naar hem,' zei Willem en zweeg alleen even, om zijn hand, waarover hij een striem met de roede gekregen had, snel naar zijn mond te brengen, 'wij worden alleen gestraft, omdat jij ons aangebracht hebt. Anders zou er niets met ons gebeurd zijn, zelfs al had men vernomen, wat wij gedaan hebben.

Is dat rechtvaardigheid? Wij tweeën, maar vooral ik, hebben ons lange tijd als bewakers weten te handhaven — jij zelf zult moeten toegeven, dat wij, van het standpunt der overheid beschouwd, goed bewaakt hebben — wij hadden de kans vooruit te komen en zouden steilig binnen niet al te lange tijd ook ranselaars geworden zijn, zoals hij hier, die het geluk gehad heeft door niemand aangebracht te zijn, want dergelijke denunciatie komt werkelijk zelden voor. En nu, mijnheer, is alles verloren, onze loopbaan afgebroken, wij zullen nog veel ondergeschikter baantjes moeten vervullen dan de bewakingsdienst is, en bovendien krijgen we nu deze verschrikkelijk pijnlijke ransel.' 'Kan die roede dan zulke pijn veroorzaken?' vroeg K. en bekeek de roede, die de ranselaar voor hem heen en weer zwiepte. 'Wij zullen ons helemaal naakt moeten uitkleden,' zei Willem. 'O,' zei K. en keek de ranselaar scherp aan, hij was zo bruin gebrand als een matroos en had een wild fris gezicht. 'Is er geen mogelijkheid deze twee mannen de ransel te besparen?' vroeg hij hem. 'Nee,' zei de ranselaar en schudde glimlachend het hoofd. 'Klee jullie uit,' beval hij de bewakers. En tegen K. zei hij: 'Je moet niet alles geloven wat ze zeggen, ze zijn door de angst voor de ransel al een beetje zwakzinnig geworden. Wat deze hier bijvoorbeeld' - hij wees naar Willem - 'over zijn eventuele loopbaan verteld heeft, is gewoonweg belachelijk. Kijk eens, hoe vet hij is - de eerste zweepelagen zullen wel in het vet verloren gaan. - Weet je, waardoor hij zo vet geworden is? Hij heeft de gewoonte, het ontbijt van alle gearresteerden op te eten. Heeft hij jouw ontbijt niet ook opgegeten? Zie je wel, ik zei het immers. Maar een man met zo'n buik kan nooit of te nimmer ranselaar worden, dat is absoluut uitge-

sloten.' 'Er zijn wel degelijk zulke ranselaars,' beweerde Willem, die juist zijn bruekriem losgespte. 'Nee', zei de ranselaar en stricnde met de roede zo heftig over Willems hals, dat hij ineenkromp, 'je hebt niet te luisteren, je hebt je uit te kleden.' 'Ik zal je goed belonen, als je ze laat lopen,' zei K. en haalde, zonder de ranselaar nog eens aan te zien - zulke zaken werden maar het beste van weerskanten met neergeslagen ogen afgewikkeld - zijn portefeuille te voorschijn. 'Dan ga je mij ook nog aanbrenge-
 gen,' zei de ranselaar, 'en er voor zorgen, dat ik ook afgerost wordt. Nee, nee!' 'Wees toch verstandig,' zei K. 'als ik gewild had, dat deze twee mannen gestraft werden, zou ik ze toch nu niet willen loskopen. Ik zou gewoon de deur achter mij dicht slaan, niets meer willen horen of zien en naar huis gaan; maar ik doe dat niet, het is mijn ernstige bedoeling hen te bevrijden; als ik had kunnen vermoeden, dat ze bestraft zouden moeten worden of zelfs maar bestraft zouden kunnen worden, dan had ik nooit hun namen genoemd. Ik acht hen namelijk helemaal niet schuldig, schuldig is de organisatie, schuldig zijn de hogere ambtenaren.' 'Zo is het,' riepen de bewakers uit en kregen op slag een striem over hun al naakte ruggen. 'Als je hier onder je roede een hoge rechter had,' zei K. en drukte, terwijl hij sprak, de roede, die al weer omhoog ging, neer, 'zou ik je waarschijnlijk niet beletten er op los te slaan, integendeel, ik zou je nog geld toe geven, om je sterk te maken voor de goede zaak.' 'Wat je zegt, klinkt werkelijk geloofwaardig,' zei de ranselaar, 'maar ik laat me niet omkopen. Ik ben aangesteld om te ranselen, dus ik ransel.' De bewaker Franz, die zich misschien in afwachting van de goede afloop door het optreden van K. tot nu toe tamelijk afzijdig had gehouden, liep nu, enkel

met een broek aan, naar de deur, hing zich neerknielend aan K.'s arm en fluisterde: 'Als je geen vergiffenis kunt krijgen voor ons beiden, probeer dan tenminste mij te bevrijden. Willem is ouder dan ik, in elk opzicht minder gevoelig, hij heeft trouwens een paar jaar geleden al eens een lichamelijke straf gehad, maar ik ben nog niet onteerd en ik ben toch uitsluitend tot mijn handelwijze gebracht door Willem, die mijn leraar is in het goede en het kwade. Op straat, voor de bank, wacht mijn arme meisje op de afloop, ik schaam me zo erbarmelijk.' Hij droogde met K.'s jas zijn gezicht, dat overstroomd was van tranen. 'Ik wacht niet langer,' zei de ranselaar, nam de roede nu in beide handen en striemde op Franz neer, terwijl Willem in een hoek gehurkt heimelijk toekeek, zonder het te wagen ook maar een beweging met zijn hoofd te maken. Toen snerpte de kreet, die Franz uitstootte, ongedeeld en onveranderlijk, hij scheen niet van een mens, maar van een gemarteld instrument te komen, de gang trilde ervan, het hele huis moest het horen. 'Schreeuw niet,' riep K. uit, hij kon zich niet beheersen, en terwijl hij in spanning in de richting keek vanwaar de knechten moesten komen, gaf hij Franz een duw, niet hard, maar toch zo hard, dat de man, die buiten zinnen was, neerviel en in een kramp met zijn handen de vloer afzocht; maar de slagen ontging hij niet, de roede vond hem ook op de grond; terwijl hij zich onder de slagen kromde, zwiepte de punt regelmatig op hem neer. En daar verscheen in de verte al een knecht en een paar passen achter hem een tweede. K. had haastig de deur dichtgegooid, was naar een raam, dat op de binnenplaats uitkeek, gelopen en gooide dat open. Het gekerm was volkomen verstild. Om de knechten niet dichterbij te laten komen,

riep hij: 'Ik ben het.' 'Goeden avond, mijnheer,' wa-
teruggeroepen. 'Is er iets gebeurd?' 'Nee, nee,' antwoord-
de K., 'het is alleen maar een hond die op de binnen-
plaats kermt.' Toen de knechten zich nog niet verroerden,
voegde hij er aan toe: 'Jullie kunt rustig aan het werk
blijven.' Om niet met de knechten te hoeven spreken,
boog hij zich uit het raam. Toen hij na een poosje weer
op de corridor keek, waren ze al weg. Maar K. bleef nu
bij het raam staan, in de rommelkamer durfde hij niet
meer te gaan en naar huis wilde hij ook niet. Het was een
kleine vierkante binnenplaats, waarop hij neerkeek, rond-
om waren kantoorlokalen aangebracht, alle ramen waren
nu al donker, alleen de bovenste vingen een weerschijs
van de maan op. K. probeerde ingespannen met zijn blik-
ken in de duisternis van een hoek der binnenplaats door
te dringen, waar enige handkarren tegen elkaar aange-
reden stonden. Het hinderde hem, dat hij er niet in ge-
slaagd was, de lijfstraffen te beletten, maar het was niet
zijn schuld, dat hij er niet in geslaagd was; als Franz
niet gegild had - natuurlijk, het moest verschrikkelijk
pijn gedaan hebben, maar op een beslissend moment moet
men zich weten te beheersen - als hij niet gegild had,
dan zou K., tenminste hoogst waarschijnlijk, nog wel een
middel gevonden hebben om de ranselaar te overreden.
Als alle subalterne ambtenaren gespuis waren, waarom
zou de ranselaar, die het onmenselijkste werk had, dan
juist een uitzondering moeten maken. K. had ook goed
opgelet, hoe zijn ogen geglansd hadden bij het zien van
het bankbiljet; hij was blijkbaar pas goed met het ran-
selen begonnen, om de omkoopsom nog een beetje op
te schroeven. En K. zou niet op geld gekeken hebben,
het was werkelijk zijn bedoeling de bewakers te bevrij-

den; nu hij eenmaal was begonnen de corruptie van dit rechtswezen te bestrijden, was het heel gewoon, dat hij ook van deze kant ingreep. Maar op het oogenblik, waarop Franz was begonnen te kermen, was natuurlijk alles afgelopen. K. kon niet toelaten, dat de knechten en mischien nog alle mogelijke andere mensen kwamen aanlopen en hem verrasten bij zijn onderhandelingen met het gespuis in de rommelkamer. Deze opoffering kon werkelijk nietuand van K. nissen. Als dat zijn bedoeling geweest was, was het eigenlijk eenvoudiger geweest, dat K. zich zelf uitgetkleed en als remplantant voor de bewakers aan de ranselaar aangeboden had. Overigens zou de ranselaar deze vervanging stellig niet geaccepteerd hebben, omdat hij daardoor, zonder er voordeel van te hebben, zijn plicht ernstig verzuimd zou hebben, en waarschijnlijk dubbel verzuimd, omdat K., zolang zijn proces hangende was, voor alle ambtenaren van het gerecht onschendbaar moest zijn. Natuurlijk konden hier ook andere bepalingen gelden. In elk geval had K. niets anders kunnen doen dan de deur dichttelaan, al was daardoor ook nu voor K. alle gevaar nog niet geweken. Dat hij Franz tenslotte nog een duw gegeven had, was jammer en enkel door zijn opwinding te verontschuldigen.

In de verte hoorde hij de stappen van de knechten; om niet door hen gezien te worden, sloot hij het raam en liep in de richting van de hoofdtrap. Bij de deur naar de rommelkamer bleef hij even staan luisteren. Het was volkomen stil. De man kon de bewakers doodgeslagen hebben, ze waren nu volkomen aan zijn macht overgeleverd. K. had zijn hand al naar de deurkruk uitgestrekt, maar trok haar meteen weer terug. Helpen kon hij niemand meer en de knechten moesten dadelijk komen, hij beloofde

zichzelf plechtig de zaak nog eens ter sprake te brengen en de werkelijke schuldigen, de hogere ambtenaren, van wie zich nog niemand voor hem had durven vertonen, voor zover het in zijn macht lag naar behoren te bestraffen. Toen hij de stoep van de bank afdaalde, lette hij nauwkeurig op alle voorbijgangers, maar zelfs op een grotere afstand was er geen meisje te bekennen, dat op iemand wachtte. De opmerking van Franz, dat zijn meisje op hem wachtte, bleek een gemakkelijk te vergeven leugen, die alleen ten doel had gehad groter medelijden op te wekken.

Ook de volgende dag kon K. de bewakers nog niet vergeten; hij was verstooid hij zijn werk en moest, om klaar te komen, nog wat langer op kantoor blijven dan de vorige dag. Toen hij onder het naar huis gaan weer langs de rommelkamer kwam, opende hij uit gewoonte de deur. Bij wat hij inplaats van de verwachte duisternis aanschouwde, kon hij niet kalm blijven. Alles was onveranderd, zoals hij het de vorige avond, toen hij de deur opende, had gevonden. De oude drukwerken en inktflessen vlak over de drempel, de ranselaar met de roede, de nog belemmerd geklede bewakers, de kaars op de kast en de bewakers die begonnen te klagen en te roepen: Mijnheer! Meteen wierp K. de deur dicht en sloeg er daarna nog met de vuisten tegen, alsof ze daardoor beter gesloten was. Bijna huilend holde hij naar de knechten, die rustig bij hun copieermachines stonden te werken en verbaasd van hun werk opkeken. 'Ruim toch eindelijk die rommelkamer eens op,' riep hij uit. 'We stikken anders in het vuil.' De knechten waren bereid het de volgende dag te doen. K. knikte, nu zo laat op de avond kon hij hen niet meer tot dat werk dwingen, wat eigenlijk zijn bedoeling

was geweest. Hij ging even zitten, om de knechten nog even om zich heen te hebben, gooide een paar copieën door elkaar, waardoor hij de schijn wilde wekken, dat hij hen controleerde, en liep toen, omdat hij inzag, dat de knechten niet tegelijk met hem zouden durven weggaan, moe en gedachteloos naar huis.

DE OOM - I EN I

Op een middag - K. had het juist heel druk met het klaarmaken van de post - drong zich tussen twee bedienden, die paparassen binoenbrachten, K.'s oom Karl, een kleine grondbezitter van het platteland, de kamer binnen. K. schrok bij de aanblik minder dan hij al een hele tijd geleden bij de voorstelling van zijn ooms komst geschrokken was. Oom moest komen, dat stond bij K. al zowat een maand lang vast. Indertijd had hij al gedacht hem te zien, zoals hij, een beetje gebogen, zijn ingedrukte panamahoed in zijn linkerhand, zijn rechterhand al van verre naar hem uitstrekte en met niets ontziende haast over de schrijftafel heen toestak, alles omgooiend wat hem in de weg kwam. Zijn oom had altijd haast, want hij was door de noodlottige gedachte bezeten, dat hij op die ene dag die hij in de hoofdstad doorbracht, alles moest kunnen afdoen, wat hij zich had voorgenomen, en zich bovendien geen enkel gesprek en geen enkele zaak, waartoe hij toevallig de kans kreeg, mocht laten ontgaan. Daarbij moest K., die aan hem als zijn vroegere voogd verplichtingen had, hem met alle mogelijke dingen behulpzaam zijn en hem verder bij zich laten overnachten. 'Het spook van buiten' noemde K. hem.

Onmiddellijk na de begroeting - hij had geen tijd in de fauteuil te gaan zitten, die K. hem aanbood - verzocht hij K. om een kort gesprek onder vier ogen. 'Het is noodzakelijk,' zei hij, moeilijk slikkend, 'het is noodzakelijk voor mijn rust.' K. stuurde meteen de bedienden de kamer uit met de opdracht niemand binnen te laten. 'Wat heb

ik gehoord, Josef?' riep oom uit, toen ze alleen waren, ging op de tafel zitten en stopte, zonder er naar te kijken, verschillende papieren onder zich, om beter te zitten. K. zweeg, hij wist wat er zou komen, maar plotseling bevrijd van het inspannende werk als hij was, gaf hij zich de eerste ogenblikken aan een aangename matheid over en keek door het raam naar de overkant van de straat, waarvan van zijn plaats maar een klein driehoekig stuk te zien was, een stuk kale muur tussen twee winkelalages. 'Je kijkt nit het raam,' riep oom met opgeheven armen, 'in 's hemels naam, Josef, geef me toch antwoord. Is het waar? Kan het waar zijn?' 'Beste oom,' zei K. en scheurde zich uit zijn verstrooidheid los, 'ik weet immers niet wat u van mij wilt.' 'Josef,' zei oom op waarschuwende toon, 'je hebt tot nu toe altijd de waarheid gesproken, tenminste voor zover ik weet. Moet ik je laatste woorden als een slecht teken beschouwen?' 'Ik vermoed wel waar u naar toe wilt,' zei K. gehoorzaam, 'u hebt waarschijnlijk van mijn proces gehoord.' 'Zo is het,' antwoordde oom, langzaam knikkend, 'ik heb van je proces gehoord.' 'Van wie eigenlijk?' vroeg K. 'Erna heeft het mij geschreven,' zei oom, 'ze heeft wel weinig omgang met je, je bekommert je helaas niet al te zeer om haar, maar ze heeft het toch gehoord. Vandaag heb ik haar brief gekregen en ik ben natuurlijk meteen op de trein gestapt. Om geen andere reden, maar het schijnt reden genoeg te zijn. Ik kan je het gedeelte van de brief, die over jou gaat, wel voorlezen.' Hij nam de brief uit zijn portefeuille. 'Hier is het. Ze schrijft: 'Josef heb ik sinds lang niet gezien, de vorige week ben ik even aan de bank geweest, maar Josef had het zo druk, dat ik niet bij hem werd toegelaten; ik heb bijna een uur gewacht, maar toen moest ik naar huis,

omdat ik pianoles had. Ik had hem graag even gesproken, misschien dat zich binnenkort een gelegenheid voordoet. Op mijn verjaardag heeft hij mij een grote doos chocolade gestuurd, het was heel lief en attent van hem. Ik had vergeten, het jullie de vorige keer te schrijven, nu jullie er naar vragen, schiet het me pas weer te binnen. Jullie moeten weten, dat chocolade op school onmiddellijk verdwijnt; nauwelijks is het tot je doorgedrongen, dat je chocolade cadeau gekregen hebt of ze is al weg ook. Maar wat Josef aangaat, ik wilde jullie nog iets anders vertellen. Zoals ik al schreef, werd ik aan de bank niet bij hem toegelaten, omdat hij juist in conferentie was. Nadat ik een poosje rustig had gewacht, vroeg ik aan een klerk, of de conferentie nog lang zou duren. Hij zei, dat dat wel mogelijk kon zijn, want dat het waarschijnlijk in verband stond met het proces, dat er tegen mijnheer de procuratiehouder aanhangig was gemaakt. Ik vroeg, wat dat voor een proces was, of hij zich niet vergiste, maar hij zei, dat hij zich niet vergiste, dat het een proces was, en nog wel een ernstig proces ook, meer wist hij echter niet. Hij zelf zou mijnheer de procuratiehouder graag helpen, want hij was een goede en rechtschapen man, maar hij wist niet hoe hij dat moest aanpakken; hij kon alleen maar wensen, dat invloedrijke heren zich ermee zouden bemoeien. Dat zou stellig ook gebeuren, en het zou ten slotte wel goed aflopen, maar voorlopig stond het, dat kon hij uit de stemming van mijnheer de procuratiehouder wel opmaken, er lang niet goed voor. Ik hechte natuurlijk geen al te grote betekenis aan deze woorden, probeerde de eenvoudige klerk gerust te stellen, verbood hem er met anderen over te spreken en beschouwde de hele geschiedenis als geklets. Toch zou het misschien goed zijn, als u, liefste

vader, bij uw volgende bezoek eens naar de zaak informeerde; het zal u niet al te moeilijk vallen meer gewaar te worden en als het werkelijk nodig mocht zijn, door uw grote invloedrijke kennissenkring in te grijpen. Mocht het echter niet nodig zijn, wat wel het waarschijnlijkste is, dan zal het uw dochter tenminste spoedig gelegenheid geven, u te omhelzen, wat ze heel prettig zou vinden.' 'Een goed kind,' zei oom, toen hij klaar was met voorlezen, en hij veegde een paar tranen uit zijn ogen. K. knikte, hij had door de verschillende gebeurtenissen van de laatste tijd Erna volledig vergeten, zelfs haar verjaardag had hij vergeten, en het verhaal van de chocolade was blijkbaar alleen bedacht met het doel hem in bescherming te nemen tegen zijn oom en tante. Het was werkelijk ontroerend, en met de schouwburgbiljetten, die hij haar van nu af regelmatig wilde sturen, lang niet voldoende beloond, maar voor visites aan een internaat en gesprekken met een achttienjarige gymnasiaste voelde hij zich nu totaal ongeschikt. 'En wat zeg je nu?' vroeg zijn oom, die door de brief al zijn haast en opwindung vergeten had en hem nog eens over scheen te lezen. 'Ja oom,' zei K., 'het is waar.' 'Waar?' riep zijn oom uit. 'Wat is waar? Hoe kan dat nu waar zijn? Wat voor een proces? Toch geen strafproces?' 'Een strafproces,' antwoordde K. 'En jij zit hier zo maar rustig en hebt je een strafproces op je hals gehaald?' riep oom, die hoe langer hoe harder begon te schreeuwen. 'Hoe bedaarder ik ben, hoe beter het voor de afloop is,' zei K. op vermoede toon, 'wees maar niet bang.' 'Dat kan mij niet geruststellen,' riep oom uit, 'Josef, beste Josef, denk aan je zelf, aan je familie, aan onze goede naam. Tot nog toe ben je onze eer geweest, je mag niet onze schande worden. Je houding,' hij keek K. met

schuin gebogen hoofd aan, 'bevalt me niet, zo gedraagt zich geen man die onschuldig is aangeklaagd, die nog in het bezit van zijn volle kracht is. Zeg me gauw, waar het om gaat, opdat ik je kan helpen. Het heeft natuurlijk iets te maken met de hank?' 'Nee,' zei K. en stond op, 'maar u spreekt te hard, beste oom, de bediende staat waarschijnlijk achter de deur te luisteren. Dat vind ik zeer onaangenaam. Laten we liever weggaan. Ik zal dan al uw vragen zo goed mogelijk beantwoorden. Ik weet heel goed, dat ik de familie rekenschap verschuldigd ben.' 'Juist,' schreeuwde oom, 'heel juist, haast je dus, Jozef, haast je.' 'Ik moet nog enkele opdrachten geven,' zei K. en riep telefonisch zijn plaatsvervanger bij zich, die enige ogenblikken later binnentrad. Oom wees hem in de opwindung met zijn hand, dat K. hem had laten roepen, waaraan trouwens geen twijfel was. K., die voor de schrijftafel stond, verklaarde de jonge man, die koel maar oplettend luisterde, met zachte stem en met behulp van verschillende paparassen, wat er tijdens zijn afwezigheid vanlaag nog verricht moest worden. Zijn oom stoorde hem, doordat hij er eerst met grote ogen en een nerveus gebijt op zijn lippen bij bleef staan, zonder weliswaar te luisteren, maar de schijn op zich zelf werkte al storend genoeg. Doch toen begon hij in de kamer heen en weer te lopen, af en toe voor het raam of voor een schilderij stilstaand, waarbij hij telkens op verschillende manieren losbaratte, als: 'Mij is het een volkomen raadsel,' of: 'Als je me alleen maar wilt zeggen, wat er nu moet gebeuren.' De jongeman deed alsof hij niets merkte, hij luisterde rustig naar wat K. hem op te dragen had, noteerde een en ander en verliet de kamer, nadat hij zowel voor K. als voor diens oom, die hem echter juist de rug toekeerde, uit het raam

keek en met uitgestrekte armen de gordijnen verfrommelde, een buiging had gemaakt. De deur had zich nog nauwelijks gesloten, of oom riep uit: 'Het werd tijd, dat die Jan Klaassen verdween, nu kunnen wij tenminste ook gaan. Eindelijk!' Er bestond helaas geen middel om oom te bewegen in de vestibule, waar enige klerken en bedienden stonden en waar ook juist de adjunct-directeur doorheen liep, zo lang met vragen over het proces te wachten. 'Dus Josef,' begon oom, terwijl hij de buigingen der omstanders met een luchtig salueren beantwoordde, 'vertel me nu eens openhartig wat dat voor een proces is.' K. maakte enkele nietszeggende opmerkingen, lachte ook even en verklaarde op de stoep pas, dat hij voor al die mensen niet ronduit had willen spreken. 'Inderdaad,' zei oom, 'maar spreek nu op.' Met gebogen hoofd, een sigaar met korte, haastige trekken rokend, luisterde hij. 'In de eerste plaats, oom,' zei K., 'is er geen sprake van een proces voor de gewone rechtbank.' 'Dat is erg,' zei oom. 'Wat?' zei K. en keek zijn oom aan. 'Ik bedoel, dat het erg is,' herhaalde oom. Ze stonden nog op de stoep voor het gebouw; omdat de portier scheen te luisteren, trok K. zijn oom mee naar beneden, het levendige straatverkeer nam hen op. Oom, die zijn arm door die van K. gehaald had, vroeg niet meer zo dringend naar het proces, ze liepen zelfs een hele poos zwijgend naast elkander voort. 'Maar hoe is het eigenlijk gebeurd?' vroeg oom eindelijk, terwijl hij zo plotseling bleef staan, dat de achter hen lopende mensen verschrikt moesten uitwijken. 'Zulke dingen gebeuren toch niet plotseling, ze bereiden zich langzaam voor, er moeten verschijnselen geweest zijn, waarom heb je me niet geschreven? Je weet, dat ik voor jou alles doe, ik ben in zekere zin nog altijd je voogd en ben daar tot

nu toe trots op geweest. Ik zal je natuurlijk ook nu nog helpen, alleen is het nu, nu het proces eenmaal loopt, heel moeilijk. In elk geval zou het 't beste zijn, als je nu een korte vakantie nam en hij ons buiten kwam. Je bent ook een beetje magerder geworden, dat zie ik nu pas. Buiten kan je wat aansterken, dat zal goed zijn, want er staan je stellig nog heel wat moeilijkheden te wachten. Maar bovendien blijf je daardoor voor een poosje uit de handen van het gerecht. Hier hebben ze alle mogelijke machtsmiddelen, die ze indien nodig ook tegenover jou zullen gebruiken. Maar buiten zouden ze eerst organen moeten delegeren of schriftelijk, telegrafisch, telefonisch contact met je proberen te krijgen. Dat maakt de uitwerking natuurlijk zwakker, het bevrijdt je weliswaar niet, maar je kunt dan toch even op adem komen.' 'Ze kunnen me immers verbieden op reis te gaan,' zei K., die door de woorden van zijn oom een beetje in diens gedachtengang gekomen was. 'Ik denk niet dat ze dat zullen doen,' zei oom peinzend, 'zo groot is het verlies aan macht niet, dat ze door je vertrek lijden.' 'Ik dacht,' zei K. en greep zijn oom onder diens arm, om hem te heletten telkens te blijven staan, 'dat u nog veel minder betekenis aan de hele zaak zoudt hechten dan ik, en nu vat u het zelf zo zwaar op.' 'Josef,' riep zijn oom uit en wilde zich loswringen, om te kunnen blijven staan, maar K. liet hem niet los, 'je bent wel veranderd, je hebt altijd zo'n bijzonder goed bevattingvermogen gehad en laat dat je juist nu in de steek? Wil je het proces dan verliezen? Weet je wat dat betekent? dat je eenvoudig van de aardbodem verdwijnt. En dat je hele familie meegesleept of tenminste diep vernederd zal worden. Josef, beheers je, kom tot jezelf. Je onverschilligheid maakt me gek. Als ik je aankijk, zou

ik bijna het spreekwoord geloven: 'Zo'n proces te hebben, betekent, het al verloren te hebben.' 'Beste oom,' zei K., 'uw opwinding is zo nutteloos, ze is het van u en zou het ook van mij zijn. Met opwinding wint men geen processen, heb ook eens een beetje respect voor mijn praktische ervaring, zoals ik de uwe, zelfs al verrast ze me nog zo, altijd en ook nu respecteer. Omdat u zegt, dat de familie ook meegesleurd zou worden in het proces, - wat ik van mijn kant absoluut niet kan begrijpen, maar dat is bijzaak, - wil ik in alles graag uw raad opvolgen. Maar een verblijf buiten lijkt mij zelfs in uw geest niet geschikt, want dat zou vlucht en schuldbewustzijn betekenen. Bovendien, al word ik hier dan ook misschien meer vervolgd, ik kan tevens meer voor mijn zaak doen.' 'Juist,' zei oom op een toon, alsof ze elkaar nu eindelijk begrepen, 'ik heb het voorstel alleen gedaan, omdat ik, als je hier bleef, in je onverschilligheid een gevaar voor de zaak zag en het mij beter leek, dat ik voor de zaak werkte inplaats jijzelf. Maar wil je er met alle kracht zelf voor werken, dan is dat natuurlijk verreweg het beste.' 'Hierover zijn we het dus eens,' zei K. 'En hebt u nu al een voorstel gereed voor wat ik in de naaste toekomst moet doen?' 'Ik moet natuurlijk nog over de zaak nadenken,' zei oom, 'je moet bedenken, dat ik nu al bijna twintig jaar onafgebroken buiten woon, dat verslapt de spoorzin in deze richtingen. Verschuillende belangrijke relaties met persoonlijkheden, die van deze dingen misschien beter op de hoogte zijn, hebben zich vanzelf opgelost. Ik leef buiten nogal eenzaam, dat weet je. Zelf merk je zo iets eigenlijk pas bij dergelijke gelegenheden. Voor een deel kwam je proces voor mij ook onverwacht, al had ik merkwaardigerwijze na Erna's brief al iets dergelijks vermoed en dat vermoeden werd

vandaag, toen ik je zag, pas zekerheid. Maar dat doet er niet toe, waar het op aan komt, is nu geen tijd te verliezen.' Terwijl hij deze laatste woorden uitsprak had hij, op zijn tenen staand, al een automobiël gewenkt en nu trok hij, terwijl hij tegelijkertijd een adres tegen de chauffeur riep, K. achter zich de wagen in. 'Wij rijden nu naar Huld,' zei hij, 'hij is bij mij op school geweest. Je hebt zijn naam natuurlijk wel eens gehoord? Nee? Dat is vreemd. Hij heeft als advocaat en als toegevoegd verdediger een uitstekende naam. Maar ik heb vooral als mens groot vertrouwen in hem.' 'Ik vind alles best wat u doet,' zei K., hoewel hij de haastige en dringende manier, waarop zijn oom de zaak behandelde, onbehaaglijk vond. Het was niet zo prettig om als beklaagde naar een armenadvocaat toe te gaan. 'Ik wist niet,' zei hij, 'dat je voor zo'n zaak ook een advocaat kon nemen.' 'Maar natuurlijk,' zei zijn oom, 'dat spreekt toch vanzelf. Waarom niet? En vertel me nu eerst maar eens, zodat ik precies van de zaak op de hoogte ben, alles wat er tot nu toe gebeurd is.' K. begon onmiddellijk te vertellen, zonder ook maar iets te verzwijgen, zijn volmaakte openhartigheid was het enige protest, dat hij zich tegenover de mening van zijn oom, als zou het proces een grote schande zijn, kon permitteren. Juffrouw Buurstners naam noemde hij maar één keer heel vluchtig, maar dat deed geen afbreuk aan zijn openhartigheid, want juffrouw Buurstner had niets met het proces te maken. Terwijl hij vertelde, keek hij uit het raam, en merkte, dat ze nu juist in de buurt van de voorstad kwamen, waar de griffies lügen; hij vestigde er de aandacht van zijn oom op, maar die zag niets bijzonders in deze toevalligheid. De auto stopte voor een sombar huis. Zijn oom belde meteen aan het benedenhuis bij de

eerste deur; terwijl zij wachtten, liet hij glimlachend zijn grote tanden zien en fluisterde: 'Acht uur, een ongewone tijd voor partijen om bezoeken af te leggen. Maar Huld zal het mij, denk ik, niet kwalijk nemen.' Voor het kleine raampje in de deur verschenen twee grote zwarte ogen, koken enige ogenblikken de twee gasten aan en verdwenen; maar de deur ging niet open. Oom en K. hevestigden elkaar het feit, dat ze de twee ogen gezien hadden. 'Een nieuw kamertmeisje dat bang is voor vreemden,' zei oom en klopte nog eens. Weer verschenen de ogen, je kon nu bijna denken, dat ze treurig waren, maar misschien was dit enkel gezichtsbedrog, veroorzaakt door de open gasvlam, die sissend vlak boven hun hoofden brandde, maar weinig licht gaf. 'Maak toch open,' riep oom en sloeg met zijn vuist tegen de deur, 'wij zijn vrienden van de advocaat.' 'De advocaat is ziek,' fluisterde iemand achter hen. In een deur aan het andere eind van de gang stond een heer in een ochtendjas en deed met uiterst zachte stem deze mededeling. Oom, die al woedend was om het lange wachten, keerde zich met een ruk om, riep: 'Ziek? U zegt, dat hij ziek is?' en liep bijna dreigend, alsof hij de meester der ziekte was, op hem toe. 'Er is al opengedaan,' zei de heer en wees naar de deur van de advocaat, tilde zijn ochtendjas op en verdween. De deur was werkelijk open, een nog jong meisje - K. herkende op slag de donkere, een beetje holle ogen - stond in een lang wit schort in het portaal en hield een kaars in haar hand. 'Een volgende keer maakt u wat vlugger open, hoor,' zei oom in plaats haar te groeten, terwijl het meisje licht boog. 'Kom, Josef,' zei hij toen tegen K., die langzaam langs het meisje heen schoof. 'De advocaat is ziek,' zei het meisje, toen oom, zonder te aarzelen, op een deur

toesnelde. K. stond het meisje nog verbaasd aan te staren, toen zij zich al had omgedraaid om de deur van de woning weer af te sluiten; zij had een popachtig rond gezicht, niet alleen haar bleke wangen en haar kin liepen in een ronding, ook haar slapen en de randen van haar voorhoofd. 'Josef,' riep oom weer en vroeg aan het meisje: 'Is het zijn hart?' 'Ik denk het wel,' zei het meisje; zij had tijd gevonden om met de kaars voor hem te komen en de deur van de kamer te openen. In een hoek van de kamer, waar het kaarslicht nog niet binnendrong, kwam in het bed een gezicht met een lange baard overeind. 'Leni, wie is daar toch?' vroeg de advocaat, die, verblind door de kaars, de gasten niet herkende. 'Albert is het, je oude vriend,' zei oom. 'O Albert?' zei de advocaat en liet zich weer op het kussen neervallen, alsof hij voor dit bezoek een klein beetje komedie moest spelen. 'Gaat het werkelijk zo slecht met je?' vroeg oom en ging op de rand van het bed zitten. 'Ik denk het niet. Het is weer zo'n hartaanval als je al eerder gehad hebt en dat zal wel weer overgaan, net als de vorige keren.' 'Best mogelijk,' zei de advocaat zachtjes, 'maar het is erger dan het ooit geweest is. Ik adem moeilijk, slaap helemaal niet en verlies iedere dag meer kracht.' 'Zo,' zei oom en drukte zijn panamahoed met zijn grote hand tegen zijn knie aan. 'Dat zijn slechte berichten. Word je overigens wel goed verpleegd? Het is hier zo triest, zo donker. Het is al lang geleden, sinds ik hier voor het laatst geweest ben, toen leek het me toch gezelliger. Ook je kleine juffrouw hier lijkt me niet zo vrolijk of doet ze maar zo?' Het meisje stond nog aldoor met de kaars bij de deur; voor zover uit haar onbestemde blik viel op te maken, keek ze meer naar K. dan naar zijn oom, zelfs toen deze over haar

sprak. K. leunde tegen een stoel, die hij dicht naar het meisje toegeschoven had, 'Als je zo ziek bent als ik,' zei de advocaat, 'heb je rust nodig. Ik ben niet triestig.' Na een korte pauze voegde hij er aan toe: 'En Leni verzorgt me goed, ze is braaf.' Maar dit kon oom niet overtuigen, hij was zichtbaar vooringenomen tegen de verpleegster en al gaf hij de zieke geen antwoord, hij volgde de verpleegster wel met strenge blikken, toen ze naar het bed toe liep, de kaars op het nachtkastje zette, zich over de zieke heenboog en onder het opschudden der kussens met hem fluisterde. Hij vergat bijna de égards tegenover de zieke, liep achter de verpleegster heen en weer, en K. zou niet verwonderd geweest zijn, als hij haar achter bij haar rokken gegrepen en van het bed weggetrokken had. K. nam alles rustig op, de ziekte van de advocaat was hem zelfs niet helemaal onwelkom; hij had zich niet kunnen verzetten tegen de ijver, die zijn oom voor zijn zaak ontwikkelde; de afleiding, die deze ijver nu zonder zijn toedoen kreeg, aanvaardde hij gretig. Toen zei oom, misschien alleen met de bedoeling om de verpleegster te beledigen: 'Juffrouw, wilt u ons asjeblieft even alleen laten, ik moet met mijn vriend een persoonlijke aangelegenheid bespreken.' De verpleegster, die nog ver over de zieke heen gebogen stond en juist het laken langs de muur gladstreek, wendde alleen haar hoofd om en zei op zeer rustige toon, wat een opmerkelijk verschil vormde tot de van woede soms stotterende en dan weer overvloeiende woorden van zijn oom: 'U ziet, dat mijnheer zo ziek is, dat hij geen aangelegenheden kan bespreken.' Ze had de woorden van oom waarschijnlijk enkel voor het gemak herhaald, toch kon het zelfs door iemand die onpartijdig was als spot beschouwd worden; maar oom

sprong natuurlijk op alsof hij gestoken was. 'Wel verdomme,' zei hij, in het eerste gegorgel van zijn opwinding nog tamelijk onverstaanbaar. K. schrok, al had hij iets dergelijks wel verwacht, en liep naar zijn oom toe, met de besliste bedoeling hem met beide handen de mond te snoeten. Maar gelukkig kwam achter het meisje de zieke overleind, oom trok een vies gezicht, alsof hij iets afschuwelijks inslikte en zei toen rustiger: 'We hebben ook ons verstand nog niet verloren; als dat, wat ik verlang, niet mogelijk was, zou ik het niet verlangen. Wilt u nu alstublieft de kamer uitgaan?' De verpleegster stond opgericht naast het bed, haar volle gezicht naar oom toegekeerd, met haar ene hand streelde ze, naar K. meende te zien, de hand van de advocaat. 'Je kunt alles zeggen, waar Leni bij is,' zei de zieke, ongetwijfeld op de toon van een dringend verzoek. 'Het betreft niet mijzelf,' zei oom, 'het is niet mijn geheim.' En hij draaide zich om, alsof hij niet van plan was nog op verdere onderhandelingen in te gaan, doch toch nog even bedenktijd gaf. 'Wie betreft het dan wel?' vroeg de advocaat met stervende stem en legde zich weer in de kussens. 'Mijn neef,' zei oom, 'ik heb hem trouwens meegebracht.' En hij stelde voor: Josef K., procuratiehouder. 'O,' zei de zieke veel levendiger en stak K. zijn hand toe, 'neem mij niet kwalijk, ik had u helemaal niet gezien. Ga de kamer uit, Leni,' zei hij toen tegen de verpleegster, die zich ook helemaal niet verzette, en hij gaf haar een hand, alsof het een afscheid voor langere tijd was. 'Je bent dus niet gekomen,' zei hij eindelijk tegen K.'s oom, die verzoend dichterbij getreden was, 'om mij een ziekenbezoek te brengen, maar om over zaken te praten.' Het was alsof de voorstelling van een ziekenbezoek de advocaat tot nu

toe verlamd had, zo gesterkt zag hij er nu uit; hij bleef voortdurend op zijn elleboog steunen, wat tamelijk inspannend moest zijn, en trok telkens aan een pluk haar in het midden van zijn baard. 'Je ziet er al veel gezonder uit,' zei K.'s oom, 'sedert die heks de kamer uit is.' Hij viel zichzelf in de rede, fluisterde: 'Ik wed, dat ze alles afluistert' en sprong naar de deur. Maar achter de deur was niemand, oom kwam terug, niet teleurgesteld, want haar niet-luisteren leek hem een nog grotere boosaardigheid, maar wel verbitterd. 'Je miskent haar,' zei de advocaat, zonder de verpleegster verder in bescherming te nemen; misschien wilde hij daarmee uitdrukken, dat ze geen bescherming nodig had. Maar op veel deelnemender toon ging hij voort: 'Wat de aangelegenheid van je neef aangaat, ik zou mij natuurlijk gelukkig achten, wanneer mijn krachten toereikend zouden zijn voor deze uiterst moeilijke taak; ik ben echter bang, dat ze niet toereikend zullen zijn, maar in elk geval zal ik niets onbeproefd laten; als ik het niet af kan, zou er nog iemand anders bij genomen kunnen worden. Ronduit gezegd, de zaak interesseert mij te zeer dan dat ik het van mijzelf zou kunnen verkrijgen van alle deelname af te zien. Houdt mijn hart het niet uit, dan vindt het hier tenminste een waardige gelegenheid om volledig te weigeren.' K. meende geen woord van deze hele redevoering te verstaan, hij keek zijn oom aan om toch een verklaring te vinden, maar deze zat met de kaars op het nachtkastje - een flesje met medicijnen was al op het vloerkleed gerold - knikte op alles, wat de advocaat zei, vond alles goed, en keek zo nu en dan naar K., hem uitnodigend ook met alles in te stemmen. Had oom de advocaat misschien al eerder iets over het proces verteld? Maar dat was onmogelijk, alles

wat er aan vooraf was gegaan, was daarmee in tegenspraak. 'Ik begrijp niet goed', zei hij daarom. 'Ja, heb ik u misschien verkeerd begrepen?' vroeg de advocaat even verlegen en verbaasd als K. 'Ik ben misschien te haastig geweest. Waarover wilde u eigenlijk met mij spreken? Ik dacht, dat het over uw proces ging?' 'Natuurlijk,' zei oom en vroeg toen aan K.: 'Wat wil je eigenlijk?' 'Ja,' maar hoe weet u eigenlijk iets over mij en mijn proces?' vroeg K. 'O,' zei de advocaat met een glimlach, 'ik ben toch advocaat, ik verkeer in juridische milieus, er wordt over verschillende processen gesproken en bijzondere, vooral als dat de neef van een vriend aangaat, prent je vooral in je geheugen. Dat is toch niet zo vreemd?' 'Wat wil je eigenlijk?' vroeg oom nog eens aan K. 'Je bent zo onrustig.' 'U verkeert in deze juridische milieus,' vroeg K. 'Ja,' zei de advocaat. 'Je vraagt net als een kind,' zei oom. 'Met wie moet ik anders omgaan dan met mensen van mijn vak?' voegde de advocaat er aan toe. Het klonk zo onweerlegbaar, dat K. niet eens antwoordde. 'U bent toch aan de rechtbank in het paleis van justitie en niet bij de rechtbank op zolder,' had hij willen zeggen, maar hij kon het niet over zich verkrijgen, dat werkelijk te zeggen. 'U moet toch bedenken,' ging de advocaat verder, op een toon, alsof hij over de doodgewoonste zaak van de wereld sprak, geheel overbodig en als terloops, 'u moet toch bedenken, dat een dergelijke omgang vaak grote voordelen voor mijn cliënten oplevert, en wel in menig opzicht, je mag er niet eens altijd over praten. Natuurlijk ben ik nu, als gevolg van mijn ziekte, een beetje belemmerd, maar ik ontvang toch bezoek van goede vrienden bij de rechtbank en verneem daardoor het een en ander. Verneem misschien meer dan menigeen

die in de beste gezondheid in het gerechtsgebouw rondhangt. Zo heb ik bij voorbeeld op het ogenblik juist prettig bezoek.' En hij wees naar de donkere hoek van de kamer. 'Waar dan?' vroeg K. in zijn eerste verrassing bijna grof. Hij keek onzeker om zich heen; het licht van de kleine kaars drong lang niet tot de andere muur door. En inderdaad, er begon zich daar in de hoek iets te bewegen. In het licht van de kaars, die oom nu in de hoogte hield, zagen ze daar aan een tafeltje een bejaarde heer zitten. Hij had zeker helemaal niet geademd, dat hij zolang onopgemerkt was gebleven. Nu stond hij met veel misbaar op, blijkbaar ontevreden omdat de advocaat de aandacht op hem had gevestigd. Het was, alsof hij met zijn handen, die hij als korte vleugels bewoog, alle voorstellingen en begroetingen wilde afweren, alsof hij in geen geval de anderen door zijn aanwezigheid wilde storen en alsof hij dringend verzocht weer in het duister te worden teruggezet en zijn aanwezigheid te vergeten. Dat kon hem echter niet langer toegestaan worden. 'Jullie hebt ons namelijk verrast,' zei de advocaat ter opheldering en wenkte onderwijl de heer bemoedigend toe dichterbij te komen, hetgeen deze langzaam, aarzelend, om zich heen kijkend en toch met een zekere waardigheid deed, 'de directeur van de griffie - o ja, pardon, ik heb u nog niet voorgesteld - hier mijn vriend Albert K. en hier de directeur van de griffie - de directeur van de griffie was zo vriendelijk mij eens op te zoeken. De betekenis van een dergelijk bezoek kan eigenlijk alleen een ingewijde waarden, die weet hoe overladen met werk de directeur is. Nu, hij is toch gekomen, wij hebben rustig met elkaar gesproken, voor zover mijn toestand dit toeliet, wij hadden Leni weliswaar niet verboden, bezoekers binnen te

laten, want wij verwachtten niemand, maar het was toch wel onze bedoeling alleen te blijven; maar toen kwamen jouw vuistalagen, Albert, en de directeur van de griffie is met stoel en tafel naar die hoek daar verhuisd, maar nu blijkt het, dat wij mogelijkerwijs, dat wil zeggen als het verlangen daarnaar bestaat, gemeenschappelijke zaken te bespreken hebben en kunnen heel best weer bij elkaar gaan zitten. Mijnheer de directeur?" zei hij met een buiging van zijn hoofd en een onderworpen glimlach en wees naar een leunstoel naast zijn bed. 'Ik kan tot mijn spijt maar een paar minuten blijven,' zei de directeur van de griffie vriendelijk, ging breed in de leunstoel zitten en keek op de klok, 'het werk roept mij. In elk geval wil ik de gelegenheid niet voorbij laten gaan een vriend van mijn vriend te leren kennen.' Hij boog zijn hoofd even voor K.'s oom, die zeer tevreden scheen te zijn met de nieuwe kennismaking, maar als gevolg van zijn aard geen gevoelens van dankbaarheid kon uiten en de woorden van de directeur van de griffie begeleidde met een verlegen, maar luid gelach. Een afschuwelijk gezicht! K. kon alles rustig gadeslaan, want om hem bekommerde zich niemand, de directeur van de griffie nam, naar hij gewend scheen te zijn, nu hij toch eenmaal te voorschijn was gehaald, de leiding van het gesprek, de advocaat, wiens eerste zwakheid misschien had moeten dienen om de nieuwe bezoekers te verdrijven, luisterde aandachtig, met zijn hand aan zijn oor; zijn oom, als kaarsdrager - hij balanceerde met de kaars op zijn dijbeen, de advocaat keek er telkens bezorgd naar - was weldra zijn verlegenheid kwijt en alleen nog maar verrukt, zowel van de manier van spreken van de directeur van de griffie, als van zijn zachte, golvende handgebaren, waarmee hij zijn woorden

onderstreepte. K., die tegen de bedstijl leunde, werd door de directeur van de griffie, misschien zelfs opzettelijk, volkomen verwaarloosd en diende de oude heer alleen als luisteraar. Overigens wist hij nauwelijks waarover gesproken werd en dacht aan de verpleegster en de onaangename bejegening, die ze van zijn oom had ondervonden, en of hij de directeur van de griffie niet al eerder had gezien, misschien wel in de vergadering bij de eerste instructie. Al vergiste hij zich misschien ook, de directeur van de griffie zou tussen de deelnemers aan de vergadering op de eerste rij, tussen de oude heren met hun schamele baarden, volkomen op zijn plaats geweest zijn. Opeens deed een lawaai op het portaal als van brekend porcelein allen stil luisteren. 'Ik zal even gaan kijken, wat er gebeurd is,' zei K., en liep langzaam de kamer uit, alsof hij de anderen nog gelegenheid wilde geven hem terug te houden. Nauwelijks stond hij op het portaal, of op de hand, waarmee hij de deur nog vasthield, legde zich een kleine hand, veel kleiner dan K.'s hand, die de deur zachtjes sloot. Het was de verpleegster, die hier gewacht had. 'Er is niets gebeurd,' fluisterde ze, 'ik heb alleen maar een bord tegen de muur gegooid om u naar buiten te lokken.' In zijn bevangenheid zei K.: 'Ik heb aan u gedacht.' 'Des te beter,' zei de verpleegster, 'kom mee.' Na een paar stappen kwamen ze bij een matglazen deur, die de verpleegster voor K. opende: 'Ga maar naar binnen,' zei ze. Het was de studeerkamer van de advocaat; voor zover hij in het maanlicht zien kon, dat nu niet meer dan een klein vierkant gedeelte van de vloer onder elk der twee vensters sterk verlichtte, was ze met zware meubelen ingericht. 'Deze kant uit,' zei de verpleegster en wees naar een donkere kist met een leuning van hout-

snijwerk. Terwijl hij al was gaan zitten, keek K. de kamer nog rond; het was een hoog, groot vertrek, de cliëntale van de armensadvocaat moest zich hier als verloren voelen. K. meende de kleine passen te zien, waarmee de bezoekers naar de geweldige schrijftafel schuifelden. Maar toen vergat hij dat en had alleen nog ogen voor de verpleegster, die heel dicht naast hem zat en hem bijna tegen de zijleuning aandrukte. 'Ik dacht,' zei ze, 'dat u vanzelf naar mij toe zoudt komen, zonder dat ik u eerst moest roepen. Het was heel vreemd. Eerst, toen u binnenkwam, hebt u mij onafgebroken aangekeken en daarna hebt u mij laten wachten. Noem me trouwens maar Leni, hoor,' voegde ze er nog snel onverwacht aan toe, alsof geen ogenblik van dit gesprek onverbruikt voorbij mocht gaan. 'Graag,' zei K. 'Maar wat die vreemdheid aangaat, Leni, die is gemakkelijk te verklaren. In de eerste plaats moest ik toch dat geklets van die oude horen aanhoren en kon niet zonder reden weglopen, in de tweede plaats ben ik niet brutaal, maar eerder schuchter, Leni, en ook u zag er waarachtig niet zo uit, alsof u in een handomdrasien te winnen zoudt zijn.' 'Dat is het niet,' zei Leni, legde een arm over de leuning en keek K. aan, 'maar ik beviel u niet en beval u waarschijnlijk nog niet.' 'Bevallen zou weinig gezegd zijn,' zei K. ontwijkend. 'O!' zei ze glimlachend en verkreeg door K.'s opmerking en door deze kleine krete een zeker overwicht. Daarom zweeg K. even. Toen hij een beetje gewend was aan de duisternis van de kamer kon hij verschillende details van de inrichting onderscheiden. Vooral een groot schilderij, dat rechts van de deur hing, fascineerde hem, hij boog naar voren om het beter te zien. Het stelde een man in rechteratoga voor; hij zat op een hoge troonzetel, welks verguldsel op vele plekken

van het schilderij in het oog stak. Het ongewone was, dat deze rechter daar niet in rust en waardigheid zat, maar zijn linkerarm stevig tegen de rug- en zijleuning drukte, zijn rechterarm echter volledig vrij had en enkel met zijn band de zijleuning vasthield, alsof hij het volgende ogenblik met een heftig en misschien verontwaardigd gebaar wilde opspringen, om iets beslissends te zeggen of wel het vonnis te vellen. De beklaagde moest waarschuwend onder aan de trap verbeeld worden, waarvan de bovenste, met een geel tapijt bedekte treden nog op het schilderij te zien waren. 'Misschien is dat mijn rechter,' zei K. en wees met een vinger naar het schilderij. 'Ik ken hem,' zei Leni en keek ook naar het schilderij op, 'hij komt dikwijls hier. Het schilderij is uit zijn jeugd, maar hij kan nooit op het schilderij geleken hebben, want hij is bijna nielig van kleinheid. Daarom heeft hij zich op het schilderij zo in de hoogte laten rekken, want hij is onzinnig ijdel, zoals allemaal hier. Maar ik ben ook ijdel en helemaal niet tevreden, dat ik niet in uw smaak val.' Op de laatste opmerking antwoordde K. alleen door zijn arm om Leni heen te slaan en haar tegen zich aan te trekken, ze legde stil haar hoofd tegen zijn schouder. Voor de rest vroeg hij enkel: 'Welke rang bekleedt hij?' 'Hij is rechter van instructie,' zei ze, greep de hand van K., waarmee hij haar vasthield en speelde met zijn vingers. 'Weer niet meer dan rechter van instructie,' zei K. teleurgesteld, 'de hoge ambtenaren verschuilen zich. Maar hij zit toch op een troonzetel.' 'Enkel bedenksel,' zei Leni, haar gezicht over K.'s hand heengebogen, 'in werkelijkheid zit hij op een keukenstoel, waarop een oude paardendecken gevouwen ligt. Maar moet u nu aldoor aan uw proces denken?' voegde ze er langzaam aan toe. 'Nee, volstrekt niet,' zei

K., 'ik denk er waarschijnlijk veel te weinig aan.' 'Dat is niet de fout die u maakt,' zei Leni, 'u bent niet toegeeflijk genoeg, naar ik gehoord heb.' 'Wie heeft dat gezegd?' vroeg K., hij voelde het lichaam tegen zijn borst en keek op haar volle, donkere, stevig gewonden haar neer. 'Ik zou te veel verraden, als ik dat vertelde,' antwoordde Leni. 'Vraag asjeblijft niet naar namen, maar verbeter uw fout, wees wat toegeeflijker; tegen deze rechtbank kan niemand zich verweren, u moet toch bekennen. Leg bij de eerste de beste gelegenheid uw bekentenis af. Daarna is pas de mogelijkheid geschapen om te ontkomen, daarna pas. Maar zelfs dat is zonder vreemde hulp niet mogelijk, u hoeft echter niet hang te zijn voor die hulp, die zal ik u wel verschaffen.' 'U weet veel van deze rechtbank af en van de bedriegerijen die hier nodig zijn,' zei K. en tilde haar, omdat ze zich al heftig tegen hem aandrukte, op zijn schoot. 'Zo is het goed,' zei ze en maakte het zich makkelijk op zijn schoot, ze streek haar rok glad en trok haar blouse recht. Toen hing ze zich met beide handen aan zijn hals, leunde achterover en zag hem lang aan. 'En als ik niet beken, kunt u me dan niet helpen?' vroeg K. om haar op de proef te stellen. Ik ronsel helpsters, dacht hij bijna verwonderd, eerst juffrouw Buerstner, toen de vrouw van de deurwaarder en ten slotte deze kleine verploegster, die een onbeschrijflijke behoefte aan mij schijnt te hebben. Zoals ze op mijn schoot zit, alsof dit de enige plaats is waar ze thuishoort! 'Nee,' antwoordde Leni en schudde langzaam het hoofd, 'dan kan ik u niet helpen. Maar u wilt immers helemaal niet, dat ik u help, er is u niets aan gelegen, u bent eigenwijs en laat u niet overtuigen.' 'Hebt u een minnares?' vroeg ze na een poosje. 'Nee,' zei K. 'Wel waar,' zei ze. 'Ja, inderdaad,'

zei K., 'stei je toch voor, ik heb haar verloochend en ik draag haar portret nog wel bij mij.' Op haar verzoek liet hij haar een foto van Elsa zien, in elkaar gedoken op zijn schoot bestudeerde ze het portretje. Het was een momentopname, Elsa was na een werveldans opgenomen, zoals ze die in haar nachtcafé graag danste, haar rok vloog nog in de plooienvorp der draaiing om haar heen, haar handen had ze op haar stevige heupen gelegd en ze keek met gerekte hals lachend op zij; voor wie haar lach bestemd was, viel niet uit de foto op te maken. 'Ze is verschrikkelijk ingeregeng,' zei Leni en wees naar de plaats, waar dit volgens haar te zien was. 'Ik vind haar niet mooi, ze is onbeholpen en ruw. Maar misschien is ze tegen u zacht en vriendelijk, dat zou je volgens het portret wel zeggen. Zulke volle meisjes weten vaak niet anders dan zacht en vriendelijk te zijn. Maar zou ze zich voor u kunnen opofferen?' 'Nee,' zei K., 'ze is niet zacht en ook niet vriendelijk, en ze zou zich ook niet voor mij kunnen opofferen. Trouwens, ik heb tot nu toe noch het een noch het andere van haar verlangd. Gek, ik heb zelf haar portret nog nooit zo bestudeerd als u.' 'Er is u dus niet zoveel aan haar gelegen,' zei Leni, 'ze is dus helemaal uw minnares niet.' 'Jawel,' zei K. 'Ik neem mijn woord niet terug.' 'Al is ze nu misschien uw minnares,' zei Leni, 'toch zoudt u haar niet missen, als u haar verloor of voor een ander, bijvoorbeeld voor mij, omruilde.' 'Zeker,' zei K. glimlachend, 'dat is niet onmogelijk, maar ze heeft een groot voordeel tegenover u, ze weet niets van mijn proces af, en zelfs als ze er iets van af wist, zou ze er niet aan denken. Ze zou niet proberen me te bepraten om toegeeflijk te zijn.' 'Dat is geen voordeel,' zei Leni. 'Als ze geen andere voordelen heeft, geef ik de moed niet op. Heeft

ze een of ander lichamelijk gebrek?' 'Een lichamelijk gebrek?' vroeg K. 'Ja,' zei Leni, 'ik heb namelijk zo'n klein gebrek, kijk maar.'

Ze spreidde de middel- en ringvinger van haar rechterhand uit, waartussen het verbindingshuidje bijna tot het bovenste kootje van haar korte vingers reikte. K. merkte in het donker niet dadelijk, wat ze hem wilde laten zien, ze bracht er daarom zijn hand naar toe, opdat hij het kon betasten. 'Wat een vreemde speling der natuur,' zei K. en voegde er, toen hij de hele hand bekeken had, aan toe: 'Wat een aardig klauwtje!' Met een soort trots keek Leni toe, hoe K. verwonderd telkens opnieuw haar twee vingers uit elkaar trok en naast elkaar legde, tot hij ze tenslotte vluchtig kuste en losliet. Maar ze riep meteen: 'O, u hebt me gekust!' Haastig, met open mond, beklom ze met haar knieën zijn schoot. K. keek als bedrempeld naar haar op, nu ze zo dicht bij hem was, ging er een bittere aanvurende geur als van peper van haar uit, ze trok zijn hoofd tegen zich aan, boog zich over hem heen en beet en kuste hem in zijn hals, tot in zijn haar toe. 'U hebt mij ingeruild,' riep ze van tijd tot tijd, 'kijk maar, nu hebt u mij toch ingeruild!' Toen gleed haar knie uit, met een zacht gilletje viel ze bijna op het tapijt, K. greep haar vast om haar nog tegen te houden en werd met haar meegesleurd. 'Nu ben je van mij,' zei ze. 'Hier heb je de huissleutel, kom wanneer je wilt,' waren haar laatste woorden en een doelloze kus trof hem nog bij het weggaan op zijn rug. Toen hij uit de poort kwam, viel er een zachte regen, hij wilde in het midden van de straat gaan lopen, om Leni misschien nog even voor het raam te zien, maar opeens stortte uit een auto, die voor het huis stond en die K. in zijn verstrooidheid niet gezien had, zijn oom,

pakte hem bij zijn armen en duwde hem tegen de deur, alsof hij hem daar wilde vastspijkeren. 'Jongen,' riep hij uit, 'hoe heb je dat kunnen doen! Je hebt je zaak, die goed op dreef was, lelijk bedorven. Je verstopt je met een klein miserabel ding, dat bovendien blijkbaar de minnares van de advocaat is, en blijft uren weg. Je zoekt niet eens een voorwendsel, je verbergt niets, nee, je steekt niets onder stoelen of banken, je holt naar haar toe en blijft bij haar. En ondertussen zitten we bij elkaar, je oom, die zich voor je inspant, de advocaat, die voor je gewonnen moet worden, de directeur van de griffie vooral, die hoge meneer, die je zaak in het stadium waarin ze nu is, om zo te zeggen in zijn hand heeft. Wij willen samen overleggen, hoe je het best geholpen kunt worden, ik moet de advocaat met zijden handschoentjes aanpakken, hij op zijn beurt de directeur van de griffie en jij hebt toch alle reden om mij daarbij tenminste te steunen. Maar in plaats daarvan blijf je weg. Tenslotte valt het niet langer te verbergen, och, het zijn hoffelijke, beheerste mannen, ze spreken er niet over, ze ontzien me, maar tenslotte kunnen ze het niet langer verkroppen en omdat ze over zulke dingen niet kunnen spreken, verstommen ze. Wij hebben minutenlang zwijgend tegenover elkaar gezeten en hebben maar geluisterd of je eindelijk niet toch kwam. Alles vergeefs. Ten langen leste staat de directeur van de griffie, die veel langer gebleven is dan hij oorspronkelijk van plan was, op, neemt afscheid, heeft zichtbaar met me te doen, zonder me te kunnen helpen, wacht met onbegrijpelijke vriendelijkheid nog een hele poos in de deur, maar tenslotte vertrekt hij toch. Ik was natuurlijk blij, dat hij weg was, ik kon al bijna geen adem meer krijgen. Op de zieke advocaat heeft alles een nog

veel heviger uitwerking gehad; hij kon, de goede man, niet eens spreken, toen ik afscheid van hem nam. Jij hebt waarschijnlijk bijgedragen tot zijn volledige ineenstorting en verhaast daardoor de dood van een man, op wie je aangewezen bent. En mij, je oom, laat je hier urenlang in de regen, voel eens, ik ben door en door nat, wachten.'

ADVOCaat - FABRIKANT - SCHILDER

Op een winterochtend - buiten viel sneeuw in vaal licht - zat K., al was het nog vroeg, al zeer vermoeid op zijn kantoor. Om zich tenminste voor de gewone klerken te beschermen, had hij de bediende opdracht gegeven, niemand van hen binnen te laten, omdat hij met iets belangrijks bezig was. Maar in plaats van te werken, draaide hij in zijn stoel heen en weer, verschoof langzaam een paar voorwerpen op zijn tafel, doch liet daarna, zonder het te weten, zijn hele arm uitgestrekt op het tafelblad liggen en bleef met gebogen hoofd onbeweeglijk zitten. De gedachte aan het proces liet hem niet meer los. Hij had al herhaaldelijk overwogen of het niet goed zou zijn een verweerschrift uit te werken en bij de rechtbank in te leveren. Hij wilde daarin een korte levensbeschrijving opnemen en bij elke ook maar enigszins belangrijke gebeurtenis verklaren om welke redenen hij zo gehandeld had, of deze handelwijze volgens zijn tegenwoordig oordeel te verwerpen of te billijken was en welke redenen hij voor dit of dat kon aanvoeren. De voordelen van een dergelijk verweerschrift tegenover de louter verdediging door de overigen ook verder niet onbedankelijke advocaat waren buiten twijfel. K. wist immers helemaal niet wat de advocaat deed; veel was het in elk geval niet, hij had hem al in geen maand bij zich laten komen en ook bij geen der vroegere besprakingen had K. de indruk gehad, dat deze man veel voor hem kon bereiken. Hij vond het vreemd, dat hij hem bijna helemaal niet ondervraagd had. En hier was toch zoveel te vragen. Vragen was de

hoofdzaak. K. had het gevoel alsof hij zelf alle vragen kon stellen, die hier nodig waren. De advocaat daarentegen vertelde, inplaats van te vragen, zelf of zat zwijgend tegenover hem, boog zich, waarschijnlijk omdat hij slecht hoorde, een beetje over de schrijftafel heen, trok aan een pluk haar midden in zijn baard en staarde naar het tapijt, misschien juist naar de plek, waar K. met Leni gelegen had. Zo nu en dan gaf hij K. enige lege vermaningen, zoals men die wel aan kinderen geeft. Even nutteloze als vervelende woorden, die K. bij de eindafrekening niet gaan duit van plan was te betalen. Nadat de advocaat hem genoeg vernederd meende te hebben, begon hij hem gewoonlijk weer op te monteren. Hij had, vertelde hij, al meer van dergelijke processen geheel of gedeeltelijk gewonnen. Processen, die, al waren ze in werkelijkheid niet zo moeilijk als dit, uiterlijk nog hopelozes waren. Een overzicht van deze processen had hij hier in zijn la - hierbij klopte hij tegen een of andere lade van zijn tafel -, de schifturen kon hij hem helaas niet laten zien, omdat hij het ambtsgeheim niet mocht schenden. In elk geval kwam de grote ervaring, welke hij door al deze processen had opgedaan, K. nu van pas. Hij was natuurlijk meteen begonnen te werken en het eerste verweerschrift was al bijna gereed. Dit was zeer belangrijk, omdat de eerste indruk, die de verdediging maakte, vaak de hele loop van het proces bepaalde. Helaas, daarop moest hij K. toch wel wijzen, gebeurde het soms, dat de eerste verweerschriften door de rechtbank niet eens gelezen werden. Ze werden eenvoudig bij de stukken gevoegd en men beweerde, dat voorlopig het verhoor en de observatie van de beklaagde belangrijker waren dan al het geschrevene. Wanneer de betrokkene erg aandrong, werd er aan toegevoegd,

dat vóór de beslissing - als het materiaal bijeen was gebracht - natuurlijk alle stukken, dus ook dit eerste verweerschrift, in verband met elkaar onderzocht werden. Maar helaas was ook dit meestal niet juist, het eerste verweerschrift raakte gewoonlijk zoek of helemaal in het ongereede en, zelfs wanneer het tot het slot bewaard bleef, werd het, naar de advocaat weliswaar alleen bij geruchte had vernomen, nauwelijks gelezen. Dat was allicmaal heel spijtig, maar niet helemaal ongerechtvaardigd. K. mocht vooral niet uit het oog verliezen, dat het proces niet openbaar was, het kon, als de rechtbank het nodig achtte, openbaar worden, maar de wet schreef openbaarheid niet voor. Daardoor waren ook de stukken van het gerecht, in de eerste plaats de acte van beschuldiging, niet toegankelijk voor de beklaagde en zijn verdediging; daardoor wist men in het algemeen niet of tenminste niet precies waartegen het eerste verweerschrift zich moest richten; het kon daarom eigenlijk alleen bij toeval iets bevatten, dat voor de zaak van betekenis was. Werkelijk rake en bewijzvoerende verweerschriften konden pas later worden uitgewerkt, wanneer in de loop van het verhoor van de beklaagde de verschillende punten van aanklacht en hun motivering duidelijker naar voren traden of geraden konden worden. Onder deze omstandigheden was natuurlijk de verdediging in een zeer ongunstige en moeilijke positie. Maar ook dat was opzettelijk. De verdediging was namelijk door de rechtbank eigenlijk niet toegestaan, werd enkel geduld en zelfs over de vraag, of dat laatste uit het betreffende wetsartikel kon worden gelezen, bestond onenigheid. Er was daarom, strikt genomen, geen enkele door de rechtbank erkende advocaat; allen, die voor dit gerecht als advocaat optraden, waren feitelijk

onbevoegden. Dat had natuurlijk op de hele stand een zeer vernederende invloed en wanneer K. dezer dagen eens naar de griffies ging, moest hij, om het ook eens gezien te hebben, de advocatenkamer maar eens bekijken. Hij zou van het gezelschap, dat hij daar bijeen vond, vermoedelijk schrikken. Alleen al de hun toegewezen nauwe lage kamer toonde de minachting, die de rechtbank voor deze mensen had. Licht kreeg dit vertrek alleen door een klein luik, dat zo hoog was aangebracht, dat je, als je naar buiten wilde kijken - waarbij je trouwens de rook van een vlak ervoor staande schoorsteen in je neus kreeg en je gezicht zwart werd - eerst een collega moest zoeken, die je op zijn rug wilde nemen. In de vloer van dit vertrek - om maar een enkel voorbeeld voor de daar heersende toestanden te noemen - was nu al langer dan een jaar een gat, niet zo groot, dat er een mens doorheen kon vallen, maar groot genoeg om er met je been in weg te zakken. De kamer van de advocaten lag op de tweede zolder; zakte er dus iemand door, dan hing zijn been in het plafond van de eerste zolder en wel precies in de gang, waar de partijen wachtten. Het was niet te veel gezegd, als men in advocatenkringen deze toestanden schandelijk noemde. Klachten bij het bestuur hadden niet het minste succes, maar wel was het de advocaten verboden ook maar iets in de kamer op hun eigen kosten te laten veranderen. Doch deze behandeling der advocaten had haar reden. Men wilde de verdediging zoveel mogelijk uitschakelen, alles moest uitsluitend op de beklaagde zelf neerkomen. Au fond geen slecht standpunt, maar niets zou foutiever zijn, dan daaruit te concluderen, dat bij deze rechtbank de advocaten voor de beklaagde overbodig waren. De procedure was namelijk meestal niet alleen geheim voor het pu-

blik, maar ook voor de beklaagde. Natuurlijk slechts voor zover dit mogelijk was, het was echter in uitgebreide zin mogelijk. Ook de beklaagde had namelijk geen toestemming de stukken in te zien, en om gevolgtrekkingen te maken uit de verhoren en de daaraan ten grondslag liggende stukken was heel moeilijk, vooral voor de beklaagde, die immers bevangen was en alle mogelijke zorgen had, die hem afleidde. En hier greep de verdediging dan in. Bij de verhoren mochten over het algemeen geen verdedigers aanwezig zijn, ze moesten daarom na de verhoren en wel indien mogelijk nog bij de deur van de kamer van instructie de beklaagde over het verhoor uithoren en uit deze vaak dan al zeer verwarde mededelingen datgene puren, wat voor de verdediging bruikbaar was. Maar het belangrijkste was dit niet, want veel kon men op deze wijze niet gewaar worden, al sprak het vanzelf, dat ook hier, gelijk overal, een handige man meer gewaar werd dan een ander. Maar het belangrijkste bleven toch de persoonlijke relaties van de advocaat, daarin lag de grote waarde der verdediging. Nu had K. immers al uit eigen ervaring geleerd, dat de allerlaagste organisatie van het gerecht niet helemaal volmaakt was, omkoopbare en hun plicht verzakende employe's bevatte, waardoor in zekere zin de strenge afsluiting van het gerecht gaten kreeg. Hierdoor drong nu het merendeel der advocaten naar binnen. Hier werd omgekocht en uitgehoord, ja, er waren, tenminste in vroegere tijd, zelfs gevallen voorgekomen van diefstal van stukken. Het viel niet te ontkennen, dat op deze wijze voor een ogenblik enkele zelfs verrassend gunstige resultaten voor de beklaagde bereikt konden worden, daarmede pronkten deze kleine advocaten dan ook hevig en lokten zo nieuwe cliënten, maar voor het verdere verloop van

het proces betekende het niets of tenminste niets goeds. Waarachtige waarde hadden alleen persoonlijke relaties en wel met hoger geplaatste ambtenaren, waarmee natuurlijk alleen hoger geplaatste ambtenaren van de laagste graad bedoeld waren. Alleen daardoor kon het verloop van het proces, al was het in het eerst ook onmerkbaar, later echter steeds duidelijker beïnvloed worden. Dat konden natuurlijk slechts enkele advocaten en hier was K.'s kans zeer gunstig geweest. Misschien waren er nog een of twee advocaten, die gelijk Dr. Huld op dergelijke relaties konden bogen. Deze lieten zich hoegenaamd niet in met het gezelschap in de advocatenkamer; ze hadden er trouwens ook niets mee te maken. Des te nauwer was het contact met de rechterlijke ambtenaren. Het was lang niet altijd nodig, dat Dr. Huld naar de rechtbank ging, in de wachtkamers der rechters van instructie op hun toevallige verschijning wachtte en naar gelang hun muts stond een meestal slechts schijnbaar succes bereikte of soms zelfs dat niet. Nee, K. had het zelf gezien, de ambtenaren en onder hen zeer hoge kwamen zelf, gaven vrijwillig inlichtingen, onbedekt of tenminste gemakkelijker te begrijpen, bespraken de te verwachten loop van het proces, ja ze lieten zich in bepaalde gevallen zelfs overtuigen en accepteerden graag een andermans mening. Natuurlijk mocht je ze juist in betrekking tot het laatste niet al te zeer vertrouwen, hoe stellig ze hun nieuwe, voor de verdediging gunstige bedorling, ook uitten, ze gingen misschien linea recta naar hun griffie en vaardigden voor de volgende dag een besluit af, dat precies het tegenovergestelde bevatte en misschien nog veel strenger voor de beklaagde was dan hun eerste plan, dat zij beweerden helemaal te hebben laten vallen. Daartegen kon je je natuur-

lijk niet verweren, want wat ze onder vier ogen gezegd hadden, was nu eenmaal alleen onder vier ogen gezegd en liet geen openlijke conclusie toe, zelfs wanneer de verdediging er verder niet ook op bedacht moest zijn, in de gunst van de heren te blijven. Aan de andere kant was het natuurlijk ook juist, dat de heren niet enkel uit menschenliefde of uit vriendschappelijke gevoelens contact zochten met de verdediging, natuurlijk alleen met ter zake kundige verdediging, ze waren feitelijk in bepaald opzicht ook op hen aangewezen. Hier bleek juist het nadeel van een juridische organisatie, die van een geheim rapport uitging. De ambtenaren misten het contact met de bevolking, voor de gewone, gemiddelde processen waren ze goed toegerust, een dergelijk proces rolde bijna vanzelf naar zijn eind toe en had alleen zo nu en dan een duwtje nodig, maar voor eenvoudige gevallen, zoals ook voor bijzonder moeilijke, stonden ze soms radeloos, ze hadden, omdat ze voortdurend dag en nacht in hun wetten vastgeklemd zaten, niet het juiste begrip voor menselijke verhoudingen en dat wreekt zich in dergelijke gevallen geweldig. Dan kwamen ze om raad bij de advocaat en achter hen aan droeg een klerk de stukken, die anders geheim waren. Aan dit raam hadden al vele heren, van wie men het 't minst verwacht zou hebben, gezeten en troosteloos op straat gastaard, terwijl de advocaat aan zijn bureau de stukken bestudeerde, om hun een goede raad te kunnen geven. Overigens kon je juist bij zulke gelegenheden zien, hoe buitengewoon ernstig de heren hun beroep opvatten en hoe ze over hinderpalen, waarover ze door hun aard niet heen konden, in grote wanhoop geraakten. Hun positie was ook verder niet gemakkelijk en men mocht hun geen onrecht aandoen en die positie niet als een sinecure be-

schouwen. De rangorde en de gradatie van het gerecht waren eindeloos en zelfs voor de ingewijde niet te overzien. De procedure voor de gerechtshoven was echter over het algemeen ook voor de lagere ambtenaren geheim, zij konden daarom de zaken, die zij behandelden, nauwelijks ooit volledig in hun verdere afloop volgen; de rechtszaak verscheen dus in hun rechtsgebied zonder dat zij vaak wisten, waar ze vandaan kwam, en ze ging verder, zonder dat ze vernamen, waarheen. De leer, die men uit de bestudering der verschillende stadia van een proces, uit de uiteindelijke beslissing en haar oorzaken kon putten, ontging deze herten ten enen male. Ze mochten zich alleen met dat gedeelte van het proces bezig houden, dat door de wet voor hen was afgeperkt en wisten van de rest, dus van de resultaten van hun eigen arbeid, meestal minder af dan de verdediging, die toch in de regel bijna tot het einde van het proces met de beklaagde in contact bleef. Ook in deze richting konden zij van de verdediging dus allerlei waardevols gewaar worden. Verwonderde K. zich nog, wanneer hij dit alles in het oog hield, over de geprikkeldheid der ambtenaren, die zich dikwijls tegen de partijen - iedereen deed deze ervaring op - in een beledigende houding uitte? Alle ambtenaren waren geprikkeld, zelfs al leken ze kalm. Natuurlijk hadden kleine advocaten daaronder geducht te lijden. Het volgende verhaal deed bijvoorbeeld de ronde, dat stellig de schijn van waarheid had: Een oude ambtenaar, een stille brave heer, had een moeilijke rechtszaak, die door het verweerschrift van de advocaat nog ingewikkelder geworden was, een dag en een nacht zonder ophouden bestudeerd - deze ambtenaren zijn inderdaad vlijtiger dan wie ook. Tegen de ochtend, na een arbeid die vierentwintig uur geduurd had en waar-

schijnlijk niet veel resultaat had gehad, ging hij naar de ingang, atelde zich daar verdekt op en gooide alle advocaten, die binnen wilden treden, de trap af. De advocaten verzamelden zich beneden op de overloop en beraadslaagden wat zij zouden doen; aan de ene kant hadden ze er geen aanspraak op om binnen gelaten te worden; ze konden daarom juridisch eigenlijk niets ondernemen en moesten, gelijk gezegd, oppassen, dat ze de ambtenaren niet tegen zich in het harnas joegen. Maar aan de andere kant is elke niet bij de rechtbank doorgebrachte dag voor hen verloren en er was hun dus veel aan gelegen om binnen te dringen. Tenslotte werden ze het er samen over eens, dat ze de oude heer zouden afmatten. Er werd telkens opnieuw een advocaat uitgestuurd, die de trap opliep en zich dan onder zoveel mogelijk, natuurlijk lijdelijk, verzet de trap liet afgooien, waar hij dan door zijn collega's werd opgevangen. Dat duurde ongeveer een uur, toen werd de oude heer, hij was immers van de nachtelijke arbeid al uitgeput, inderdaad moe en ging terug naar zijn kantoor. De mannen beneden wilden het eerst helemaal niet geloven en stuurden er iemand op uit, die achter de deur moest kijken of het er werkelijk leeg was. Daarna slopen ze pas naar binnen en durfden waarschijnlijk niet eens te morren. Want de advocaten - en zelfs de geringste kan de toestanden althans voor een deel beoordelen - denken er in de verste verte niet aan ook maar enige verbetering bij de rechtbank te willen aanbrengen of door te zetten, terwijl - en dit is zeer kenmerkend - bijna elke beklaagde, zelfs zeer eenvoudige mensen, zodra er een proces tegen hen aanhangig is gemaakt, begint te denken aan voorstellen voor verbeteringen en daarmee vaak tijd en kracht verspilt, die anders veel beter gebruikt kunnen

worden. Het enig juiste standpunt was, je met de bestaande toestanden tevreden te stellen. Zelfs indien het mogelijk was, details te verbeteren - maar het was een onzinnig bijgeloof - zou men in het gunstigste geval iets voor toekomstige gevallen bereikt hebben, maar zichzelf daardoor onnuttelijke schade berokkenen, doordat men de bijzondere aandacht van de altijd wraakzuchtige ambtenaren had getrokken. Vooral geen aandacht trekken! Je rustig gedragen, zelfs al ging het tegen beter weten in. Proberen in te zien, dat dit grote rechterlijke organisme in zekere zin eeuwig zwevend blijft en dat je weliswaar, als je op je plaats zelfstandig iets veranderde, de grond onder je voeten wegnam en zelf naar beneden kon tuimelen, terwijl het grote organisme zich zelf voor deze kleine stoornis gemakkelijk op een andere plaats schadeloos stelde - alles staat toch met elkaar in verbinding - en onveranderlijk bleef, indien het niet, wat zelfs waarschijnlijk was, nog geslotener, nog oplettender, nog strenger, nog boosaardiger werd. Het werk moest worden overgelaten aan de advocaten, inplaats het te belemmeren. Verwijten hielpen immers niet veel, vooral wanneer de oorzaken daarvan niet in hun volle betekenis begrijpelijk konden worden gemaakt; maar het kon niet worden verheeld, hozeer K. zijn zaak door zijn houding tegenover de directeur van de griffie geschaad had. Deze invloedrijke man kon men nu wel zo goed als zeker van de lijst van degenen, bij wie iets voor K. gedaan kon worden, schrappen. Zelfs vluchtige opmerkingen over het proces negeerde hij met een duidelijke bedoeling. In menig opzicht zijn ambtenaren net kinderen. Soms kunnen zij door de onschuldigste dingen, waartoe K.'s houding helaas niet kon worden gerekend, dermate beledigd worden, dat zij zelfs niet langer

met goede vrienden praten, zich van hen afwenden en hen op alle mogelijke manieren tegenwerken. Maar dan opeens, als je er helemal niet op verdacht bent, zonder bepaalde oorzaak laten ze zich door een grapje, waaraan je je alleen maar waagt, omdat alles hopeloos lijkt, aan het lachen maken en zijn weer verzoend. Het was nu eenmaal tegelijk moeilijk en gemakkelijk om met hen op te schieten, richtlijnen daarvoor bestonden er niet. Vaak was het verwonderlijk, dat één enkel doodgewoon leven toereikend was, om zoveel te bevatten, dat hier met enig succes gewerkt kon worden. Er kwamen soms droevige uren, zoals iedereen die wel eens had, waarin je dacht, niet het geringste bereikt te hebben, waarin het je leek, alsof enkel de van de aanvang af voor een gunstig verloop voorbestemde processen goed afgelopen waren, gelijk dat ook zonder je medewerking gebeurd zou zijn, terwijl alle andere verloren waren, niettegenstaande al het gesjouw, alle moeite, alle kleine schijnbare successen, waarover je je zo verheugd had. Dan leek niets je natuurlijk meer zeker en op bepaalde vragen zou je niet eens durven ontkennen, dat je de door hun aard goed aflopende processen juist door je medewerking op een dood spoor gebracht had. Ook dat is immers een soort zelfvertrouwen, maar het is het enige, dat dan overblijft. Aan zulke aanvallen - het zijn natuurlijk niets anders dan aanvallen - leden advocaten vooral, wanneer hun een proces, dat ze ver genoeg en ook bevredigend gevoerd hadden, plotseling ontnomen werd. Dat was wel het ergste, wat een advocaat kon overkomen. Niet door de beklaagde wordt het proces hem onttrokken, dat gebeurde eigenlijk nooit, een beklaagde, die eenmaal een bepaalde advocaat genomen heeft, moet bij hem blijven, wat er ook gebeurt. Want hoe zou hij

zich, wanneer hij eenmaal hulp aanvaard heeft, nog alleen kunnen handhaven. Dat gebeurde dus niet, wel echter gebeurde het soms, dat het proces een loop nam, die de advocaat niet langer mocht volgen. Het proces en de beklaagde en alles werd de advocaat eenvoudig ontnomen; dan konden ook de beste relaties tot de ambtenaren niet meer helpen, want zij zelf weten niets. Het proces is dan in een stadium gekomen, waarin geen hulp meer geboden mag worden, waar het door ontoegankelijke gerechts-hoven bewerkt wordt, waar ook de beklaagde niet langer voor de advocaat bereikbaar is. Je kwam dan op een dag thuis en vond op je tafel de vele verweerschriften en rapporten, die je met zoveel ijver en met de heerlijkste verwachtingen in deze zaak gemaakt had, ze waren teruggekomen, omdat ze in het nieuwe stadium van het proces niet gebruikt mochten worden, het waren nu waardeloze vadjes papier. Daarbij hoefde het proces nog niet verloren te zijn, volstrekt niet, er was tenminste geen beslissende reden voor deze veronderstelling, je wist alleen niets meer van het proces af en je zou er ook niets meer over horen. Nu waren zulke gevallen gelukkig uitzonderingen, en zelfs wanneer K.'s proces een dergelijk geval zou zijn, dan was hij voorlopig nog ver van een dergelijk stadium verwijderd. Hier was echter nog ruimschoots gelegenheid voor advocatenwerk aanwezig, en dat er gebruik van gemaakt zou worden, daarvan kon K. overtuigd zijn. Het verweerschrift was, zoals gezegd, nog niet overhandigd, daar was ook geen haast bij, veel belangrijker waren de inleidende besprekingen met competente ambtenaren en die hadden al plaats gevonden. Met verschillend resultaat, naar openhartig bekend moest worden. Het was veel beter, voorlopig geen bijzonderheden te verraden,

waardoor K. alleen maar ongunstig beïnvloed en al te hoopvol of al te bang zou kunnen worden gemaakt, hij wilde alleen dit zeggen, dat enkelen zich zeer gunstig geuit en zich ook zeer bereidwillig getoond hadden, terwijl anderen zich minder gunstig hadden geuit, maar toch hun medewerking geenszins ontzegd hadden. Het resultaat was dus over het algemeen zeer verheugend, men mocht daaruit echter geen bijzondere conclusies trekken, daar alle inleidende onderhandelingen op dezelfde wijze begonnen en uit de verdere ontwikkeling natuurlijk pas de waarde van deze voorlopige onderhandelingen bleek. In elk geval was er nog niets verloren en wanneer het nog mocht gelukken de directeur van de griffie niettegenstaande alles voor hem te winnen - er was al van allerlei voor dit doel ondernomen - dan was het hele geval - zoals de chirurgen dat noemden - een keurige wond en kon je rustig het verdere verloop afwachten.

In zulke en dergelijke redevoeringen was de advocaat onuitputtelijk. Ze herhaalden zich bij elk bezoek. Er was altijd vooruitgang, maar over de aard van deze vooruitgang kon hij nooit iets zeggen. Er werd eeuwigdurend aan het eerste rapport gewerkt, maar het kwam nooit klaar, wat bij het volgende bezoek meestal een zeker voordeel bleek te zijn, omdat de laatste tijd, wat niet te voorzien was geweest, zeer ongunstig voor de inlevering geweest zou zijn. Merkte K. soms op, volkomen afgemat van al het gepraat, dat het toch, zelfs wanneer hij rekening met alle moeilijkheden hield, uiterst langzaam vooruitging, dan werd hem geantwoord, dat het helemaal niet langzaam vooruitging, maar dat ze wel al veel verder zouden zijn, indien K. zich bijtijds tot de advocaat gewend had. Maar dat had hij helaas verzuimd en dit verzuim zou nog

wel meer nadelen brengen, en niet alleen slechts tijdelijke. De enige weldoende afleiding van deze bezoeken was Leni, die het altijd zo wist te plooiën, dat zij de advocaat in K.'s aanwezigheid zijn thee bracht. Dan stond ze achter K., wachtte schijnbaar tot de advocaat met een soort gulzigheid diep over het kopje heengebogen de thee inschonk en opdronk, en liet stiekem haar hand door K. omklemmen. Er heerste volkomen stilte. De advocaat dronk, K. drukte Leni's hand en Leni waagde het soms zachtjes K.'s haar te strelen. 'Ben je nog hier?' vroeg de advocaat, nadat hij klaar was. 'Ik wilde de theeboel meenemen,' zei Leni, er was nog een laatste handdruk, de advocaat veegde zijn mond af en begon met hernieuwde kracht tegen K. te redeneren.

Was het troost of wanhoop, wat de advocaat wilde bereiken? K. wist het niet, maar wel achtte hij het spoedig een feit, dat zijn verdediging niet in goede handen was. Het kon allemaal wel waar zijn, wat de advocaat vertelde, al was het heel doorzichtig, dat hij zich zo veel mogelijk op de voorgrond trachtte te plaatsen en waarschijnlijk nog nooit zo'n groot proces gevoerd had als K.'s proces naar zijn mening was. Maar verdacht bleven toch de onophoudelijk gememoreerde persoonlijke relaties met de ambtenaren. Moesten ze dan uitsluitend ten gunste van K. uitgebuit worden? De advocaat verzuimde nooit op te merken, dat het alleen om lagere ambtenaren ging, dus om ambtenaren in een zeer afhankelijke positie, voor wier promotie zekere wendingen in het proces waarschijnlijk van betekenis konden zijn. Gebruikten zij de advocaat misschien om zulke voor de beklaagde natuurlijk altijd ongunstige wendingen te bereiken? Misschien deden ze dat niet in elk proces, natuurlijk, dat was niet waarschijn-

lijk, er waren wellicht andere processen, in het verloop waarvan zij de advocaat voor de door hem bewezen diensten voordelen bezorgden, want zij moesten er immers ook belang bij hebben, dat zijn naam ongeschonden bleef. Maar als de zaak werkelijk zo in elkaar zat, op welke wijze zouden zij dan in K.'s proces ingrijpen, dat, naar de advocaat verklaarde, een zeer moeilijk, dus belangrijk proces was en al dadelijk bij het begin bij de rechtbank zeer de aandacht had getrokken? Het kon niet zeer twijfelachtig zijn wat ze zouden doen. Aanwijzingen daarvan kon je al zien in het feit, dat het eerste rapport nog altijd niet overhandigd was, hoewel het proces al maanden liep en alles volgens de beweringen van de advocaat zich nog in het allereerste stadium bevond, wat natuurlijk heel geschikt was om de beklaagde te sussen en hulpeloos te houden, en hem dan plotseling met de beslissing te overvallen of tenminste met de aankondiging, dat het te zijnen ongunste afgesloten onderzoek doorgegeven was aan de hogere ambtenaren.

Het was volstrekt noodzakelijk, dat K. zelf ingreep. Juist in de toestand van grote vertroefdheid, zoals op deze winterochtend, was deze overtuiging gebiedend. De gering-schatting, die hij vroeger voor het proces had gehad, gold niet meer. Als hij alleen op de wereld was geweest, had hij het proces gemakkelijk kunnen geringschatten, al was hij er zeker van, dat dan het proces niet eens ontstaan zou zijn. Maar nu had zijn oom hem al meegesleept naar een advocaat, hij had rekening te houden met zijn familie; zijn positie was niet meer volkomen onafhankelijk van de afloop van het proces, hij zelf was zo onvoorzichtig geweest met een zekere onverklaarbare voldoening tegen kennissen over het proces te spreken, anderen hadden er

op onbekende wijze over gehoord, de verhouding met jufvrouw Buerstner scheen naar gelang van de stand van het proces te veranderen . kortom, hij had nauwelijks meer de keus om het proces te aanvaarden of af te wijzen, hij stond er midden in en moest zich verweren. Was hij moe, zoveel te argen.

Voor overdreven bezorgdheid was eigenlijk voorlopig geen aanleiding. Hij had het klaargespeeld, zich aan de bank in betrekkelijk korte tijd op te werken tot zijn hoge positie en zich door allen erkend in deze positie weten te handhaven; hij moest nu enkel deze capaciteiten, die hem dat hadden mogelijk gemaakt, een beetje gebruiken voor het proces en dan was er geen twijfel, of het zou goed aflopen. Als er iets bereikt moest worden, dan was het vóór alles noodzakelijk, elke gedachte aan een mogelijke schuld bij voorbaat af te wijzen. Er was geen schuld. Het proces was niets anders dan een grote zaak, zoals hij er al vele met goed resultaat voor de bank had afgesloten, een zaak, waarin, gelijk dat regel was, verschillende gevaren loerden, die moesten worden afgewend. Met dit doel voor ogen mocht hij natuurlijk gedachten aan enige schuld niet in zich laten opkomen, maar integendeel de gedachte aan het eigen voordeel zoveel mogelijk vasthouden. Van dit standpunt bezien was het ook onvermijdelijk, de advocaat de behartiging van zijn belangen zeer spoedig, het liefst nog diezelfde avond, te ontnemen. Dat was volgens zijn zeggen weliswaar iets ongehoords en waarschijnlijk zeer beledigend, maar K. kon niet dulden, dat zijn pogingen in het proces belemmeringen ontmoetten, die misschien door zijn eigen advocaat veroorzaakt waren. Maar was de advocaat eenmaal afgeschud, dan moest het rapport onmiddellijk overhandigd en er zo mo-

gelijk iedere dag op aangedrongen worden, dat men er rekening mee hield. Om dit te bereiken was het natuurlijk niet voldoende, wanneer K. zoals de anderen in de gang zat en zijn hoed onder de bank legde. Hij zelf of de vrouwen of andere boden moesten dag aan dag de ambtenaren belegeren en hen dwingen, inplaats door de tralies op de gang te kijken, aan hun bureau te gaan zitten en K.'s rapport te bestuderen. Deze pogingen mochten geen ogenblik verflauwen, alles moest georganiseerd en gecontroleerd worden, de rechtbank moest eindelijk eens een beklaagde ontmoeten, die voor zijn recht wist op te komen.

Maar al achte K. zich ook in staat dit alles door te zetten, de moeilijkheid van het opstellen van het rapport was overweldigend. Vroeger, misschien een week geleden nog, zou hij er alleen met een gevoel van schaamte aan hebben kunnen denken, dat hij eens genoodzaakt zou zijn, een dergelijk rapport zelf op te stellen; dat dit ook moeilijk kon zijn, daaraan had hij helemaal niet gedacht. Hij herinnerde zich, dat hij eens op een ochtend, toen hij juist overladen met werk was, plotseling alles op zij geschoven en zijn schrijfbloc genomen had om bij wijze van proef de gedachtengang van een dergelijk rapport te ontwerpen en misschien de langzame advocaat ter beschikking te stellen, en dat juist op dat ogenblik de deur van de directiekamer openging en de adjunct-directeur met luid gelach was binnengetreten. Het was voor K. toen zeer pijnlijk geweest, hoewel de adjunct-directeur natuurlijk niet om het rapport had gelachen, waarvan hij niets wist, maar om een beuremop, die hij juist gehoord had, een mop, voor het goede begrip waarvan een tekening nodig was, die de adjunct-directeur nu over K.'s bureau gebogen met K.'s potlood, dat hij uit zijn hand nam, op het

schrijfbloe uitvoerde, dat voor het verzoekschrift bestemd was geweest. Vandaag wist K. niets meer van schaamte, het rapport moest gemaakt worden. Als hij er op kantoor geen tijd voor vond, wat heel waarschijnlijk was, dan moest hij het 's nachts thuis maken. Zouden ook de nachten niet voldoende zijn, dan moest hij vrij nemen. Maar in geen geval halverwege blijven staan, dat was niet alleen in zaken, maar altijd en overal onzin. Het rapport betekende inderdaad een bijna eindeloos werk. Je behoefde geen erg lung karakter te hebben en kon toch gemakkelijk tot het inzicht komen, dat het onmogelijk was het rapport ooit klaar te krijgen. Niet uit luiheid of arglist, die de advocaat de conceptie konden beletten, maar omdat in onwetendheid omtrent de bestaande aanklacht en haar mogelijke gevolgen het hele leven in zijn kleinste handelingen en gebeurtenissen in zijn herinnering oproepen, uitgebeeld en van alle kanten gecontroleerd moest worden. En hoe triestig was een dergelijke arbeid bovendien nog. Het was misschien geschikt om later eens, als hij eenmaal gepensionneerd was, de kinds geworden geest bezig te houden en hem te helpen door de lange dagen heen te komen. Maar nu, nu K. al zijn gedachten voor zijn werk nodig had, nu elk uur terwijl hij nog in opkomst was en voor de adjunct-directeur al een dreiging betekende, met de grootste snelheid verstreek, nu hij van de korte avonden en nachten als jonge man wilde genieten, juist nu moest hij met het schrijven van dit rapport beginnen. Weer sloeg zijn denken in klagen om. Bijna onwillekeurig, enkel om er een eind aan te maken, tastte hij met zijn vinger naar de knop van de elektrische bel, die naar de wachtkamer leidde. Terwijl hij er op drukte, keek hij op de klok. Het was elf uur; twee uur, een lange kostbare

tijd had hij verdroomd en hij was natuurlijk nog afgematter dan te voren. De tijd was echter niet verloren, hij had besluiten genomen, die waardevol konden zijn. De bedienden brachten behalve verschillende brieven twee visitekaartjes van heren, die al geruime tijd op K. wachtten. Het waren juist zeer belangrijke klanten van de bank, die men eigenlijk in geen geval had mogen laten wachten. Waarom kwamen zij op zo'n ongelegen tijd? - en waarom, zo schenen op hun beurt de heren achter de gesloten deur te vragen, gebruikte de ijverige K. de beste zakentijd voor zijn particuliere aangelegenheden? Moe van het gebeurde en moe het komende verwachtend, stond K. op, om de eerste te ontvangen.

Het was een kleine opgewekte heer, een fabrikant, die K. goed kende. Het speet hem K. in zijn ernstige werk gestoord te hebben en het speet K. van zijn kant, dat hij de fabrikant zo lang had laten wachten. Maar deze spijt uitte hij al op een dergelijke mechanische wijze en met zo vals klinkende nadrukkelijkheid, dat de fabrikant, als hij niet zo volledig in beslag genomen was door zijn eigen zaak, het had moeten merken. In de plaats daarvan haalde hij haastig rekeningen en tabellen uit zijn zakken, verbeterde een kleine rekenfout, die hem zelfs bij dit vluchtige overzicht was opgevallen, herinnerde K. aan een dergelijke zaak, die hij bijna een jaar geleden met hem had afgesloten, merkte terloops op, dat deze keer een andere bank bereid was grote offers te brengen om deze zaak met hem te kunnen afsluiten en zweeg ten slotte, om K.'s mening te horen. K. had ook inderdaad in het begin de woorden van de fabrikant goed gevolgd, de gedachte aan de belangrijke zaak had hem dan ook gegrepen, maar helaas niet voor lang, hij had al gauw opgehouden te luisteren,

had toen nog een poosje bij de luidere uitroepen van de fabrikant met het hoofd geknikt, maar had ten slotte ook dit opgegeven en er zich toe bepaald, naar het kale, over de papieren heengebogen hoofd te kijken en zich af te vragen, wanneer de fabrikant eindelijk zou inzien, dat al zijn woorden nutteloos waren. Toen hij zweeg, dacht K. eerst werkelijk, dat het uitsluitend gebeurde, om hem gelegenheid te geven te bekennen, dat hij niet in staat was te luisteren. Doch met iets als spijtigheid merkte hij aan de gespannen blik van de blijkbaar op alle antwoorden voorbereide fabrikant, dat de zakelijke bespreking moest worden voortgezet. Hij boog daarom zijn hoofd als voor een bevel en begon met zijn potlood langzaam over het papier heen en weer te vegen, af en toe hield hij even op en staarde naar een cijfer. De fabrikant vermoedde tegenspraak, misschien stonden de cijfers werkelijk nog niet vast, misschien waren ze niet het beslissende, in elk geval bedekte de fabrikant de papieren met zijn hand en begon opnieuw, heel dicht op K. toeschuivend, een schematische voorstelling van de zaak. 'Het is moeilijk,' zei K., kneep zijn lippen samen en zakte, nu de papieren, het enige dat tastbaar was, bedekt waren, slap tegen de zijleuning van zijn stoel. Hij keek zelfs maar een ogenblik op, toen de deur van de directiekamer openging en daar niet belemmerd duidelijk, als achter een tulen sluier, de adjunct-directeur verscheen. K. dacht er niet verder over na, maar lette enkel op de onmiddellijke uitwerking, die voor hem heel prettig was. Want de fabrikant sprong meteen van zijn stoel op en snelde op de adjunct-directeur af, maar K. had hem nog wel tien keer vlugger willen zien, want hij was bang, dat de adjunct-directeur weer zou verdwijnen. Het was nodeloze angst, de heren ontmoetten elkaar, gaven

elkaar een hand en liepen samen op K.'s schrijftafel toe. De fabrikant bekeegde zich, dat hij bij de procuratiehouder zo weinig animo voor zijn zaak had gevonden en wees naar K., die zich onder de blik van de adjunct-directeur weer over de papieren heenboog. Toen beide mannen tegen de schrijftafel aan stonden en de fabrikant zich opmaakte om de adjunct-directeur voor zijn belangen te veroveren, kreeg K. het gevoel, alsof er over zijn hoofd heen door twee mannen, wier grootte hij zich overdreven voorstelde, over hem zelf werd onderhandeld. Langzaam probeerde hij met voorzichtig naar boven gedraaide ogen uit te vissen, wat er eigenlijk boven hem gebeurde, nam, zonder er naar te kijken, een van de papieren van het bureau, legde het op zijn vlakke hand en hief het langzaam, terwijl hij zelf opstond, naar de heren op. Hij dacht hierbij aan niets bepaalds, maar handelde zuiver uit het gevoel, dat hij zich zo moest gedragen, als hij het grote rapport geschreven had, dat hem volledig zou ontlasten. De adjunct-directeur, die met zijn volle aandacht aan het gesprek deelnam, keek vluchtig naar het papier, las niet eens over wat er stond, want wat voor de procuratiehouder belangrijk was, was voor hem onbelangrijk, nam het uit K.'s hand, zei, 'dank u, ik weet alles al' en legde het bedaard op de tafel. K. keek hem verbitterd van ter zijde aan. Maar de adjunct-directeur merkte het niet eens of werd er, als hij het al merkte, alleen maar door opgevrolijkt; hij lachte een paar malen luidkeels, bracht door een slagvaardig antwoord de fabrikant zelfs even in duidelijke verlegenheid, waaruit hij hem echter meteen redde, door tegen zichzelf een bedanking op te werpen, en nodigde hem ten slotte uit in zijn kantoor te komen, waar zo de aangelegenheid verder konden bespreken. 'Het is

een zeer belangrijke zaak,' zei hij tegen de fabrikant, 'ik zie dat volkomen in. En mijnheer K.' - zelfs bij deze woorden sprak hij eigenlijk alleen tegen de fabrikant - 'zal het zeker prettig vinden, als we haar van hem overnemen. De zaak eist rustig overleg. Maar hij schijnt vandaag overladen te zijn met werk, er wachten bovendien al uren mensen op hem in de wachtkamer.' K. had nog juist tegenwoordigheid van geest genoeg om zich van de adjunct-directeur af te wenden en zijn vriendelijke, maar starre glimlach enkel naar de fabrikant toe te keren, verder deed hij niets, steunde, even voorovergebogen, met zijn beide handen op de schrijftafel, zoals een commissie achter het loket, en keek er naar, hoe de twee heren al pratend de papieren van de tafel namen en in de directiekamer verdwenen. In de deur draaide de fabrikant zich nog eens om en zei, dat hij nog geen afscheid nam, maar de procuratiehouder natuurlijk de uitslag van de bespreking zou komen vertellen, hij had hem trouwens nog een andere kleine mededeling te doen.

Eindelijk was K. alleen. Hij dacht er zelfs niet aan een andere klant binnen te laten, en slechts vaag drong het tot zijn bewustzijn door, hoe aangenaam het was, dat de mensen in de wachtkamer dachten, dat hij nog met de fabrikant aan het onderhandelen was en dat om die reden niemand, zelfs de bediende niet, hij hem kon binnentreden. Hij liep naar het raam, ging op de vensterbank zitten, hield zich met een hand aan de kruik vast en keek op het plein neer. Er viel nog aldoor sneeuw, het was nog niets lichter geworden.

Lang zat hij zo, zonder te weten wat hem eigenlijk zo drukte, van tijd tot tijd keek hij alleen een beetje verschrikt over zijn schouder naar de deur van de wacht-

kamer, waar hij bij vergissing een geluid had menen te horen. Maar toen er niemand kwam, werd hij kalmer, ging naar de wastafel, waste zich met koud water en keerde met een vrijer hoofd weer naar zijn plaats bij het raam terug. Het besluit, zijn verdediging zelf ter hand te nemen, leek hem nu nog veel moeilijker dan hij oorspronkelijk verondersteld had. Zolang hij de verdediging op de advocaat had afgeschoven, was hij toch eigenlijk weinig in het proces betrokken geweest, hij had het uit de verte gadeslagen en was er rechtstreeks nauwelijks in gemoeid, hij had kunnen gaan kijken, wanneer hij wilde, hoe zijn zaak er voor stond, maar hij had ook zijn hoofd weer terug kunnen trekken, wanneer hij wilde. Nu daarentegen, als hij zijn verdediging zelf ter hand wilde nemen, moest hij zich tenminste voor het ogenblik volledig aan het gerecht overgeven, het resultaat daarvan zou voor later immers zijn complete definitieve bevrijding betekenen, maar om deze te bereiken, moest hij zich in elk geval voorlopig in veel groter gevaar begeven dan tot nu toe. Als hij daaraan al had kunnen twijfelen, dan had het samenzijn vandaag met de adjunct-directeur en de fabrikant hem overvloedig van het tegendeel kunnen overtuigen. Hoe had hij er bij gezeten, door het besluit, zichzelf te verdedigen, al helemaal in de war? Hoe moest dat later gaan? Wat voor dagen stonden hem te wachten! Zou hij de weg vinden, die door alles heen naar het goede eind leidde? Betekende een zorgvuldige verdediging - en al het andere was zinloos - betekende een zorgvuldige verdediging niet tegelijkertijd de noodzakelijkheid zich zoveel mogelijk voor al het andere af te sluiten? Zou hij dit goed doorstaan? En hoe zou het hem gelukken dit op de bank door te voeren? Het ging immers niet alleen om het

rapport, waarvoor een vacantie misschien voldoende zou zijn, hoewel het verzoek om een vacantie juist op dit ogenblik een hele waag was, het ging immers om een heel proces, waarvan de duur niet te overzien was. Wat voor een obstakel was er plotseling in K.'s loopbaan opgeworpen!

En nu zou hij voor de bank werken? - Hij keek naar de schrijftafel. - Nu zou hij partijen binnenlisten en met hen onderhandelen? Terwijl zijn proces voortrolde, terwijl boven op de zolder de gerechtelijke ambtenaren over de stukken van dit proces heengchogen zaten, zou hij de belangen van de bank behartigen? Had het niet veel van een foltering, die, door de rechtbank gesanctionneerd, in verband stond met het proces en er deel van uitmaakte? En zou men aan de bank bij de beoordeling van zijn werk rekening houden met de buitengewone omstandigheden waarin hij verkeerde? Nooit of te nimmer. Geheel onbekend was zijn proces niet, al was het nog niet helemaal duidelijk, wie en hoeveel men er van wist. Hij hoopte echter dat het gerucht nog niet tot de adjunct-directeur was doorgedrongen, anders had al duidelijk moeten blijken, dat hij het zonder enige collegialiteit en menselijkheid tegen K. misbruikte. En de directeur? Zeker, hij was K. wel genegen en hij zou waarschijnlijk, zodra hij van het proces hoorde, voor zover dat in zijn macht stond, verschillende faciliteiten voor K. willen scheppen, maar hij zou daarin zeker niet geslaagd zijn, want hij stond nu, nu het tegenwicht, dat K. tot nog toe gevormd had, zwakker begon te worden, hoe langer hoe meer onder de invloed van de adjunct-directeur, die bovendien de ziekelijke toestand van de directeur tot versterking van zijn eigen macht gebruikte. Wat had K. dus te verwachten? Mis-

schien verzwakte hij door zulke overpeinzingen zijn weerstand, maar het was toch nodig, zichzelf niet te bedotten en alles zo helder te zien als op het ogenblik mogelijk was.

Zonder bijzonders reden, alleen om voorlopig niet terug te moeten naar zijn schrijftafel, opende hij het venster. Het ging moeilijk open, hij moest met beide handen aan de kruik draaien. Toen trok de met rook vermengde nevel door de volle breedte en hoogte van het raam de kamer in en vulde haar met een lichte brandlucht. Er werden ook enkele sneeuwvlokken naar binnen gewaaid. 'Een akelig najaar,' zei achter K. de fabrikant, die, van de adjunct-directeur komend, ongemerkt de kamer binnengetreden was. K. knikte en keek onrustig naar de actetas van de fabrikant, waaruit deze nu de papieren wel te voorschijn zou halen, om K. het resultaat van de onderhandelingen met de adjunct-directeur mee te delen. Doch de fabrikant volgde K.'s blik, klopte op zijn tas en zei, zonder hem open te maken: 'U wilt weten, hoe het afgelopen is. Ik heb het contract al bijna in mijn zak. Een alleraardigste kerel, uw adjunct-directeur, maar lang niet ongevaarlijk.' Hij lachte, schudde K.'s hand en wilde ook hem aan het lachen maken. Maar het leek K. nu weer verdacht, dat de fabrikant hem de papieren niet wilde laten zien en hij vond niets te lachen aan de opmerking van de fabrikant. 'U schijnt last te hebben van het weer, meneer,' zei de fabrikant, 'u ziet er vandaag zo bedrukt uit.' 'Ja,' zei K. en greep met zijn hand naar zijn slaap, 'hoofdpijn, familie-zorgen.' 'Ja, ja,' zei de fabrikant, die een haastig mens was en nooit rustig naar iemand kon luisteren, 'iedereen heeft zijn kruis te dragen.' Onwillakeurig had K. een stap in de richting van de deur gedaan, alsof hij de fabrikant

wilde uitlaten, doch deze zei: 'Ik heb eigenlijk nog een boodschap voor u, mijnheer K. Ik vrees, dat ik er u juist vandaag misschien lastig mee val, maar ik ben de laatste tijd al twee keer bij u geweest en heb het telkens vergeten. Als ik het nu nog langer uitstel, dan verliest het misschien helemaal zijn waarde. En dat zou jammer zijn, want eigenlijk is mijn boodschap misschien toch niet waarde-loos.' Voordat K. tijd had te antwoorden, trad de fabrikant dichterbij hem toe, klopte met zijn vingertoppen zachtjes op zijn borst en zei zachtjes: 'U hebt een proces, nietwaar?' K. deed een stap achteruit en riep meteen: 'Dat heeft de adjunct-directeur u verteld.' 'Wel nee,' zei de fabrikant, 'hoe zou de adjunct-directeur dat nu weten?' 'Door u?' vroeg K. al veel beheerster. 'Ik hoor zo nu en dan iets van de rechtbank,' zei de fabrikant, 'en dat betreft nu juist de boodschap, die ik u wilde zeggen.' 'Er staan zoveel mensen in relatie met de rechtbank!' zei K. met gebogen hoofd en bracht de fabrikant naar zijn bureau. Ze gingen weer zitten zoals daarstraks en de fabrikant zei: 'Het is helaas niet veel, wat ik u kan zeggen. Maar in zulke dingen moet niet het geringste verwaarloosd worden. Bovendien voelde ik mij gedrongen u op de een of andere manier te helpen, al is mijn hulp ook nog zo bescheiden. Wij zijn tot nu toe immers goede zaken vrienden geweest, nietwaar? Nou dan,' K. wilde zich verontschuldigen voor zijn houding bij het gesprek van die ochtend, maar de fabrikant stond niet toe dat hij hem in de rede viel, schoof zijn actetas omhoog in zijn oksel, om te laten zien, dat hij haast had en ging verder: 'Ik heb over uw proces gehoord door een zekere Titorelli. Het is een schilder, Titorelli is zijn pseudoniem, zijn werkelijke naam ken ik niet eens. Hij komt al sinds jaren van tijd

tot tijd op mijn kantoor en brengt dan kleine schilderijen mee, waarvoor ik hem - hij is bijna een bedelaar - altijd een soort aafmoas geef. Het zijn trouwens aardige schilderijtjes, heidelandschappen en dergelijke. Deze aankopen - we hadden er ons allebei al aan gewend - gingen altijd heel vlot. Maar opeens herhaalden zijn bezoeken zich toch te vaak, ik verweet hem dit, we raakten aan het praten, het interesseerde mij, hoe hij alleen door schilderen in zijn onderhoud kon voorzien, en ik hoorde tot mijn verbazing, dat zijn voornaamste bron van inkomsten het portretschilderen was. Hij werkte voor de rechtbank, zei hij. Voor welke rechtbank, vroeg ik. En toen vertelde hij mij van de rechtbank. U zult u wel het best kunnen voorstellen, hoe verbaasd ik over deze verhalen was. Sindsdien hoor ik bij elk nieuw bezoek van hem iets over de rechtbank en krijg op die manier langzamerhand een goede kijk op de zaak. Titorelli is weliswaar een zwetser en ik moet hem vaak afweren, niet enkel omdat hij zeer zeker ook liegt, maar vooral, omdat een zakenman als ik, die al bijna onder zijn eigen zakenzorgen bezwijkt, zich niet ook nog al te zeer om andere dingen kan bekommeren. Maar dat is bijzaak. Misschien - dacht ik nu - kan Titorelli u een beetje behulpzaam zijn, hij kent veel rechters en al heeft hij zelf ook geen grote invloed, hij kan u toch raad geven, hoe u verachtellende invloedrijke personen kunt bereiken. En al mochten zijn raadgevingen op zich zelf geen beslissing brengen, zullen zij toch als u er over beschikt, voor u van grote betekenis kunnen zijn. U bent immers zo goed als een advocaat. Ik zeg altijd: mijnheer K., de procuratichouder, is bijna een advocaat. O, ik maak mij niet bezorgd over uw proces. Maar wilt u nu naar Titorelli toe? Op mijn aanbeveling zal hij zeker

alles doen wat in zijn vermogen ligt. Ik geloof heus, dat u naar hem toe moet gaan. Het hoeft natuurlijk niet vandaag te zijn, op een goeden dag, als het u gelegen komt. U bent natuurlijk - dat wil ik nog even afzonderlijk zeggen - omdat juist ik u nu die raad geef, allerminst verplicht inderdaad naar Titorelli toe te gaan. Nee, als u Titorelli meent te kunnen missen, is het zeker beter, hem er helemaal buiten te houden. Misschien hebt u al een nauwkeurig plan en zou Titorelli u alleen maar kunnen storen. Nee, dan moet u er natuurlijk in geen geval heen gaan. Je komt er moeilijk toe je door zo'n vent raad te laten geven. U doet maar wat u wilt. Hier is de aanbeveling en hier het adres.'

Teleurgesteld nam K. de brief in ontvangst en stak hem in zijn zak. Zelfs in het gunstigste geval was het voordeel, dat de aanbeveling hem kon brengen, in verhouding kleiner dan de schade, die gelegen was in het feit, dat de fabrikant van zijn proces afwist en dat de schilder het bericht verder verspreidde. Hij kon er zich nauwelijks toe dwingen, de fabrikant, die al op weg was naar de deur, met een paar woorden te danken. 'Ik zal naar hem toe gaan,' zei hij, toen hij bij de deur afscheid van hem nam, 'of hem, omdat ik het nu druk heb, schrijven, of hij eens bij mij op kantoor komt.' 'Ik wist wel,' zei de fabrikant, 'dat u de beste uitweg zoudt vinden. Eigenlijk dacht ik, dat u het liever wilde vermijden, mensen als deze Titorelli aan de bank te laten komen, om hier met hem over het proces te spreken. Het is ook niet altijd aan te bevelen, zulke mensen brieven in handen te geven. Maar u zult wel alles overwogen hebben, wat u kunt doen.' K. knikte en liep nog met de fabrikant mee door de wachtkamer. Maar al leek hij uiterlijk nog zo rustig, hij was toch erg over

zich zelf geschrokken. Dat hij aan Titorelli zou schrijven, had hij eigenlijk alleen gezegd om de fabrikant te laten zien, dat hij zijn aanbeveling wist te waarderen en de mogelijkheden voor een samenkomst met Titorelli onmiddellijk in overweging wilde nemen, maar wanneer hij Titorelli's bijstand als waardevol beschouwd had, zou hij ook niet geaarzeld hebben hem werkelijk te schrijven. Doch de gevaren, die dat zou kunnen meeslepen, had hij pas door de woorden van de fabrikant ingezien. Kon hij inderdaad op zijn eigen verstand zo weinig vertrouwen? Als het mogelijk was, dat hij een twijfelachtig persoon door een duidelijke brief verzocht aan de bank te komen, om hem, slechts door een deur met de adjunct-directeur gescheiden, raad te vragen inzake zijn proces, was het dan niet mogelijk en zelfs waarschijnlijk, dat hij ook andere gevaren over het hoofd zag of tegemoet reed? Niet altijd stond er iemand naast hem, om hem te waarschuwen. En juist nu, nu hij met al zijn krachten moest optreden, moest zulk een hem tot nu toe vreemde twijfel aan zijn eigen waakzaamheid optreden! Zouden de moeilijkheden, die hij bij het uitvoeren van zijn kantoorwerk voelde, nu ook in zijn proces beginnen? Hij begreep nu werkelijk helemaal niet meer, hoe het mogelijk geweest was, dat hij Titorelli zou kunnen schrijven om hem bij zich aan de bank te laten komen.

Hij schudde er nog zijn hoofd over, toen de bediende naast hem kwam staan en hem op de drie heren wees, die hier in de wachtkamer op een bank zaten. Ze wachtten er al lang op om bij K. binnengelaten te worden. Nu, terwijl de bediende met K. sprak, waren ze opgestaan en elk van hen wilde gebruik maken van een gunstige gelegenheid om zich voor de anderen toegang tot K. te verschaffen.

Nu men van de kant van de bank zo onbeleefd was, ben hier in de wachtkamer hun tijd te laten verliezen, wilden zij ook niet langer beleefd zijn. 'Mijnheer,' zei de een al. Maar K. had de bediende zijn winterjas laten brengen en zei, terwijl hij hem, geholpen door de bediende, aantrok, tot alle drie tegelijk: 'Neem mij niet kwalijk, heren, ik heb tot mijn spijt op het oogenblik geen tijd u te ontvangen. Ik verzoek u mij wel te willen verontschuldigen, maar ik moet voor een dringende zaak uit en onmiddellijk weg. U hebt immers zelf gezien, hoe lang ik al ben opgehouden. Zoudt u zo vriendelijk willen zijn morgen of wanneer u maar wilt terug te komen? Of wilt u mij misschien nu kort zeggen, waarover het gaat, dan geef ik u een uitvoerig schriftelijk antwoord. Het zou natuurlijk beter zijn, wanneer u nog eens langs kwam.' Deze voorstellen van K. brachten de heren, die nu volkomen nodeloos gewacht hadden, in zulk een verbazing, dat ze elkaar zwijgend aankijken. 'Wij zijn het dus eens,' vroeg K., zich naar de bediende omkerend, die hem nu ook zijn hoed bracht. Door de open deur naar K.'s kamer zag men, dat buiten de sneeuwval nog dichters was geworden. K. sloeg daarom de kraag van zijn jas op en knoopte hem tot boven aan toe dicht.

Op dat oogenblik kwam uit de andere kamer de adjunct-directeur, zag glimlachend hoe K. in zijn winterjas met de heren stond te onderhandelen en vroeg: 'Gaat u nu weg, mijnheer K.?' 'Ja,' zei K. en richtte zich op, 'ik moet voor zaken weg.' Doch de adjunct-directeur had zich al tot de heren gewend. 'En de heren?' vroeg hij. 'Ik geloof, dat ze al lang wachten.' 'Wij zijn het al eens geworden,' zei K. Maar nu waren de heren niet meer te houden, ze omringden K. en verklaarden, dat ze niet uren gewacht

zouden hebben, als hun aangelegenheden niet belangrijk waren en niet nu dadelijk en wel uitvoerig onder vier ogen, besproken dienden te worden. De adjunct-directeur luisterde even, nam ook K. op, die zijn hoed in zijn hand hield en van verschillende plekken het stof wegveegde, en zei toen: 'Mijne heren, er is een zeer simpele uitweg. Wanneer u met mij wilt volstaan, zal ik graag de onderhandelingen van mijnheer K. overnemen. Uw aangelegenheden moeten natuurlijk dadelijk besproken worden. Wij zijn zakenmensen, net als u, en weten de tijd van zakenmensen op de juiste waarde te schatten. Wilt u hier maar binnengaan?' En hij opende de deur, die naar de wachtkamer van zijn kantoor leidde.

Hoe de adjunct-directeur alles naar zich toe wist te halen, wat K. nu noodgedwongen moest opgeven! Maar gaf K. niet meer op dan beslist nodig was? Terwijl hij met vage, en naar hij zich bekennen moest, zeer geringe verwachtingen naar een onbekende schilder toeliep, leed hier zijn aanzien onherstelbare schade. Het zou namelijk veel beter geweest zijn, wanneer hij zijn jas weer uitgetrokken had en tenminste de twee heren, die in de aangrenzende kamer nog zaten te wachten, weer voor zich trachtte te winnen. K. zou het misschien ook geprobeerd hebben, als hij op dit ogenblik in zijn kamer de adjunct-directeur niet gezien had, die in zijn boekenrek, alsof het zijn eigen was, iets zocht. Toen K. opgewonden naar de deur toeliep, riep hij: 'O, bent u nog niet weg?' Hij keerde hem zijn gezicht toe, welks vele rimpels geen ouderdom, maar kracht schenen te betekenen, en begon meteen weer te zoeken. 'Ik zoek een afschrift van een contract,' zei hij, 'dat zich, naar de vertegenwoordiger van die firma beweert, bij u moet bevinden. Wilt u mij even helpen zoeken?' K. deed

een stap, maar de adjunct-directeur zei: 'Dank u, ik heb het al gevonden,' en keerde met een groot pak stukken, dat niet alleen het afschrift van het contract, maar stellig nog allerlei andere dingen bevatte, naar zijn kamer terug. Nu ben ik niet tegen hem opgewassen, zei K. tot zich zelf, maar als mijn persoonlijke moeilijkheden eenmaal opgelost zijn, dan is hij, zo waar als ik leef, de eerste, die dat zal voelen, en geen klein beetje ook. Door deze gedachte een beetje gekalmeerd, gaf K. de bediende, die al een hele poos de deur naar de gang voor hem openhield, de opdracht de directeur bij gelegenheid mee te dalen, dat hij er voor de zaak op uit was, en verliet, bijna gelukkig, omdat hij zich nu een tijdlang volledig aan zijn eigen zaak kon wijden, de bank.

Hij reed rechtstreeks naar de schilder, die in een voorstad woonde aan een heel andere kant van de stad dan die waar zich de griffies bevonden. Het was een nog armere buurt, de huizen waren nog somberder, de straten vol vuil, dat langzaam door de gesmolten sneeuw dreef. In het huis, waarin de schilder woonde, was maar één vleugel van de grote huisdeur geopend, terwijl in de andere beneden tegen de drempel een luik was uitgebroken, waaruit juist toen K. dichterbij kwam, een walgelijk geel, rokend vocht spoot, waarvoor een rat in het naaste riool vluchtte. Onder aan de trap lag 'n klein kind met zijn buik op de grond te huilen, maar je hoorde het nauwelijks door het alles overstemmende lawaai, dat uit een blikslagerij aan de andere kant van de ingang kwam. De deur van de werkplaats stond open, drie knechten stonden in een halve cirkel om een werkstuk, waarop ze met hamers sloegen. Een grote plaat blik, die tegen de muur hing, wierp een bleek licht, dat tussen twee knechten doordrong en de

gezichten en voorschoten verlichtte. K. had voor alles slechts een vluchtige blik, hij wilde hier zo gauw mogelijk weer weg, alleen de schilder met een paar woorden uithoren en meteen weer terug gaan naar de bank. Als hij hier maar een klein beetje resultaat had, zou dat vandaag een gunstige uitwerking op zijn werk in de bank hebben. Op de derde verdieping moest hij langzamer gaan lopen, hij was helemaal buiten adem, de trappen evenals de etages waren buitengewoon hoog, en de schilder moest helemaal boven in een zolderkamer wonen. De lucht was ook zeer drukkend, er was geen binnenplaats, de smalle trap was aan beide kanten door muren ingesloten, waarin slechts op enkele plaatsen bijna helemaal bovenaan kleine raampjes waren aangebracht. Juist toen K. even bleef staan, holden een paar kleine meisjes uit een deur en renden lachend de trap verder op. K. volgde hen langzaam, haalde er een der meisjes in, dat gestruikeld en bij de anderen achtergebleven was, en vroeg haar, terwijl ze naast elkander verder klommen: 'Woont hier een schilder Titorelli?' Het meisje, waarschijnlijk nog geen dertien jaar, met een hocheltje, stootte hem daarop met haar elleboog aan en keek van opzij naar hem. Noch haar jeugd, noch haar lichaamsgebrek, hadden kunnen verhinderen, dat ze al door en door verdorven was. Ze glimlachte zelfs niet, maar keek K. ernstig met scherpe, uitdagende blikken aan. K. deed alsof hij haar gedrag niet merkte en vroeg: 'Kan je de schilder Titorelli?' Ze knikte en vroeg op haar beurt: 'Wat wilt u van hem?' Het leek K. niet ongeschikt nog gauw iets over Titorelli te weten te komen: 'Ik wil me door hem laten schilderen,' zei hij. 'Laten schilderen?' vroeg ze, sperde haar mond wijd open, sloeg zachtjes met haar hand naar K., alsof hij iets buitengewoon verras-

sends of onbetamelijks gezegd had, tilde met beide handen haar toch al heel korte rokje op en holde, zo hard als ze kon, achter de andere meisjes aan, wier geroep al onduidelijk in de hoogte vervloede. Maar bij de volgende bocht van de trap ontmoette K. alle meisjes weer. Ze waren blijkbaar door het bochtje op de hoogte gebracht van K.'s bedoeling en wachtten op hem. Ze stonden aan beide kanten van de trap, drukten zich tegen de muur aan, zodat K. gemakkelijk tussen hen door kon en streken met hun handen hun schorten glad. Alle gezichten, gelijk ook de opstelling in gelid, vormden een mengelmoes van kinderlijkheid en verdorvenheid. Aan het hoofd van alle meisjes, die zich nu lachend achter K. aaneensloten, liep het bochtje, dat de leiding op zich nam. K. had het aan haar te danken, dat hij dadclijk de goede weg vond. Hij wilde namelijk rechtuit de trap op lopen, maar zij wees hem, dat hij een trap, die op zij lag, moest nemen om bij Titorelli te komen. De trap, die naar zijn woning leidde, was heel smal, heel lang, zonder bocht, in haar volle lengte te overzien en hield boven, vlak voor Titorelli's deur, op. Deze deur, die door een klein, scheef er boven geplaatst tuimelraampje in tegenstelling tot de rest van de trap betrekkelijk goed verlicht was, was in elkaar getimmerd uit ongeveride balken, waarop de naam Titorelli met rode verf in brede penseelstreken geschilderd was. K. was met zijn gevolg nog nauwelijks middenop de trap, toen boven, blijkbaar naar aanleiding van het lawaai der vele stappen, de deur op een kier geopend werd en een man, die waarschijnlijk niets anders aan had dan een nachthemd, om de hoek verscheen. 'O!' riep hij, toen hij de troep zag aankomen, en daarop verdween hij weer. Het bochtje klapte van plezier in haar handen en de

andere meisjes verdrongen zich achter K. om hem vlugger voort te drijven.

Maar ze waren nog niet eens helemaal boven, toen de schilder de deur helemaal openrukte en met een diepe buiging K. verzocht binnen te treden. De meisjes daarentegen waerde hij af, hij wilde geen van hen binnen laten, hoe zeer ze ook smeekten en hoe zeer ze ook probeerden, zij het niet met zijn toestemming, dan toch tegen zijn wil binnen te dringen. Alleen het bochtje slaagde er in, onder zijn uitgestrekte arm door te glijpen, maar de schilder jong achter haar aan, pakte haar bij haar rokken, werelde haar om zich heen en zette haar ten alotte voor de deur bij de andere meisjes neer, die het, terwijl de schilder zijn post verlaten had, toch niet hadden gewaagd de drempel te overschrijden. K. wist niet wat hij van dit alles moest denken, het had er namelijk veel van, alsof alles in de beste verstandhouding gebeurde. De meisjes bij de deur strekten de een na de ander hun hals, riepen de schilder verschillende grappig bedoelde woorden toe, die K. niet verstond en ook de schilder lachte, terwijl het bochtje in zijn hand bijna rond vloog. Toen sloot hij de deur en zei, zich voorstellend: 'Titorelli, kunstschilder.' K. wees naar de deur, waarachter de meisjes fluisterden en zei: 'U schijnt hier in huis zeer bemind te zijn.' 'Och, die malloten!' zei de schilder en probeerde vergeefs het nachthemd aan zijn hals dicht te knopen. Hij was overigens op blote voeten en enkel met een wijde, gelige linnen broek bekleed, die met een riem was dichtgemaakt, waarvan het lange eind vrij heen en weer bengelde. 'Die malloten maken het mij verdomd lastig,' ging hij verder, terwijl hij het nachthemd, waarvan de laatste knoop net had losgelaten, verder met rust liet, een stoel haalde en

K. verzocht te gaan zitten. 'Een van hen, ze is er vandaag niet eens bij, heb ik eens geschilderd en sindsdien vervolgen ze mij allemaal. Als ik zelf hier ben, komen ze alleen binnen, wanneer ik het goedvind, maar ben ik afwezig, dan hangt er hier altijd minstens een rond. Ze hebben een sleutel op mijn deur laten maken, die ze onder elkaar uitlenen. U kunt zich gewoonweg niet voorstellen, hoe hinderlijk dat is. Ik kom bijvoorbeeld met een dame, die ik moet schilderen, thuis, open de deur met mijn sleutel en vind zo maar het hocheltje daar aan dat tafeltje, waar ze met een penseel haar lippen rood verft, terwijl haar zusje en broertjes, op wie ze moet passen, hun gang gaan en alle hoeken van de kamer bevuilen. Of ik kom, wat mij gisteren pas overkomen is, 's avonds laat thuis - ik vraag met het oog hierop wel excuus voor mijn uiterlijk en de wanorde van de kamer - ik kom dus 's avonds laat thuis en wil in mijn bed stappen, als iets mij in mijn been knijpt, ik kijk onder het bed en haal weer zo'n ding te voorschijn. Waarom ze zich zo aan mij opdringen, weet ik niet, dat ik niet probeer ze naar mij toe te lokken, zult u wel al gemerkt hebben. Natuurlijk word ik daardoor ook in mijn werk gestoord. Was dit atelier mij niet gratis ter beschikking gesteld, dan was ik allang verhuisd.' Op dit moment riep achter de deur een stemmetje, teder en angstig: 'Titorelli, mogen we al komen?' 'Nee,' antwoordde de schilder. 'Ik alleen ook niet?' werd er weer gevraagd. 'Ook niet,' zei de schilder, liep naar de deur en sloot haar af.

K. had intussen de kamer eens opgenomen, hij zou zelf nooit op de gedachte gekomen zijn, dat men dit miserabele hok een atelier kon noemen. Meer dan twee lange stappen kon je hier in de lengte en breedte nauwelijks maken.

Alles, vloer, muren en plafond was van hout, tussen de balken waren smalle spleten. Tegenover K., langs de wand, stond het bed, dat met beddegoed van allerlei kleuren overladen was. In het midden van de kamer stond op een ezel een schilderij, dat met een hemd bedekt was, waarvan de mouwen op de grond sleepten. Achter K. was het raam, maar door de mist kon hij niet verder kijken dan over het met sneeuw bedekte dak van het huis van de bureu.

Het omdraaien van de sleutel in het slot herinnerde K. eraan, dat hij gauw had willen weggaan. Hij haalde daarom de brief van de fabrikant uit zijn zak, gaf hem aan de schilder en zei: 'Ik heb door deze heer, een kennis van u, over u gehoord en ben op zijn raad naar u toegekomen.' De schilder las de brief vluchtig door en wierp hem op het bed. Als de fabrikant niet zeer beslist over Titorelli als over een kennis gesproken had, als over een arme man, die op zijn aalmoezen was aangewezen, dan had hij nu werkelijk kunnen denken, dat Titorelli de fabrikant niet kende of zich hem tenminste niet kon herinneren. Bovendien vroeg de schilder nu: 'Wilt u schilderijen kopen of u zelf laten schilderen?' K. keek de schilder verbaasd aan. Wat stond er dan eigenlijk in die brief? K. had verondersteld, dat de fabrikant in de brief de schilder ervan op de hoogte had gebracht, dat K. niets anders wilde dan hier inlichtingen met betrekking tot zijn proces inwinnen. Hij was toch eigenlijk veel te haastig en ondoordacht hier naar toe gehold! Maar hij moest de schilder nu toch enig antwoord geven en zei met een blik op de ezel: 'Bent u juist aan een schilderij bezig?' 'Ja,' zei de schilder en gooide het hemd, dat over het schilderij hing, achter de brief aan op het bed. 'Het is een portret. Een goed stuk

werk, maar nog niet helemaal af.' Het toeval was K. gun-
 stig, de mogelijkheid om over de rechtbank te spreken,
 werd hem gewoonweg opgedrongen, want het was blijk-
 haar het portret van een rechter. Het leek overigens op-
 vallend veel op het schilderij in de studeerkamer van de
 advocaat. Hier werd weliswaar een heel andere rechter
 voorgesteld, een dikke man, met een zwarte, kroezende
 baard, die opzij ver over zijn wangen heen groeide, ook
 was het andere portret een olieverfschilderij en dit slechts
 met pastelkleuren zwak en vaag aangegeven, - maar de
 rest was precies eender, want ook hier wilde de rechter
 juist dreigend van zijn troonzetel, waarvan hij de arm-
 leuning vasthield, opstaan. 'Dat is immers een rechter,'
 had K. dadelijk willen zeggen, maar hij beheerste zich
 nog nat en liep dichterbij het schilderij toe, alsof hij het
 in details wilde bestuderen. Van een grote gestalte, die
 in het midden boven de rugleuning van de troonzetel
 stond, begreep hij niets en hij vroeg er de schilder naar.
 Zij moest nog wat worden uitgewerkt, antwoordde de
 schilder, haalde van een tafeltje pastelkrijt en streek er
 een beetje mee langs de randen van de gestalte, zonder
 haar daardoor voor K. ook maar iets duidelijker te ma-
 ken. 'Het is de rechtvaardigheid,' zei de schilder ten slotte.
 'Nu herken ik haar ook,' zei K., 'hier is het doek voor
 haar ogen en hier de weegschaal. Maar ik meen, dat ze
 vleugels aan haar hielen heeft en lopend wordt afgebeeld.'
 'Ja,' zei de schilder, 'maar ik had opdracht het zo te schil-
 deren, het is eigenlijk de rechtvaardigheid en de godin
 der overwinning tegelijk.' 'Dat is geen goede verbinding,'
 zei K. glimlachend, 'de rechtvaardigheid moet rusten, an-
 ders slaat de weegschaal door en is er geen rechtvaardig
 oordeel mogelijk.' 'Ik schik me hierin naar mijn opdracht-

gever,' zei de schilder. 'Ja, natuurlijk,' zei K., die met zijn opmerking niemand had willen kwetsen. 'U hebt de figuur zo geschilderd, als ze werkelijk op de troonzetel staat.' 'Nee, hoor,' zei de schilder, 'ik heb noch de figuur noch de troonzetel gezien, het is allemaal fantasie, maar er werd mij opgegeven, wat ik moest schilderen.' 'Wat?' vroeg K., hij deed opzettelijk, alsof hij de schilder niet helemaal begreep, 'het is toch een rechter, die op de rechterstoel zit.' 'Ja,' zei de schilder, 'maar het is geen hoge rechter en hij heeft nooit op zo'n troonzetel gezeten.' 'En hij laat zich toch in zo'n plechtige houding schilderen? Hij zit erbij als de president van de rechbank.' 'Ja, ijdel zijn de heren wel,' zei de schilder. 'Maar zij hebben van hogerhand de permissie zich zo te laten schilderen. Aan iedereen is voorgeschreven, hoe hij zich mag laten schilderen. Je kunt helaas juist op dit schilderij de details van de toga en de zetel niet beoordelen, pastelkleuren zijn niet geschikt voor zulke voorstellingen.' 'Ja,' zei K., 'het is vreemd, dat het in pastelkleuren geschilderd is.' 'De rechter wilde het zo,' zei de schilder, 'het is bestemd voor een dame.' De aanblik van het portret scheen hem lust tot werken gegeven te hebben, hij stroopte zijn hemdsmouwen op, nam enkele potloden in zijn hand en K. zag hoe zich onder de trillende punten der potloden strak langs het hoofd van de rechter een roodachtige schaduw vormde, die straalvormig naar de rand van het schilderij uitliep. Langzamerhand omringde dit spel van schaduwen het hoofd als een sieraad of als een aureool. Maar om de figuur van de rechtvaardigheid bleef het behalve een onmerkbaar aanzetten van de kleur licht, in dit licht scheen de figuur nog meer op de voorgrond te dringen, zij herinnerde nauwelijks meer aan de godin der recht-

vaardigheid, maar ook niet aan die der overwinning, ze zag er nu eigenlijk volkomen uit als de godin van de jacht. Het werk van de schilder trok K. meer aan dan hij wel wilde; maar ten slotte begon hij zich toch te verwijten, dat hij al zo lang hier was en nu fond nog niets voor zijn eigen zaak gedaan had. 'Hoe heet deze rechter?' vroeg hij plotseling. 'Dat mag ik niet zeggen,' antwoordde de schilder, hij stond diep over het schilderij heen gebogen en keek niet meer om naar zijn gast, die hij toch eerst zo hoffelijk had ontvangen. K. dacht dat dit een gril was en ergerde zich eraan, omdat hij er zoveel tijd door verloor. 'U bent hlijkbaar vertrouwensman van de rechtbank?' vroeg hij. Onmiddellijk legde de schilder het gereedschap naar, richtte zich op, wreef zijn handen tegen elkaar en keek K. glimlachend aan. 'Kom maar meteen met de waarheid voor de dag,' zei hij, 'u wilt iets over de rechtbank weten, zoals trouwens ook in uw aanbevelingsbrief staat, en u bent begonnen met over mijn portretten te spreken om mij voor u in te nemen. Maar ik neem u dat niet kwalijk, u kunt immers niet weten, dat dit bij mij niet op zijn plaats is. Nee, even wachten!' zei hij scherp afwerend, toen K. iets in het midden wilde brengen. En ging toen verder: 'Overigens hebt u volkomen gelijk met uw opmerking, ik ben een vertrouwensman van de rechtbank.' Hij maakte een pauze, alsof hij K. de tijd wilde laten dit feit te accepteren. Nu waren de meisjes weer achter de deur te horen. Ze drongen zich waarschijnlijk tegen het sleutelgat, misschien konden ze ook door de spleten in de kamer kijken. K. liet na zich op welke wijze ook te verontschuldigen, want hij wilde de schilder niet afleiden; wat hij echter niet wenste, was, dat de schilder zich al te veel aanmatigde en daardoor in zekere zin ongenaakbaar

werd, hij vroeg daarom: 'Is dat een officieel erkende betrekking?' 'Nee,' zei de schilder kort, alsof hij daardoor van zijn *à propos* gebracht werd. K. wilde hem geen stommetje laten spelen en zei: 'Och, vaak zijn zulke niet officiële betrekkingen invloedrijker dan de officiële.' 'Dat is bij mij juist het geval,' zei de schilder en knikte met gefronst voorhoofd. 'Ik heb gisteren met de fabrikant over uw geval gesproken, hij vroeg mij, of ik u niet wilde helpen en ik antwoordde: 'De man zou in elk geval eens bij mij kunnen komen' en nu verbeugt het mij u al zo spoedig hier te zien. U schijnt u de zaak erg aan te trekken, wat mij natuurlijk niet verbaast. Wilt u uw jas niet even uitdoen?' Hoewel K. van plan was, maar kort te blijven, was hem deze uitnodiging van de schilder toch zeer welkom. De lucht in de kamer was hem langzamerhand te benauwd geworden, hij had al enkele malen met verwondering naar een kleine, blijkbaar niet brandende ijzeren kachel in de hoek gekeken, de warmte in de kamer was onverklaarbaar. Terwijl hij zijn winterjas uittrok en ook nog zijn jasje losmaakte, zei de schilder bij wijze van verontschuldiging: 'Ik moet warmte hebben. Het is hier toch heel behaaglijk, niet waar? De kamer ligt wat dat betreft heel goed.' K. antwoordde daarop niets, maar het was eigenlijk niet de warmte, die hem drukte, het was meer de benauwde lucht die het ademen bijna belemmerde, de kamer was waarschijnlijk in lange tijd niet gelucht. Dit ongemak werd voor K. nog versterkt, toen de schilder hem verzocht op het bed te gaan zitten, terwijl hij zelf op de enige stoel in de kamer voor de schildersezel plaats nam. Bovendien scheen de schilder het verkeerd op te vatten, waarom K. op de rand van het bed bleef zitten, hij nodigde hem uit het zich toch vooral gemakkelijk te maken en liep

er, toen K. aarzelde, zelf op af en duwde hem diep in het bed en de kussens. Daarna keerde hij weer terug naar zijn stoel en stelde eindelijk de eerste zakelijke vraag, waardoor K. de rest vergat. 'Bent u onschuldig?' vroeg hij. 'Ja,' zei K. De beantwoording van deze vraag deed hem bepaald goed, vooral omdat zij tegen een particulier, dus zonder enige verantwoordelijkheid gedaan werd. Nog niemand had hetu dat zo ronduit gevraagd. Om volledig van deze blijdschap te genieten, voegde hij er nog aan toe: 'Ik ben volmaakt onschuldig.' 'Zo,' zei de schilder, boog zijn hoofd en scheen na te denken. Plotseling hief hij zijn hoofd weer op en zei: 'Als u onschuldig bent, dan is de zaak immers heel simpel.' K.'s blik vertroebelde zich, deze zogenaamde vertrouwensman van de rechtbank praatte als een onwetend kind. 'Mijn onschuld maakt de zaak niet eenvoudiger,' zei K. Niettegenstaande alles moest hij glimlachen; hij schudde langzaam het hoofd. 'Het komt op een aantal finesses aan, waarin de rechtbank verstrikt raakt. Maar ten slotte halen ze toch ergens waar oorspronkelijk niets geweest is een grote schuld vandaan.' 'Ja, ja, zeker,' zei de schilder, alsof K. hem zonder noodzaak in zijn gedachtengang stoorde. 'Maar u bent toch onschuldig?' 'Natuurlijk,' zei K. 'Dat is de hoofdzak,' zei de schilder. Hij was door tegenargumenten niet te beïnvloeden, het was alleen, niettegenstaande zijn beslistheid, niet duidelijk of hij uit overtuiging of enkel uit onverschilligheid zo sprak. K. wilde dat eerst vaststellen en zei daarom: 'U kent de rechtbank natuurlijk veel beter dan ik, ik weet niet veel meer dan wat ik hierover, weliswaar van de meest verschillende mensen, gehoord heb. Ze stemmen allen hierin overeen, dat er geen lichtzinnige aanklachten worden ingediend, en dat de rechtbank, wan-

neer ze eenmaal aanklaagt, vast van de schuld van de beklaagde overtuigd en van deze overtuiging slechts heel zelden af te brengen is.' 'Heel zelden?' vroeg de schilder en gooide een hand in de hoogte. 'De rechtbank is er nooit van af te brengen. Als ik hier alle rechters naast elkaar op een stuk linnen schilder en u gaat u voor dat linnen verdedigen, dan hebt u meer succes dan voor de werkelijke rechtbank.' 'Ja,' zei K. tot zichzelf en vergat, dat hij de schilder enkel had willen uithoren.

Weer begon een meisje achter de deur te vragen: 'Tito-relli, gaat hij nog niet weg?' 'Stil,' riep de schilder tegen de deur, 'zien jullie dan niet, dat ik een bespreking met deze heer heb?' Maar het meisje was hiermee niet tevreden, ze vroeg: 'Ga je hem schilderen?' En toen de schilder niet antwoordde, zei ze nog: 'Schilder hem asjeblieft niet, zo'n ielijke man.' Een wirwar van onverstaanbare instemmende kreten volgde. De schilder deed een sprong naar de deur, opende haar op een kier - de smekend uitgestrekte handen der meisjes werden zichtbaar - en zei: 'Als jullie niet stil zijn, gooi ik jullie allemaal de trap af. Ga hier op de treden zitten en gedraag jullie rustig.' Blijkbaar gehoorzaamden ze niet dadelijk, zodat hij moest commanderen: 'Op de treden zitten!' Daarna werd het pas stil.

'Pardon,' zei de schilder, toen hij zich weer naar K. omkeerde. K. had zich nauwelijks naar de deur ongewend, hij had het volledig aan de schilder overgelaten, of en hoe hij hem in bescherming wilde nemen. Hij maakte ook nu nauwelijks een beweging, toen de schilder zich naar hem overboog en hem, om buiten niet gehoord te worden, in het oor fluisterde: 'Ook deze meisjes horen bij de rechtbank.' 'Wat?' vroeg K., week met zijn hoofd opzij

en keek de schilder aan. Doch deze ging weer op zijn stoel zitten en zei, half in scherts, half als verklaring: 'Alles hoort immers bij de rechtbank.' 'Dat heb ik nog niet gemerkt,' zei K. kort, de algemene opmerking van de schilder ontnam al het verontrustende aan zijn woorden over de meisjes. Toen keek K. enige minuten strak naar de deur, waarachter de meisjes nu stil op de treden zaten. Eén van hen had een strohalm door een spleet tussen de balken gestoken en bewoog hem langzaam op en neer. 'U schijnt nog geen kijk op de rechtbank te hebben,' zei de schilder, hij had zijn benen ver van elkaar gestrekt en sloeg met zijn tenen op de vloer. 'Maar omdat u onschuldig bent, hebt u dat ook niet nodig. Ik alleen haal u er uit.' 'Hoe wilt u dat doen?' vroeg K. 'Terwijl u zo straks zelf gezegd hebt, dat de rechtbank volkomen ontoegankelijk is voor bewijsgronden.' 'Alleen ontoegankelijk voor bewijsgronden, die voor de rechtbank aangevoerd worden,' zei de schilder en hief zijn wijsvinger op, alsof K. een fijne onderscheiding niet gemerkt had. 'Anders staat de zaak ervoor, wanneer er in deze richting achter de openbare rechtbank om iets geprobeerd wordt, dus in de raadkamers, in de gangen of b.v. ook hier in het atelier.' Wat de schilder nu zei, leek K. niet meer zo ongeloofwaardig, het toonde eigenlijk veel overeenstemming met hetgeen K. ook van andere mensen had gehoord. Ja, het klonk zelfs zeer hoopvol. Was de rechter werkelijk door persoonlijke relaties zo gemakkelijk te leiden, als de advocaat het voorgesteld had? Dan waren de relaties van de schilder tot de ijdele rechters bijzonder belangrijk en in elk geval niet te onderschatten. Dan paste de schilder wonderwel in de kring van helpers, die K. bezig was om zich heen te groepeeren. In de bank had men zijn organi-

satiëtalent eens geprezen, hier, waar alles op hem zelf aankwam, deed zich een goede gelegenheid voor, het tot het uiterste te bewijzen. De schilder keek naar de uitwerking, die zijn verklaring op K. had en zei toen met iets als angst: 'Hebt u niet opgemerkt, dat ik bijna als een jurist spreek? Het is de voortdurende omgang met de heren van het gerecht, die zo'n grote invloed op mij heeft. Ik heb er natuurlijk veel voordeel van, maar de artistieke bezieling gaat voor een groot deel verloren.' 'Hoe bant u voor het eerst met de rechters in aanraking gekomen?' vroeg K., hij wilde eerst het vertrouwen van de schilder winnen, voordat hij hem zo maar in dienst nam. 'Dat was heel eenvoudig,' zei de schilder, 'ik heb deze relatie geërfd. Mijn vader was al schilder bij de rechtbank. Dat is een betrekking, die van vader op zoon overgaat. Nieuwe mensen kunnen daarvoor niet gebruikt worden. Er zijn voor het schilderen van de verschillende ambtenaren al naar hun rang zoveel uiteenlopende, veelvuldige en vooral geheime regels opgesteld, dat zij huiten bepaalde families in het geheel niet bekend worden. Daar in de la heb ik bijvoorbeeld de aantekeningen van mijn vader, die ik aan niemand laat zien. Maar alleen hij die ze kent, is bij machte rechters te schilderen. Maar zelfs als ik ze zou verliezen, hield ik nog zoveel regels over, die ik alleen in mijn hoofd heb, dat niemand mij mijn positie zou kunnen betwisten. Iedere rechter wil immers alleen zo geschilderd worden als de oude grote rechters geschilderd werden, en dat kan ik alleen maar.' 'Dat is benijdenswaardig,' zei K., die aan zijn positie bij de bank dacht. 'Uw positie is dus onwankelbaar?' 'Ja, onwankelbaar,' zei de schilder en strekte trots zijn schouders recht. 'Daarom kan ik het ook wagen zo nu en

dan een arme kerel, die een proces heeft, te helpen.' 'En hoe doet u dat?' vroeg K., alsof niet hij het was, die de man zoëven een arme kerel genoemd had. Doch de schilder liet zich niet afleiden, hij zei: 'In uw geval zou ik bijvoorbeeld, omdat u volmaakt onschuldig bent, het volgende doen.' De herhaalde relievering van zijn onschuld begon K. vervelend te vinden. Het leek hem soms, alsof de schilder door dergelijke opmerkingen een gunstige afloop van het proces als voorwaarde voor zijn hulp stelde, die daardoor natuurlijk vanzelf waardeloos werd. Maar niettegenstaande de opkomende twijfel bedwong K. zich en viel de schilder niet in de rede. Hij wilde geen afstand doen van de hulp van de schilder, daartoe was hij vastbesloten, ook leek deze hulp hem volstrekt niet twijfelachtiger te zijn dan die van de advocaat. K. gaf zelfs verreweg de voorkeur aan deze hulp, omdat ze arge-lozer en openlijker werd aangeboden.

De schilder had zijn stoel dichterbij het bed toe getrokken en ging met gedempte stem verder: 'Ik heb vergeten, u eerst te vragen, welke soort bevrijding u wenst. Er zijn drie mogelijkheden, namelijk de werkelijke vrijspraak, de schijnbare vrijspraak en het op de lange baan schuiven. De werkelijke vrijspraak is natuurlijk het beste, maar ik heb niet de minste invloed op dit soort oplossing. Er bestaat volgens mij geen enkel individu, dat invloed heeft op de werkelijke vrijspraak. Hier beslist waarschijnlijk alleen de onschuld van de beklaagde. Omdat u onschuldig bent, is het misschien mogelijk, dat u enkel en alleen op uw onschuld vertrouwt. Maar dan hebt u noch mijn noch welke andere hulp nodig.'

Deze keurig gerangschikte uitleg verblufte K. even, maar toen zei hij even zacht als de schilder: 'Ik geloof, dat u

uzelf tegenspruikt.' 'Hoe zo?' vroeg de schilder geduldig en leunde glimlachend achterover in zijn stoel. Deze glimlach wekte in K. het gevoel, alsof hij bezig was niet in de woorden van de schilder, maar in de rechtspleging zelf tegenstrijdigheden te ontdekken. Toch week hij niet terug en zei: 'U hebt daarstraks de opmerking gemaakt, dat de rechtbank niet toegankelijk is voor bewijsgronden, later hebt u dat beperkt tot de openbare rechtbank en nu zegt u zelfs, dat een onschuldige geen hulp nodig heeft voor de rechtbank. Daarin ligt al een tegenspraak. Maar bovendien hebt u daarstraks gezegd, dat de rechters persoonlijk te beïnvloeden zijn, en nu ontkent u, dat de werkelijke vrijspraak, zoals u dat noemt, ooit door persoonlijke beïnvloeding te bereiken is. Hierin zie ik de tweede tegenspraak.' 'Deze tegenspraken zijn gemakkelijk op te helderen,' zei de schilder. 'Er is hier sprake van twee verschillende dingen, van dat, wat in de wet staat, en van dat, wat ik persoonlijk heb ondervonden, dat mag u niet met elkaar verwisselen. In de wet, ik heb het weliswaar niet gelezen, staat natuurlijk aan de ene kant, dat de onschuldige vrijgesproken wordt, maar aan de andere kant staat er niet in, dat de rechters beïnvloed kunnen worden. Nu heb ik juist het tegendeel hiervan ondervonden. Ik weet van geen werkelijke vrijspraak, maar wel van veel beïnvloedingen. Het is natuurlijk mogelijk, dat in alle mij bekende gevallen geen onschuld aanwezig was. Maar is dat niet onwaarschijnlijk? In zoveel gevallen geen enkele onschuld? Als kind luisterde ik al oplettend naar mijn vader, als hij thuis over processen vertelde; ook de rechters, die in zijn atelier kwamen, vertelden van de rechtbank, in onze kringen wordt trouwens over niets anders gesproken; nauwelijks had ik de mogelijkheid om

zelf naar de rechtbank te gaan, of ik maakte er gebruik van; ik heb ontelbare processen in ernstige stadia bijgewoond en voorzover ze zichtbaar zijn, gevolgd, en - ik moet het toegeven - niet een enkele werkelijke vrijspraak beleefd.' 'Geen enkele vrijspraak dus,' zei K., alsof hij tot zichzelf en zijn verwachtingen sprak. 'Maar dat bevestigt de mening, die ik al van deze rechtbank heb. Het is dus ook op deze manier doelloos. Een enkele heul zou de hele rechtbank kunnen vervangen.' 'U mag niet generaliseren,' zei de schilder ontevreden, 'ik heb immers alleen over mijn ervaringen gesproken.' 'Dat is toch voldoende,' zei K., 'of hebt u van vrijspraken in vroeger tijden gehoord?' 'Zulke vrijspraken,' antwoordde de schilder, 'moeten er inderdaad geweest zijn. Het is alleen erg moeilijk, dat vast te stellen. De uiteindelijke beslissingen van de rechtbank worden niet gepubliceerd, ze zijn niet eens toegankelijk voor de rechters, als gevolg hiervan zijn over oude juridische gevallen alleen legenden in omloop. Deze bevatten inderdaad zelfs voor het merendeel werkelijke vrijspraken, je kunt ze geloven, maar ze zijn niet te bewijzen. Toch moeten ze niet helemaal verwaarloosd worden, een zekere waarheid zit er stellig in, ze zijn ook heel mooi, ik zelf heb enkele schilderijen gemaakt, die geïnspireerd zijn op zulke legenden.' 'Louter legenden veranderen mijn mening niet,' zei K., 'je kunt je voor de rechtbank waarschijnlijk niet op deze legenden beroepen?' De schilder lachte. 'Nee, dat kan niet,' zei hij. 'Dan is het nutteloos erover te praten,' zei K., hij wilde voorlopig alle meningen van de schilder accepteren, zelfs al achtte hij ze onwaarschijnlijk en in tegenspraak met andere verhalen. Hij had nu geen tijd, alles wat de schilder zei, op de waarheid te keuren of wel te weerleggen; het uiterste

was al bereikt, wanneer hij de schilder er toe bewoog, hem op de een of andere, zij het ook niet beslissende wijze te helpen. Daarom zei hij: 'Laten wij van de werkelijke vrijspraak afzien, u noemde echter nog twee andere mogelijkheden.' 'De schijnbare vrijspraak en de lange baan. Daarvan kan alleen sprake zijn,' zei de schilder. 'Maar wilt u, voordat we daarover gaan spreken, uw jasje niet uittrekken? U zult het wel warm hebben.' 'Ja,' zei K., die tot nu toe op niets anders dan op de verklaringen van de schilder gelet had, maar wie op het moment dat hij aan de hitte herinnerd was, het zweet uitbrak. 'Het is bijna ondraaglijk.' De schilder knikte, alsof hij K.'s gevoel van onbehaaglijkheid heel goed begreep. 'Zouden we het raam niet kunnen openen?' vroeg K. 'Nee,' zei de schilder. 'Het is alleen maar een vastgeklemd stuk glas, het kan niet open.' Nu merkte K., dat hij er de hele tijd op gehoopt had, dat de schilder of hij plotseling naar het raam zouden gaan om het open te gooien. Hij was er op voorbereid, zelfs de mist met open mond in te ademen. Het gevoel, hier volkomen van de lucht afgesloten te zijn, maakte hem duizelig. Hij sloeg zachtjes met zijn hand op het veren bed naast zich en zei met zwakke stem: 'Dat is heel lastig en ongezond.' 'O nee,' zei de schilder om zijn raam te verdedigen. 'Doordat het niet opengemaakt kan worden, wordt, al is het enkel maar door een stuk glas, de warmte hier beter vastgehouden dan door een dubbel raam. Maar als ik wil luchten, wat niet erg noodzakelijk is, omdat door de spleten tussen de balken overal lucht binnandringt, kan ik een van mijn deuren of zelfs allebei openzetten.' K., door deze verklaring een beetje getroost, keek om zich heen, om de tweede deur te ontdekken. De schilder merkte het en zei: 'Die is achter u, ik heb haar

moeten barricaderen door het bed.' Nu zag K. de kleine deur in de muur pas. 'Het is hier ook allemaal veel te klein voor een atelier,' zei de schilder, alsof hij K.'s afkeuring wilde voorkomen. 'Ik heb me moeten inrichten zo goed en zo kwaad als het ging. Het bed voor de deur staat natuurlijk op een zeer slechte plaats. De rechter, die ik nu bijvoorbeeld schilder, komt altijd door de deur bij het bed binnen en ik heb hem ook een sleutel van deze deur gegeven, opdat hij, ook als ik niet thuis ben, hier in het atelier op mij kan wachten. Nu komt hij echter gewoonlijk vroeg in de ochtend, als ik nog slaap. Hij haalt me natuurlijk altijd uit het diepst van mijn slaap, als de deur naast het bed opengaat. U zoudt alle verbied voor de rechters verliezen, als u de vloeken kon horen, waarmee ik hem ontvang, als hij 's ochtends over mijn bed heen stapt. Ik kan hem natuurlijk de sleutel afnemen, maar daardoor zou het alleen maar erger worden. Je kunt hier alle deuren met de geringste krachtsinspanning uit hun hengsels lichten.' Gedurende deze hele redevoering overwoog K. of hij zijn jasje zou uittrekken; hij zag ten slotte in, dat hij, als hij het niet deed, buiten staat was hier nog langer te blijven; hij trok daarom zijn jasje uit, legde het over zijn knieën, om het, indien de bespreking afgelopen was, dadelijk te kunnen aantrekken. Nauwelijks had hij zijn jasje uit of een der meisjes riep: 'Hij heeft zijn jasje al uitgetrokken,' en het was duidelijk te horen, hoe ze zich allen voor de spleten verdrongen om zelf het schouwspel te zien. 'De meisjes danken namelijk,' zei de schilder, 'dat ik u ga schilderen en dat u zich daarom uinkleedt.' 'Zo,' zei K. maar weinig vermaakt, want hij voelde zich niet veel beter dan vroeger, hoewel hij er nu in zijn bandsmouwen bij zat. Bijna wrevelig vroeg hij:

'Hoe noemde u de twee andere mogelijkheden ook weer?' Hij had de uitdrukkingen al weer vergeten. 'De schijnbare vrijspraak en de lange baan,' zei de schilder. 'Ik laat het aan u over, welke u daarvan kiest. Ze zijn allebei door mijn hulp te bereiken, natuurlijk niet zonder moeite, het verschil in dit opzicht is, dat de schijnbare vrijspraak een geconcentreerde, tijdelijke, de lange baan een veel geringere, maar langdurige inspanning verlangt. Eerst dus de schijnbare vrijspraak. Als u dit zoudt wensen, schrijf ik op een vel papier een bevestiging van uw onschuld. De tekst voor zo'n bevestiging is mij door mijn vader nagelaten en volmaakt onaantastbaar. Met deze bevestiging maak ik nu een rondgang bij de rechters die ik ken. Ik begin er dus bijvoorbeeld mee, dat ik de rechter, die ik nu schilder, vanavond, als hij komt poseren, de bevestiging voorleg. Ik laat hem de bevestiging lezen, verklaar hem, dat u onschuldig bent en sta borg voor uw onschuld. En dat is niet slechts een uiterlijke, maar een werkelijk bindende waarborg.' In de blikken van de schilder lag iets als een verwijt, omdat K. hem de last van een dergelijke waarborg op de schouders legde. 'Dat zou heel vriendelijk van u zijn,' zei K. 'En zou de rechter u geloven en mij toch niet werkelijk vrijspreken?' 'Zoals ik al zei,' antwoordde de schilder. 'Trouwens, het is volstrekt niet zeker, dat iedereen me zou geloven, menige rechter zal bijvoorbeeld eisen, dat ik u zelf bij hem breng. Dan zoudt u natuurlijk een keer mee moeten gaan. Natuurlijk is in zo'n geval de zaak al half gewonnen, vooral omdat ik u natuurlijk van te voren precies zou vertellen hoe u zich bij de betreffende rechter hebt te gedragen. Erger is het bij de rechters, die mij - ook dat kan voorkomen - bij voorbaat afwijzen. Van deze rechters moeten wij, al zal ik het

natuurlijk aan meer pogingen niet laten ontbreken, afstand doen; maar we kunnen dat ook, want afzonderlijke rechters kunnen hier niet de doorslag geven. Als ik nu op deze bevestiging een voldoende aantal handtekeningen van rechters heb, ga ik met deze bevestiging naar de rechter toe, die uw proces voert. Misschien krijg ik ook zijn handtekening, dan ontwikkelt alles zich nog een beetje sneller dan anders. Over het algemeen zijn er dan niet veel hinderpalen meer, dan is de tijd aangebroken waarop de beklagde vol goede hoop mag zijn. Het is vreemd, maar waar, de mensen zijn in deze tijd hoopvoller dan na de vrijspraak. Er is nu geen grote moeite meer nodig. De rechter bezit in de bevestiging de waarborg van een aantal rechters, kan u onbezorgd vrijspreken en zal het, nadat verschillende formaliteiten vervuld zijn, zonder twijfel ter wille van mij en andere kennissen doen. U verlaat dan de rechtbank en bent vrij.' 'Dan ben ik dus vrij,' zei K. aarzeland. 'Ja,' zei de schilder, 'maar alleen schijnbaar vrij of beter gezegd tijdelijk vrij. De laagste rechters namelijk, waartoe mijn kennissen behoren, hebben niet het recht definitief vrij te spreken, dit recht heeft alleen de hoogste, voor u, voor mij en voor ons allen volkomen onbereikbare rechtbank. Hoe het daar uitziet, weten wij niet en willen wij, tusschen haakjes, ook niet weten. Het grote recht iemand van een aanklacht te bevrijden, hebben onze rechters dus niet, maar wel hebben zij het recht iemand van een aanklacht los te maken. Dat wil zeggen, als u op deze wijze wordt vrijgesproken, dan bent u voor het ogenblik aan de aanklacht onttrokken, maar zij blijft u boven het hoofd hangen en kan, zodra het hogere bevel komt, onmiddellijk in werking treden. Omdat ik zulke voortreffelijke relaties met de rechtbank heb, kan ik u ook zeg-

gen, hoe het verschil tussen de werkelijke en de schijnbare vrijspraak in de voorschriften voor de griffies zuiver uiterlijk blijkt. Bij een werkelijke vrijspraak moeten de processtukken volkomen geëcarteerd worden, ze verdwijnen geheel uit de procedure, niet alleen de aanklacht, ook het proces en zelfs de vrijspraak zijn vernietigd, alles is vernietigd. Anders is het bij de schijnbare vrijspraak. Met de acte heeft zich geen verdere verandering voltrokken, dan dat ze met de bevestiging van de onschuld, met de vrijspraak en met de argumentatie van de vrijspraak verrijkt is. Maar verder blijft zij in de procedure, zij wordt, zoals de voortdurende beweging der griffies het eist, verder geleid naar de hogere instanties, komt weer terug bij de lagere en slingert zo met grotere en kleinere zwaaien, met grotere en kleinere haperingen heen en weer. Deze wegen zijn onberekenbaar. Van buiten gezien kan het soms de schijn krijgen, dat alles allang vergeten, de acte verloren en de vrijspraak volkomen is. Een ingewijde zal dat niet geloven. Er gaat geen acte verloren, het bestaat niet, dat er iets vergeten wordt bij de rechtbank. Op een dag - niemand verwacht het - neemt de een of andere rechter de acte oplettend in zijn handen, ziet, dat in dit geval de aanklacht nog leeft en geeft bevel tot onmiddellijke arrestatie. Ik ga hier van de veronderstelling uit, dat tussen de schijnbare vrijspraak en de nieuwe arrestatie een lange tijd verstrijkt, dat is mogelijk en ik weet van zulke gevallen, het is evenzeer mogelijk, dat de vrijgesprokene van de rechtbank naar huis gaat en daar al lasthebbers wachten, om hem weer op te pakken. Dan is het natuurlijk gedaan met het vrije leven.' 'En het proces begint van voren af aan?' vroeg K. bijna ongelovig. 'Inderdaad,' zei de schilder, 'het proces begint van voren af aan, maar de

mogelijkheid bestaat weer om, evenals de vorige keer, een schijnbare vrijspraak aan te vragen. De beklaagde moet weer alle krachten verzamelen en zich niet overgeven.' Het laatste zei de schilder misschien onder de indruk, die K., die een beetje in elkaar gezakt was, op hem maakte. 'Maar is,' vroeg K., alsof hij op dit ogenblik nieuwe onthullingen van de schilder wilde voorkomen, 'de verkrijging van een tweede vrijspraak niet moeilijker dan die van de eerste?' 'Je kunt,' antwoordde de schilder, 'op dit punt niets definitiefs zeggen. U denkt zeker, dat de rechters door de tweede arrestatie ongunstig beïnvloed worden in hun oordeel over de beklaagde? Dat is niet het geval. De rechters hebben bij hun vrijspraak deze arrestatie immers al voorzien. Deze omstandigheid heeft dus nauwelijks invloed. Maar wel kan door talloze andere redenen de stemming van de rechters zowel als hun juridische beoordeling van het geval anders geworden zijn; de pogingen voor de tweede vrijspraak moeten daarom aan de veranderde omstandigheden worden aangepast en in het algemeen even krachtig zijn als die voor de eerste vrijspraak.' 'Maar deze tweede vrijspraak is toch weer niet definitief,' zei K. en draaide afwijzend met het hoofd. 'Natuurlijk,' zei de schilder, 'op de tweede vrijspraak volgt de derde arrestatie, op de derde vrijspraak de vierde arrestatie en zo voort. Dat is de opvatting van de schijnbare vrijspraak.' K. zweeg. 'De schijnbare vrijspraak lijkt u blijkbaar niet zo geschikt,' zei de schilder, 'misschien bevalt het op de lange baan schuiven u beter. Zal ik u het wezen daarvan verklaren?' K. knikte. De schilder zat nu gemakkelijk in zijn stoel weggezakt, zijn nachthemd stond wijd open, hij had er een hand onder geschoven, waarmee hij over borst en zijden wreef. 'Het op de lange baan

schuiven,' zei de schilder en keek een ogenblik voor zich uit, alsof hij een geheel passende verklaring zocht, 'de lange baan bestaat hierin, dat het proces duurzaam in het allereerste stadium wordt gehouden. Om dit te bereiken, is het nodig, dat de beklaagde en de helper, maar vooral de helper onafgebroken persoonlijk voeling met de rechtbank houden. Ik herhaal het, hiervoor is niet zo'n geweldige krachtsinspanning nodig als bij het verkrijgen van een schijnbare vrijspraak, maar wel een veel grotere waakzaamheid. Je mag het proces niet uit het oog verliezen, je moet met regelmatige tussenpozen en vooral bij buitengewone gelegenheden naar de betreffende rechter gaan en op alle mogelijke manieren proberen hem vriendelijk te stemmen. Ben je niet persoonlijk met de rechter bekend, dan moet je hem door bekende rechters laten beïnvloeden, zonder dat daarom de rechtstreekse besprekingen opgeheven mogen worden. Wordt er op dit punt niets verzuimd, dan kan met voldoende zekerheid worden aangenomen, dat het proces niet verder komt dan het eerste stadium. Het proces houdt weliswaar niet op, maar de beklaagde is bijna even veilig voor een arrestatie als wanneer hij vrij is. Tegenover de schijnbare vrijspraak heeft die vertraging het voordeel, dat de toekomst van de beklaagde minder onbepaald is, hij wordt behoed voor de schrik der plotselinge arrestatie en hoeft niet bang te zijn, juist in tijden, wanneer zijn andere omstandigheden daarvoor het minst gunstig zijn, de krachtsinspanningen en opwindingen op zich te moeten nemen, die verbonden zijn aan het verkrijgen van de schijnbare vrijspraak. Natuurlijk heeft de vertraging ook zekere nadelen voor de beklaagde, die niet onderschat mogen worden. Ik denk er hierbij niet aan, dat hier de beklaagde nooit vrij is, dat

is hij bij de schijnbare vrijspraak immers eigenlijk ook niet. Er is een ander nadeel. Het proces kan niet stilstaan, zonder dat er minstens schijnbare redenen voor aanwezig zijn. Er moet daarom in het proces iets naar buiten toe gebeuren. Er moesten dus van tijd tot tijd verschillende maatregelen worden getroffen, de beklaagde moest worden verhoord, er moesten instructies plaats vinden en zo voort. Het proces moest aan één stuk door in de kleine cirkel, waartoe het kunstmatig beperkt is, rondgedraaid worden. Dat brengt natuurlijk bepaalde onaangenaamheden voor de beklaagde mee, die hij zich echter ook weer niet te erg moet voorstellen. Het is immers allemaal maar uiterlijk, de verhoren zijn bijvoorbeeld maar heel kort; als je bijvoorbeeld eens geen tijd of lust hebt om er naar toe te gaan, dan mag je je verontschuldigen, je kunt bij sommige rechters de schikkingen zelfs voor een lange tijd vooruit samen treffen, want het gaat in wezen enkel om het feit, dat je, omdat je beklaagde bent, je van tijd tot tijd bij je rechter meldt.' Gedurende de laatste woorden had K. zijn jasje al over zijn arm gelegd en was opgestaan. 'Hij staat al op,' klonk het meteen aan de andere kant van de deur. 'Wilt u al weggaan?' vroeg de schilder, die ook was opgestaan. 'Het is zeker de lucht, die u van hier verdrijft. Ik vind het heel pijnlijk. Ik had u nog zoveel te vertellen. Ik heb mij zeer moeten beperken. Maar ik hoop, dat u mij begrepen heeft.' 'O ja,' zei K., die van de inspanning, waarmee hij zich had gedwongen te luisteren, hoofdpijn had gekregen. Niettegenstaande deze bevestiging zei de schilder, alles nog eens samenvattend, alsof hij K. op de terugweg een troost wilde meegeven: 'Beide methoden hebben dit gemeen, dat zij een veroordeling van de beklaagde verhinderen.' 'Maar ze verhin-

deren ook de werkelijke vrijspraak,' zei K. zachtjes, alsof hij zich schaamde dit ingezien te hebben. 'U hebt de kern van de zaak gesnapt,' zei de schilder snel. K. legde zijn hand op zijn winterjas, maar kon er niet toe besluiten de jas aan te trekken. Het liefst zou hij alles bij elkaar hebben gepakt en ermee de frisse lucht in gehold zijn. Ook de meisjes konden hem er niet toe bewegen, zich aan te kleden, hoewel ze, voorbarig, elkaar al toeriepen, dat hij zich aankleedde. Er was de schilder veel aan gelegen, K.'s stemming te peilen, hij zei daarom: 'U hebt waarschijnlijk wat mijn voorstellen betreft nog geen besluit genomen. Ik waardeer dat. Ik zou u zelfs afgeraden hebben onmiddellijk te besluiten. Het voor en tegen is uiterst fijn. Je moet alles heel nauwkeurig tegen elkaar afwegen. Natuurlijk mag u niet te veel tijd verliezen.' 'Ik kom gauw bij u terug,' zei K., die in een plotseling besluit zijn jasje aantrok, zijn jas over zijn schouders gooide en naar de deur snelde, waarachter nu de meisjes begonnen te schreeuwen. K. meende de schreeuwende meisjes door de deur te zien. 'Maar u moet woord houden,' riep de schilder, die hem niet gevolgd was, 'anders kom ik aan de bank, om zelf te informeren.' 'Maak de deur toch open,' zei K. en trok aan de kruk, die de meisjes, naar hij aan de weerstand merkte, aan de andere kant vasthielden. 'Wilt u door de meisjes lastig gevallen worden?' vroeg de schilder. 'Neem liever deze uitgang,' en hij wees naar de deur achter het bed. K. vond het goed en deed weer een sprong naar het bed. Maar in plaats de deur daar te openen, kroop de schilder onder het bed en vroeg van beneden: 'Een ogenblik nog. Wilt u niet nog een schilderij zien, dat ik u kan verkopen?' K. wilde niet onbeleefd zijn, de schilder had zich werkelijk voor hem uitgesloofd en

besloten hem verder te helpen, ook was door K.'s vergeetachtigheid nog helemaal niet over de beloning voor zijn hulp gesproken, daarom kon K. hem nu niet afwijzen en liet zich schilderijen vertonen, al beefde hij ook van ongeduld om hier vandaan te komen. De schilder haalde van onder het bed een stapel oningelijste schilderijen voor de dag, die zo met stof bedekt waren, dat het, toen de schilder het van het bovenste schilderij probeerde af te blazen, een hele poos adembenemend voor K.'s ogen warrelde. 'Een heidelandschap,' zei de schilder en overhandigde K. het schilderij. Het stelde twee zwakke bomen voor, die ver van elkaar vandaan in donker gras stonden. Op de achtergrond was een veelkleurige zonsondergang. 'Mooi,' zei K., 'ik hoop het.' K. had ondoordacht zo kortaf gesproken, hij was daarom blij, toen de schilder, inplaats hem dit kwalijk te nemen, een tweede schilderij van de grond opnam. 'Hier is een pendant van dit schilderij,' zei de schilder. Al was het ook als pendant bedoeld, er was niet het geringste verschil met het eerste schilderij te bespeuren, hier waren de bomen, hier was het gras en daar de zonsondergang. Maar dat kon K. weinig schelen. 'Het zijn mooie landschappen,' zei hij, 'ik koop ze allebei en zal ze in mijn kantoor ophangen.' 'Het motief schijnt u te bevallen,' zei de schilder en haalde een derde schilderij te voorschijn, 'het treft goed, dat ik hier nog een dergelijk schilderij heb.' Het was echter niet iets dergelijks, het was veeleer volmaakt hetzelfde oude heidelandschap. De schilder maakte een goed gebruik van deze gelegenheid om oude schilderijen te verkopen. 'Ik neem dit ook nog,' zei K. 'Hoeveel kosten de drie schilderijen?' 'Daarover zullen we het de volgende keer hebben,' zei de schilder. 'U hebt nu haast en we blijven toch met elkaar in contact.

Overigens doet het mij plezier, dat de schilderijen u bevallen, ik zal u alle schilderijen meegaven, die ik hier onder het bed heb. Het zijn allemaal heidelandschappen, ik heb al veel heidelandschappen geschilderd. Sommige mensen houden niet van zulke schilderijen, omdat ze te somber zijn, maar anderen, en u behoort tot diegenen, houden juist van dat sombere.' Maar K. was nu niet in de stemming voor de beroepservaringen van de bedelschilder. 'Pak alle schilderijen maar in,' riep hij, de schilder in de rede vallend, 'morgen komt mijn bediende ze halen.' 'Dat is niet nodig,' zei de schilder. 'Ik hoop, dat ik u een kruier kan bezorgen, die meteen met u mee gaat.' En hij boog zich eindelijk over het bed en maakte de deur open. 'Stap maar, zonder u te generen, op het bed,' zei de schilder, 'dat doet iedereen, die hier komt.' K. zou ook zonder deze aanmoediging niet geaarzeld hebben, één voet had hij zelfs al midden op het veren bed gezet, toen hij door de open deur naar buiten keek en zijn voet weer terugtrok. 'Wat is dat?' vroeg hij de schilder. 'Waarover bent u zo verbaasd?' vroeg deze, op zijn beurt verwonderd. 'Het zijn de griffies. Wist u niet, dat hier de griffies zijn? Op bijna elke zolder zijn immers griffies, waarom zouden ze dan juist hier ontbreken? Mijn atelier hoort eigenlijk ook bij de griffies, maar de rechtbank heeft het mij ter beschikking gesteld.' K. schrok niet zozeer over het feit, dat hij ook hier griffies gevonden had; hij was hoofdzakelijk over zichzelf geschrokken, over zijn onwetendheid in rechtszaken. Het leek hem een eerste versie voor het gedrag van een beklagde, dat hij altijd op alles voorbereid was, zich nooit liet verrassen, niet argeloos naar rechts keek als aan de linkerkant de rechter naast hem stond - en juist tegen dit principe zondigde hij voort-

durend. Voor hem strekte zich een lange gang uit, waaruit hem een lucht tegemoet waaid, die in vergelijking met de lucht in het atelier verfrissend was. Aan beide kanten van de gang waren banken opgesteld, net als in de wachtkamer van de griffie, waaronder K.'s zaak ressorteerde. Er schenen nauwkeurige voorschriften voor de inrichting van griffies te bestaan. Op het ogenblik was het verkeer van partijen niet zo groot. Er zat een man in half liggende houding, zijn gezicht had hij op de bank in zijn armen begraven en hij scheen te slapen; een andere stond in de schemering aan het eind van de gang. K. stapte nu over het bed heen, de schilder volgde hem met de schilderijen. Ze ontmoetten al gauw een deurwaarder - K. herkende nu alle deurwaarders op slag aan de gouden knoop, die ze aan hun burgerkleden tussen de gewone knopen droegen - en de schilder droeg hem op, K. met de schilderijen thuis te brengen. K. wankelde meer dan hij liep, hij hield zijn zakdoek tegen zijn mond gedrukt. Ze waren al vlak bij de uitgang, toen de meisjes hun tegemoet stormden, die K. dus ook al niet bespaard bleven. Ze hadden blijkbaar gezien, dat de tweede deur van het atelier open ging en hadden een omweg gemaakt, om van deze kant binnen te dringen. 'Ik kan u niet verder brengen,' riep de schilder lachend onder de aandrang der meisjes. 'Tot ziens. En denk niet te lang over de zaak na!' K. keek zelfs niet naar hem om. Op straat nam hij het eerste rijtuig, dat hij tegen kwam. Hij wou de bediende kwijt zijn, wiens gouden knoop hem onophoudelijk in zijn ogen stak, al viel hij waarschijnlijk niemand anders op. In zijn hulpvaardigheid wilde de bediende op de bok bij de koetsier gaan zitten. Maar K. joeg hem er af. Het was al laat in de middag, toen K. voor de bank aankwam. Hij had de

schilderijen graag in het rijtuig achtergelaten, maar was bang, bij een of andere gelegenheid genoodzaakt te zijn, er zich tegenover de schilder mee te legitimeren. Hij liet ze daarom naar zijn kantoor brengen en sloot ze weg in de onderste la van zijn bureau, om ze tenminste voor de eerstkomende dagen in veiligheid te brengen voor de blikken van de adjunct-directeur.

KOOPTMAN BLOCK
OPZEGGING VAN DE ADVOCaat

Eindelijk was K. toch tot het besluit gekomen om de advocaat niet langer te belasten met het behartigen van zijn belangen. De twijfel, of het juist was zo te handelen, was weliswaar niet uit te roeien, maar de overtuiging van de noodzaak van deze maatregel overwoog. Het besluit had K. op de dag, waarop hij naar de advocaat wilde toegaan, veel inspanning gekost; hij werkte buitengewoon langzaam, hij moest heel lang op kantoor blijven, het was al over tien, toen hij eindelijk voor de deur van de advocaat stond. Even voordat hij aanbeldde, overwoog hij nog, of het niet beter was de advocaat schriftelijk of telefonisch op te zeggen, het persoonlijke gesprek zou stellig heel pijnlijk worden. Toch wilde K. er ten slotte niet van afzien; elke andere wijze van opzegging zou stilzwijgend of met een paar vormelijke woorden aanvaard worden en K. zou, als Leni niets kon uitvissen, nooit horen, hoe de advocaat de opzegging had opgenomen en wat voor gevolgen deze opzegging naar de niet onbelangrijke mening van de advocaat voor K. kon hebben. Maar als de advocaat tegenover K. zat en door de opzegging verrast werd, dan zou K., ook wanneer de advocaat zich niet zoveel liet ontvallen, gemakkelijk alles uit zijn gezicht en houding kunnen opmaken wat hij wilde. Het was zelfs niet uitgesloten, dat hij tot de overtuiging kwam, dat het toch goed was, zijn verdediging in handen van de advocaat te laten en dat hij dan zijn opzegging terugnam.

De eerste keer bellen aan de deur van de advocaat bleef,

als gewoonlijk, onbeantwoord. 'Leni kon wel wat vlugger zijn,' dacht K. Maar het was al heel wat, wanneer de andere partij er zich niet mee bemoeide, zoals dat gewoonlijk gebeurde, hetzij, dat de man in de ochtendjas of iemand anders begon te storen. Terwijl K. voor de tweede keer op de bel drukte, keek hij om naar de andere deur, maar deze keer bleef ook deze gesloten. Eindelijk verschenen er voor het kijkraampje in de deur van de advocaat twee ogen, maar het waren Leni's ogen niet. Iemand maakte de deur open, leunde er nog even tegen, riep naar binnen: 'Hij is het,' en opende daarna de deur pas helemaal. K. hup tegen de deur geduwd, want hij hoorde al, hoe achter hem in de deur van de woning de sleutel haastig in het slot werd omgedraaid. Toen daarom eindelijk de deur voor hem openging, stormde hij om zo te zeggen het portaal op en zag nog, hoe door de gang, die de kamers van elkaar scheidde, Leni, voor wie de waarschuwende woorden van de portier bestemd waren geweest, in haar hemd wegliep. Hij keek haar even na en nam toen de portier op. Het was een kleine dorre man met een baard, hij hield een kaars in zijn hand. 'Bent u hier in betrekking?' vroeg K. 'Nee,' antwoordde de man, 'ik ben hier vreemd, maar de advocaat is mijn verdediger, ik ben hier voor een rechtbank.' 'Zonder jasje?' vroeg K. en wees met een handbeweging naar de gebrekkige kleding van de man. 'O, pardon,' zei de man en verlichtte zich zelf met de kaars, alsof hij nu pas voor het eerst de toestand zag waarin hij verkeerde. 'Is Leni uw minnares?' vroeg K. kort. Hij zette zijn benen een beetje uit elkaar, zijn handen, waarin hij zijn hoed hield, achter zijn rug incengeklemd. Alleen door het bezit van een zware overjas voelde hij zich al de meerdere van het magere man-

netje. 'O God,' zei deze en hief zijn ene hand in verschrik-
 ta afweer voor zijn gezicht, 'nee, nee, wat denkt u wel?'
 'U zint er geloofwaardig uit,' zei K. met een glimlach,
 'maar toch - kom mee.' Hij wenkte hem met zijn hoed en
 liet hem voorgaan. 'Hoe heet u eigenlijk?' vroeg K. onder-
 weg. 'Block, koopman Block,' zei het mannetje en draaide
 zich bij deze voorstelling naar K. om, maar K. stond niet
 toe, dat hij bleef staan. 'Is dat uw werkelijke naam?'
 vroeg K. 'Natuurlijk,' was het antwoord, 'waarom twijfelt
 u daar eigenlijk aan?' 'Ik dacht, dat u soms reden kon
 hebben om uw naam te verzwijgen,' zei K. Hij voelde zich
 zo vrij, als je anders alleen bent, wanneer je in den vreem-
 de met gewone mensen praat, alles wat je zelf betreft
 voor je zelf houdt, alleen rustig over de belangen der an-
 deren spreekt, hen daardoor voor jezelf op een hoger
 niveau plaatst, maar ook naar believen kunt laten vallen.
 Bij de deur van de werkkamer van de advocaat bleef K.
 staan, opende haar en riep tegen de koopman, die volg-
 zaam was doorgelopen: 'Niet zo haastig, licht hier eens
 bij.' K. dacht, dat Leni zich hier verstopt had, hij liet de
 koopman in alle hoeken snuffelen, maar de kamer was
 leeg. Voor het portret van de rechter hield K. de koopman
 achter aan zijn bretels tegen. 'Kent u die man?' vroeg hij
 en wees met zijn wijsvinger in de hoogte. De koopman
 hield de kaars op, keek knipperend met zijn ogen naar
 het portret en zei: 'Het is een rechter.' 'Een hoge rechter?'
 vroeg K. en stelde zich op zij voor de koopman op, om
 de indruk te zien, die het portret op hem maakte. De
 koopman keek bewonderend omhoog. 'Het is een hoge
 rechter,' zei hij. 'U hebt er geen goede kijk op,' zei K.,
 'onder de lage rechters van instructie is hij de laagste.'
 'Nu herinner ik het mij,' zei de koopman en liet de kaars

weer zakken, 'ik had het al eerder gehoord.' 'Maar natuurlijk,' riep K. uit, 'dat vergat ik, natuurlijk moet u dat al eerder gehoord hebben.' 'Maar hoezo, hoezo eigenlijk?' vroeg de koopman, terwijl hij zich, door K. met zijn handen voortgedreven, naar de deur bewoog. Buiten op de gang zei K.: 'U weet toch, waar Leni zich verstopt heeft?' 'Verstopt?' zei de koopman, 'nee, ze zal wel in de keuken zijn om soep te koken voor de advocaat.' 'Waarom hebt u dat niet dadelijk gezegd?' vroeg K. 'Ik wilde u er immers heenbrengen, maar u riep mij telkens terug,' antwoordde de koopman, als verward door de tegenstrijdige bevelen. 'U denkt zeker dat u heel slim bent,' zei K., 'breng me dan maar bij haar!' In de keuken was K. nog nooit geweest, ze was verrassend groot en goed ingericht. Alleen het fornuis was drie keer zo groot als gewone fornuizen, van de rest kon je geen bijzonderheden zien, want de keuken was nu enkel door een kleine lamp verlicht, die bij de ingang hing. Voor het fornuis stond Leni, zoals altijd met een witte schort voor, en brak zieren stuk in een pan, die op een spiritusvlam stond. 'Goedenavond, Josef,' zei ze met een blik van terzijde. 'Goedenavond,' zei K. en wees met een hand op een wat achteraf staande stoel, waarop de koopman moest gaan zitten, wat deze ook deed. K. echter liep tot vlak achter Leni, boog zich over haar schouder heen en vroeg: 'Wie is die man?' Leni omarmde K. met één hand, de andere roerde de soep; ze trok hem naar voren en zei: 'Het is een betreutenswaardig mens, een arme koopman, een zekere Block. Kijk maar eens naar hem.' Ze keken allebei om. De koopman zat op de stoel, waarop K. hem gewezen had, hij had de kaars, welke licht nu overbodig was, uitgeblazen en kneep met zijn vingers in de pit om de walm te voorkomen. 'Je was

in je hemd,' zei K. en draaide haar hoofd met zijn hand weer naar het fornuis. 'Is hij je minnaar?' vroeg K. Ze wilde naar de soeppan grijpen, maar K. nam haar beide handen en zei: 'Vooruit, antwoorden!' Ze zei: 'Kom mee naar de werkkamer, ik zal je alles uitleggen.' 'Nee,' zei K., 'ik wil, dat je het hier zegt.' Ze hing zich aan zijn hals en wilde hem kussen. Maar K. weerde haar af en zei: 'Ik wil niet, dat je me nu kust.' 'Josef,' zei Leni en keek K. smekend en toch vrijmoedig in zijn ogen, 'je bent toch niet jaloers op mijnheer Block?' 'Rudi,' zei ze toen, zich tot de koopman wendend, 'help me toch, je ziet, dat ik verdacht word, laat die kaars niet rust.' Men had kunnen denken, dat hij niet had opgelet, maar hij was volledig ingewijd. 'Ik zou ook niet weten, waarom u jaloers moest zijn,' zei hij weinig ad rem. 'Ik weet het eigenlijk ook niet,' zei K. en keek de koopman glimlachend aan. Leni lachte luid, maakte gebruik van K.'s onoplettendheid om haar arm door de zijne te halen en fluisterde: 'Laat hem nu met rust, je ziet toch, wat voor een man het is. Ik heb me een beetje over hem ontfermd, omdat hij een goede klant van de advocaat is, om geen enkele andere reden. En jij? Wil je vanavond nog met de advocaat spreken? Hij is vandaag helemaal niet goed, maar als je wilt, kondig ik je toch aan. Maar vannacht blijf je natuurlijk bij me. Je bent al zo'n tijd niet bij ons geweest, zelfs de advocaat heeft naar je gevraagd. Verwaarloos je proces niet! Trouwens, ik heb je een heleboel te vertellen, ik heb veel gehoord. Maar begin nu met je jas uit te trekken!' Ze hielp hem zijn jas uit te trekken, nam hem zijn hoed af, liep met zijn kleren naar het portaal om ze op te hangen, liep toen weer terug en keek naar de soep. 'Moet ik je eerst aankondigen of hem eerst de soep brengen?' 'Kon-

dig mij eerst aan,' zei K. Hij ergerde zich, hij was oorspronkelijk van plan geweest over deze kwestie met Leni te spreken, vooral over de avontuurle opzegging, maar de aanwezigheid van de koopman had hem de lust daartoe ontnomen. Maar hij achtte zijn proces toch veel te belangrijk dan dat deze kleine koopman misschien beslissend kon ingrijpen en daarom riep hij Leni, die al op de gang was, weer terug. 'Breng hem maar eerst de soep,' zei hij, 'hij moet zich voor het gesprek met mij sterk maken, hij zal het nodig hebben.' 'U bent ook een cliënt van de advocaat,' zei de koopman bij wijze van constatering zachtjes uit zijn hoek. 'Wat gaat u dat aan?' zei K. en Leni zei: 'Wil je stil zijn.' 'Dan zal ik hem dus maar eerst de soep brengen,' zei Leni tegen K. en schepte de soep op een bord. 'Het kan dan wel gebeuren, dat hij gauw in slaap valt, na het eten valt hij dikwijls in slaap.' 'Dat wat ik hem heb te zeggen, zal hem wel wakker houden,' zei K., hij wilde aldoor laten doorschemeren, dat hij van plan was iets belangrijks met de advocaat te bespreken, hij wilde dat Leni hem vroeg wat het was en haar daarna pas om raad vragen. Maar ze voerde prompt alleen de uitgesproken bevelen uit. Toen ze met het bord langs hem liep, stootte ze hem opzettelijk zachtjes aan en fluisterde: 'Tegen dat hij zijn soep op heeft, kondig ik je aan, zodat ik je zo gauw mogelijk weer bij mij heb.' 'Ga maar,' zei K. 'Wees toch wat vriendelijker,' zei ze en draaide zich in de deur nog eens helemaal met het bord om.

K. keek haar na; nu was het definitief besloten, dat de advocaat werd opgezegd, het was misschien ook wel beter dat hij er niet van te voren met Leni over kon spreken; ze had nauwelijks genoeg kijk op het geheel, zou het stellig hebben afgeraden, zou mogelijkerwijs K. ook deze

keer van de opzegging hebben teruggehouden, hij zou verder in twijfel en onrust zijn gebleven en tenslotte na enige tijd zijn besluit toch hebben uitgevoerd, want dit besluit was al te dringend. Maar hoe eerder het uitgevoerd werd, hoe minder schade er berokkend werd. Trouwens, misschien wist de koopman er iets over te zeggen. K. wendde zich om. De koopman had dit nauwelijks gezien, of hij wilde meteen al opstaan. 'Blijf zitten,' zei K. en trok een stoel naast hem. 'Bent u al een oude klant van de advocaat?' vroeg K. 'Ja,' zei de koopman, 'een heel oude klant.' 'Hoeveel jaar verdedigt hij u al?' vroeg K. 'Ik weet niet, hoe u dat bedoelt,' zei de koopman, 'in zakelijke, juridische aangelegenheden - ik heb een graanhandel - verdedigt de advocaat mij al sedert ik de zaak heb overgenomen, dus sinds ongeveer twintig jaar; in mijn eigen proces, waarop u misschien zinspeelt, verdedigt hij mij ook al sedert het begin, dat is al langer dan vijf jaar. Ja, veel langer dan vijf jaar,' voegde hij er toen aan toe en haalde een oude portefeuille tevoorschijn, 'hier heb ik alles opgeschreven; als u wilt, kan ik u precies de data noemen. Het is moeilijk alles te onthouden. Mijn proces duurt waarschijnlijk al veel langer, het is kort na de dood van mijn vrouw begonnen en dat is al langer dan vijf en een half jaar geleden.' K. schoof dichters naast hem. 'De advocaat belast zich dus ook met gewone rechtszaken?' vroeg hij. Deze combinatie van zaken en rechtswetenschappen leek K. buitengewoon verontrustend. 'Natuurlijk,' zei de koopman en fluisterde K. toen in het oor: 'Er wordt zelfs beweerd, dat hij in dit soort rechtszaken knapper is dan in de andere.' Maar meteen scheen hij spijt van het gezegde te hebben, hij legde een hand op K.'s schouder en zei: 'Ik smeek u, verraad mij niet.' K. klopte

hem geruststellend op zijn dij en zei: 'Nee, ik ben geen verrader.' 'Hij is namelijk wraakgierig,' zei de koopman. 'Tegen zo'n oude, trouwe klant zal hij stellig niets doen,' zei K. 'O jawel,' zei de koopman, 'als hij opgewonden is, kent hij geen verschillen, en overigens ben ik hem eigenlijk niet trouw.' 'Hoezo niet?' vroeg K. 'Zal ik u in vertrouwen nemen?' vroeg de koopman weifelend. 'Ik geloof, dat u dat gerust kunt doen,' zei K. 'Goed,' zei de koopman, 'ik zal u gedeeltelijk in vertrouwen nemen, maar u moet mij ook een geheim vertellen, zodat wij elkaar wederkerig bij de advocaat kunnen steunen.' 'U bent heel voorzichtig,' zei K., 'maar ik zal u een geheim vertellen, dat u volledig gerust zal stellen. Waarin bestaat dus uw ontrouw jegens de advocaat?' 'Ik heb,' zei de koopman aarzelend en op een toon, alsof hij iets oerloos bekende, 'ik heb buiten hem nog andere advocaten.' 'Maar dat is toch niets ergs,' zei K., een beetje teleurgesteld. 'Hier wel,' zei de koopman, die na zijn bekentenis nog zwaar hijgde, maar na K.'s opmerking iets meer vertrouwen kreeg. 'Het is niet toegestaan. En het is zeker niet toegestaan naast een zogenaamde advocaat ook nog zaakwaarnemers te nemen. En dat heb ik nu juist gedaan, ik heb buiten hem nog vijf zaakwaarnemers.' 'Vijf!' riep K. uit, het aantal bracht hem eigenlijk pas in verbazing, 'vijf advocaten behalve deze hier?' De koopman knikte: 'En ik ben juist met een zede in onderhandeling.' 'Maar waarom hebt u zoveel advocaten nodig?' vroeg K. 'Ik heb ze allemaal nodig,' zei de koopman. 'Wilt u me dat niet eens uitleggen?' vroeg K. 'Met genoegen,' zei de koopman. 'In de eerste plaats wil ik natuurlijk mijn proces niet verliezen, dat spreekt toch vanzelf. Daarom mag ik dus niets, wat mij van nut kan zijn, verwaarlozen; zelfs

al is de verwachting dat iets in een bepaald geval enig nut kan opleveren maar heel gering, dan mag ik toch niets verwerpen. Ik heb daarom alles, wat ik bezit, voor het proces bestemd. Zo heb ik bijvoorbeeld al het geld aan mijn zaak onttrokken, vroeger besloegen de kantoorlokalen van mijn zaak bijna een hele étage, tegenwoordig heb ik genoeg aan een klein kamertje in het achterhuis, waar ik met een leerjongen werk. Deze achteruitgang komt natuurlijk niet alleen door de onttrekking van het geld, maar meer nog door de onttrekking van mijn arbeidskracht. Als je iets voor je proces wilt doen, dan kan je je eigenlijk bijna met niets anders bezighouden.' 'U werkt dus zelf ook nog bij de rechtbank?' vroeg K. 'Daarover zou ik juist graag iets van u willen horen.' 'Daarover kan ik maar weinig vertellen,' zei de koopman, 'in het begin heb ik het ook wel geprobeerd, maar ik heb het al gauw weer opgegeven. Het is te vermoeiend en het levert te weinig resultaat op. Om zelf daar te werken en te onderhandelen is althans voor mij een volkomen onmogelijkheid gebleken. Alleen om daar te zitten en te wachten is immers al een geweldige inspanning. U weet hoe bedompt de lucht in de griffies is.' 'Hoe weet u eigenlijk, dat ik daar geweest ben?' vroeg K. 'Ik was juist in de wachtkamer, toen u er doorliep.' 'Wat een toeval!' riep K. helemaal ingepalmd en de vroegere belachelijkheid van de koopman helemaal vergetend. 'U hebt mij dus gezien! U was in de wachtkamer, toen ik er doorliep. Ja, ik ben er een keer geweest.' 'Het is helemaal niet zo'n groot toeval,' zei de koopman, 'want ik ben er bijna iedere dag.' 'Ik zal er nu waarschijnlijk ook vaker naar toe moeten gaan,' zei K., 'ik zal er nu wel niet meer met zoveel respect ontvangen worden als toen. Iedereen stond op. Ze dachten zeker, dat

ik een rechter was.' 'Nee,' zei de koopman, 'we hebben toen de deurwaarder gegroet. Dat u een beklagde was, wisten we allemaal. Zulke berichten verspreiden zich snel.' 'Dat wist u dus al,' zei K., 'dan vond u mijn gedrag zeker hoogmoedig. Heeft niemand zich daarover geuit?' 'Nee,' zei de koopman, 'integendeel. Maar dat zijn dwaasheden.' 'Wat voor dwaasheden?' vroeg K. 'Waarom vraagt u daarnaar?' zei de koopman geprikkeld. 'U schijnt de mensen daar nog niet te kennen en zult het daarom misschien niet goed opvatten. U moet bedenken, dat er in deze procedure altijd veel dingen ter sprake komen, waarvoor het verstand alleen niet voldoende is; ja bent eenvoudig te moe en afgeleid voor allerlei zaken en ter compensatie daarvan klamp je je aan bijgeloof vast. Ik spreek over de anderen, maar ik ben zelf geen haar beter. Zo'n bijgeloof is het bijvoorbeeld, dat velen uit het gezicht van de beklagde, vooral uit de taking van zijn lippen de afloop van het proces willen opmaken. Deze mensen hebben namelijk beweerd, dat u, te oordelen naar uw lippen, stellig en wel binnenkort veroordeeld zult worden. Ik herhaal, het is een bespottelijk bijgeloof en in de meeste gevallen ook volkomen tegengesproken door de feiten, maar wanneer je onder deze mensen leeft, is het moeilijk je aan dergelijke meningen te onttrekken. Stel u voor, wat een sterke indruk dit bijgeloof kan maken. U hebt daar toch iemand aangesproken, is het niet? Maar hij kon u nauwelijks antwoord geven. Er zijn natuurlijk allerlei redenen om in de war te zijn, maar een der redenen was ook de aanblik van uw lippen. Hij heeft later verteld, dat hij op uw lippen ook het teken van zijn eigen veroordeling inende te hebben gezien.' 'Mijn lippen?' vroeg K., haalde een zakspiegeltje te voorschijn en bekeek zich. 'Ik kan

niets bijzonders aan mijn lippen zien. U wel?' 'Ik ook niet,' zei de koopman, 'helemaal niet.' 'Wat zijn die mensen dan bijgelovig,' riep K. uit. 'Gaan ze dan zoveel met elkaar om en wisselen ze met elkaar van gedachten?' zei K. 'Ik heb mij tot nu toe helemaal afzijdig gehouden.' 'In het algemeen gaan ze niet met elkaar om,' zei de koopman, 'dat is trouwens ook niet goed mogelijk, er zijn er zoveel. Ze hebben ook weinig gemeenschappelijke belangen. Als er al eens het geloof in een gemeenschappelijk belang in een groep opduikt, dan blijkt dat al heel spoedig een vergissing te zijn. Gemeenschappelijk valt er tegen het gerecht niets te beginnen. Elk geval wordt afzonderlijk onderzocht, het is immers het zorgvuldigste gerecht. Gemeenschappelijk kan daarom niets worden ondernomen, er is alleen soms een enkel individu dat in het geheim iets bereikt; als het goed en wel bereikt is, vernemen de anderen het pas; niemand weet hoe het gebeurd is. Er bestaat dus geen gemeenschappelijkheid, ze komen weliswaar af en toe in de wachtkamers bijeen, maar daar wordt weinig besproken. De bijgelovige meningen bestaan al sinds vroeger en vermeerderen zich als het ware vanzelf.' 'Ik heb de heren daar in de wachtkamer gezien,' zei K., 'hun wachten leek mij volmaakt nutteloos.' 'Het wachten is niet nutteloos,' zei de koopman, 'nutteloos is alleen het zelfstandig ingrijpen. Ik zei al, dat ik behalve deze hier nog vijf advocaten heb. Nu zou je toch denken, ik dacht dat zelf ook eerst, dat ik de zaak nu volledig aan hen kon overlaten. Maar dat zou absoluut verkeerd zijn. Ik kan de zaak minder aan hen overlaten dan wanneer ik er maar één had. U begrijpt dat zeker niet?' 'Nee,' zei K. en legde, om de koopman te belatten al te snel te spreken, zijn hand ter kalmering op zijn hand, 'ik zou alleen graag willen,

dat u een beetje langzamer sprak, het zijn voor mij toch allemaal belangrijke dingen en ik kan u niet zo goed volgen.' 'Goed, dat u mij daaraan herinnert,' zei de koopman. 'U bent een nieuweling, een groentje. Uw proces is een half jaar oud, niet waar? Ja, ik heb ervan gehoord. Zo'n jong proces! Maar ik heb over deze dingen al ontelbare malen nagedacht, ze zijn voor mij de gewoonste zaak van de wereld.' 'U bent zeker blij, dat uw proces al zo'n eind op streek is?' vroeg K., hij wilde niet rechtstreeks vragen hoe de zaak van de koopman stond. Maar hij kreeg geen duidelijk antwoord. 'Ja, ik heb mijn proces vijf jaar lang voortgerold,' zei de koopman en boog het hoofd, 'dat is geen geringe prestatie.' Toen zweeg hij een poosje. K. luisterde, of Leni er nog niet aan kwam. Aan de ene kant wilde hij niet, dat ze kwam, want hij had nog veel te vragen en wilde door Leni ook niet in dit vertrouwelijke gesprek met de koopman worden aangetroffen, maar aan de andere kant ergerde hij er zich over, dat zij, terwijl hij hier was, zolang bij de advocaat bleef, veel langer dan voor het brengen van de soep nodig was. 'Ik kan mij de tijd nog goed herinneren,' begon de koopman weer en K. was meteen vol aandacht, 'toen mijn proces zo oud was als het uwe nu. Ik had destijds alleen deze advocaat, maar was niet bijzonder tevreden over hem.' Hier hoor ik nu eens alles, dacht K. en knikte levendig met zijn hoofd, alsof hij daardoor de koopman kon opwakken om al wat wetenswaardig was te vertellen. 'Mijn proces,' ging de koopman verder, 'schoot niet op, er vonden wel instructies plaats, ik was ook bij elke instructie aanwezig, verzamelde materiaal, deponeerde mijn hele boekhouding bij de rechthank, wat, naar ik later hoorde, helemaal niet nodig was, ik rende telkens naar de advocaat, hij diende

verschillende verzoekschriften in.' 'Verschillende verzoekschriften?' vroeg K. 'Ja zeker,' zei de koopman. 'Dat lijkt mij heel belangrijk,' zei K., 'in mijn geval werkt hij nog steeds aan het eerste rapport. Hij heeft nog niets gedaan. Ik zie nu, dat hij mij schandelijk verwaarloost.' 'Dat het rapport nog niet klaar is, kun verschillende goede gronden hebben,' zei de koopman. 'Overigens is bij mijn rapporten later gebleken, dat ze volkomen waardeloos waren. Ik heb er zelfs een door de welwillendheid van een ambtenaar zelf kunnen lezen. Het was wel geleerd, maar feitelijk zonder inhoud. Vooral heel veel Latijn, dat ik niet begrijp, verder bladzijden achtereen algemane appels tot de rechtbank, vleierijen voor bepaalde ambtenaren, die weliswaar niet met name genoemd werden, maar die een ingewijde in elk geval kon raden, vervolgens zelfverheffing van de advocaat, waarbij hij zich gewoonweg op een hondse manier voor de rechtbank vernederde, en tenslotte uitweidingen over juridische gevallen uit vroeger tijd, die op het mijne moesten lijken. Dat historisch onderzoek was inderdaad, voor zover ik daarover kon oordelen, zeer zorgvuldig gedaan. Ik wil ook met dit alles geen oordeel over de arbeid van de advocaat vellen, want het rapport, dat ik gelezen heb, was maar een onder vele, maar in elk geval, en daarover wil ik het nu hebben, kon ik destijds geen vooruitgang in mijn proces zien.' 'Wat voor een vooruitgang wilde u dan zien?' vroeg K. 'Dat is een heel verstandige vraag,' zei de koopman glimlachend, 'je kunt in deze procedure slechts zelden vooruitgang zien. Maar destijds wist ik dat niet. Ik ben koopman en was dat destijds nog veel meer dan tegenwoordig, ik wilde tastbare vooruitgang, ik moest een eind aan de zaak zien komen of een culminatiepunt hebben. In de plaats

daarvan waren er niets dan verhooren, die meestal dezelfde inhoud hadden; de antwoorden had ik al klaar als een litanie; een paar maal in de week kwamen er bode van het gerecht bij mij in de zaak, bij mij thuis of waar ze mij verder konden vinden, dat was natuurlijk hinderlijk (tegenwoordig is het tenminste in dit opzicht veel beter, het telefoneren stoort mij minder); ook onder mijn zaken-vrienden, maar vooral onder mijn familie, begonnen zich geruchten over mijn proces te verspreiden, ik ondervond dus van alle kanten schade, maar er was niet het minste teken dat er op wees, dat mijn proces in de eerstkomende tijd ook maar enigszins zou opschieten. Ik ging daarom naar de advocaat om mij te beklagen. Hij deed mij twee lange verhalen, maar wees het heelst af, ook maar iets wat ik wilde te doen, niemand had invloed op de termijn van de rechtszitting, daarop in een verzoekschrift aan te dringen - gelijk ik het verlangde - was eenvoudig ongehoord en zou mijn en zijn ondergang zijn. Ik dacht: wat deze advocaat niet wil of kan, zal een ander wel willen of kunnen. Ik zocht dus andere advocaten op. Ik zal het u maar meteen zeggen: geen van hen heeft een bepaalde termijn voor de openbare rechtszitting geëist of doorgezet; het is, weliswaar met het voorbehoud, waarover ik nog zal spreken, werkelijk onmogelijk; in betrekking tot dit punt heeft deze advocaat mij dus niet bedrogen; maar overigens heeft het me nooit gespeten, dat ik mij ook tot andere advocaten heb gewend. U zult van Dr. Huld ook wel het een en ander over de zaakwaarnemers te horen hebben gekregen; hij heeft hen waarschijnlijk als verachtelijke individuen voorgesteld en dat zijn ze ook inderdaad. Weliswaar maakt hij altijd wanneer hij over hen spreekt en zichzelf en zijn collega's met hen vergelijkt,

een klein fout, waarop ik u terloops even wil wijzen. Hij noemt ter onderscheiding de advocaten van zijn kring altijd de 'grote advocaten'. Dat is verkeerd, iedereen kan zichzelf natuurlijk 'groot' noemen, als hij er zin in heeft, maar in dit geval heet toch alleen het juridisch gebruik. Volgens dit gebruik zijn er namelijk behalve de zaakwaarnemers nog grote en kleine advocaten. Deze advocaat en zijn collega's zijn echter slechts de kleine advocaten, maar de grote advocaten, over wie ik enkel gehoord en die ik nooit gezien heb, staan in rang onvergelykelyk hoger boven de kleine advocaten dan deze boven de verachte zaakwaarnemers.' 'De grote advocaten?' vroeg K. 'Wie zijn dat dan? Hoe bereik je hen?' 'U hebt dus nog nooit van hen gehoord?' zei de koopman. 'Er bestaat bijna geen beklagde, die niet, nadat hij over hen heeft horen spreken, een tijdlang van hen droomt. Laat u daartoe liever niet verleiden. Wie die grote advocaten zijn, weet ik niet, en hen bereiken kan men waarschijnlijk helemaal niet. Ik ken geen geval, waarvan met beslistheid kan worden gezegd, dat zij ingegrepen hebben. Zij verdedigen velen, maar dat kan je niet door eigen wil bereiken; zij verdedigen alleen degene, die zij willen verdedigen. Maar de zaak, waarover zij zich ontfemen, moet waarschijnlijk het lage gerecht al gepasseerd zijn. Overigens is het beter, niet aan hen te denken, want anders lijken je de besprekingen met de andere advocaten, hun raad en hulp zo walgelyk en nutteloos - ik heb het zelf ondervonden - dat je maar het liefst alles van je af zou gooien, thuis in je bed zou willen gaan liggen en nergens meer van horen. Maar dat zou natuurlijk weer onzettend dom zijn, en trouwens, je zou in bed ook niet lang rust hebben.' 'Hebt u destijds ook niet aan de grote advocaten gedacht?' vroeg

K. 'Niet lang,' zei de koopman en glimlachte weer, 'volkomen vergeten kan men hen helaas niet, vooral de nacht is voor zulke gedachten gunstig. Maar destijds wilde ik immers onmiddellijke resultaten en daarom ben ik naar de zaakwaarnemers toegegaan.'

'Wat zitten jullie hier bij elkaar te hokken,' riep Leni, die met het hord teruggekomen was en in de deur bleef slaan. Ze zaten werkelijk dicht bij elkaar, bij de kleinste wending moesten ze met hun hoofden tegen elkander stoten, de koopman, die, afgezien van zijn klein postuur, ook nog zijn rug gebogen hield, had K. gedwongen, zich ook diep te bukken, als hij alles wilde horen. 'Nog even,' riep K. Leni met iets als afweer toe en ongeduldig schokte zijn hand, die hij nog aldoor op de hand van de koopman had laten liggen. 'Hij wilde, dat ik hem iets over mijn proces vertelde,' zei de koopman tegen Leni. 'Vertel maar, vertel maar gerust,' zei deze. Ze sprak op liefdevolle toon tegen de koopman, maar tegelijk uit de hoogte. K. vond dat niet prettig; hij had nu ingezien, dat de man toch een zekere waarde had, in de eerste plaats had hij ervaringen, die hij goed wist te vertellen. Leni beoordeelde hem waarschijnlijk niet juist. Hij zag met ergernis, dat Leni de koopman nu de kaart, die hij de hele tijd had vastgehouden, afnam, zijn hand met haar schort afveegde en toen naast hem neerknielde, om een beetje was weg te krabben, die van de kaart op zijn broek was gedruppeld. 'U wilde mij nog over de zaakwaarnemers vertellen,' zei K. en schoof zonder een verdere opmerking Leni's hand weg. 'Wat wil je eigenlijk?' vroeg Leni, sloeg luchtig haar hand uit naar K. en zette haar werk voort. 'Ja, over de zaakwaarnemers,' zei de koopman en streek over zijn voorhoofd, alsof hij nadacht. K. wilde hem te hulp komen en

zei: 'U wilde onmiddellijk resultaten hebben en ging daarom naar de zaakwaarnemers toe.' 'Zeer juist,' zei de koopman, maar sprak niet verder. 'Hij wilde er misschien niet in Leni's tegenwoordigheid over spreken,' dacht K., bedwong zijn ongeduld om de rest nu meteen te horen en drong niet langer bij hem aan.

'Heb je mij aangekondigd?' vroeg hij aan Leni. 'Natuurlijk,' zei deze, 'hij wacht op je. Laat Block nu maar met rust, met Block kan je straks ook nog spreken, hij blijft toch hier.' K. aarzelde nog. 'Blijft u hier?' vroeg hij de koopman, hij wilde het antwoord van hemzelf, hij wilde niet, dat Leni over de koopman als over een afwezige sprak, hij was vandaag vol stille ergernis jegens Leni. En weer was het enkel Leni die antwoordde: 'Hij slaapt hier dikwijls.' 'Slaapt hij hier?' riep K. uit, hij had gedacht, dat de koopman hier alleen op hem zou wachten, terwijl hij het gesprek met de advocaat vlug zou afhandelen, en dat ze daarna samen zouden weggaan om dan alles grondig en ongestoord te bespreken. 'Ja,' zei Leni, 'niet iedereen wordt, zoals jij, Josef, op elk willekeurig uur bij de advocaat toegelaten. Je schijnt er je helemaal niet over te verbazen, dat de advocaat je niettegenstaande zijn ziekte 's nachts om elf uur nog ontvangt. Je accepteert dat wat je vrienden voor je doen als de doodgewoonste zaak van de wereld. Natuurlijk, je vrienden, om te beginnen ikzelf, doen dat graag voor je. Ik wil geen andere dank en ik heb ook geen andere dank nodig dan dat je van me houdt.' 'Van je houden?' dacht K. op het eerste ogenblik, daarna vloog het pas door zijn hoofd: 'Nou, ik hou immers van haar.' Toch zei hij, al het andere negerend: 'Jullie ontvangen me, omdat ik zijn cliënt ben. Als daarvoor ook nog vreemde hulp nodig was, zou je bij elke stap

die je doet wel meteen kunnen gaan bedelen en bedanken.' 'Wat is hij vandaag ondeugend, hè?' vroeg Leni aan de koopman. 'Nu ben ik de afwezige,' dacht K. en werd zelfs boos op de koopman, toen deze, Leni's onheffelijkheid overnemend, zei: 'De advocaat ontvangt hem ook nog om andere redenen. Zijn geval is namelijk interessanter dan het mijne. Maar bovendien verkeert zijn proces nog in het allereerste stadium, het zit dus waarschijnlijk nog niet zo in de knoop, daarom houdt de advocaat er zich nog graag mee bezig. Later wordt dat wel anders.' 'Ja, ja,' zei Leni en keek de koopman lachend aan, 'wat kletst hij weer, hè? Je moet hem namelijk,' hierbij wendde ze zich weer tot K., 'nooit geloven. Zo'n lieverd als het is, zo'n kletskaus is het. Misschien kan de advocaat hem ook daarom niet uitstaan. In elk geval ontvangt hij hem alleen, als hij in een goed humeur is. Ik heb mij al de grootste moeite gegeven, om daarin verandering te brengen, maar het is onmogelijk. Stel je voor, soms kondig ik Block aan, en dan ontvangt hij hem pas drie dagen later. Maar als Block op het moment, waarop hij binnengeroepen wordt, niet bij de hand is, dan is alles verloren en moet hij opnieuw worden aangekondigd. Daarom heb ik Block toestemming gegeven hier te slapen, want het is al eens voorgekomen, dat hij midden in de nacht voor hem gebeld heeft. Nu is Block dus ook 's nachts bereikbaar. Maar het gebeurt ook wel eens, dat de advocaat, wanneer het blijkt, dat Block er is, zijn opdracht om hem binnen te laten, herroept.' K. keek vragend naar de koopman. Deze knikte en zei, zo openhartig als hij vroeger met K. gesproken had, misschien was hij verward van schaamte: 'Ja, je wordt op de duur erg afhankelijk van je advocaat.' 'Och, hij klaagt alleen maar voor de schijn,' zei Leni. 'Hij slaapt hier heel

graag, dat heeft hij mij vaak genoeg bekend.' Ze liep naar een kleine deur en duwde die open. 'Wil je zijn slaapkamer zien?' vroeg ze K., liep er naar toe en keek, op de drempel staande, in een lage kamer zonder ramen, die helemaal gevuld was door een smal bed. Om in dit bed te komen moest je over de beddestijl klimmen. Aan het hoofdeinde van het bed was een holte in de muur, daar stonden pijnlijk netjes naast elkaar een kaars, inktpot en pen, bovendien lag er een stapel papieren, waarschijnlijk processtukken. 'Slaapt u in de dienstbodenkamer?' vroeg K. en keerde zich om naar de koopman. 'Leni heeft haar voor me in orde gemaakt,' antwoordde de koopman, 'het is heel goedkoop.' K. keek hem lang aan; de eerste indruk, die hij van de koopman had gekregen, was misschien toch de juiste geweest; ervaringen had hij, want zijn proces duurde al lang, maar hij had deze ervaringen duur betaald. Plotseling kon K. de aanblik van de koopman niet langer verdragen. 'Breng hem toch naar bed,' riep hij tegen Leni, die hem in het geheel niet scheen te begrijpen. Maar hij zelf wilde naar de advocaat gaan en zich door de opzegging niet alleen van de advocaat, maar ook van Leni en de koopman bevrijden. Maar nog voordat hij de deur bereikt had, sprak de koopman hem met zachte stem aan: 'Mijnheer K.' K. keerde zich met een kwaad gezicht om. 'U hebt uw belofte vergeten,' zei de koopman en strekte van zijn zitplaats K. zijn hele lichaam smekend toe. 'U wilde mij ook een geheim vertellen.' 'Waarachtig,' zei K. en liet zijn blik ook over Leni glijden, die hem scherp aankeek, 'luister goed: het is weliswaar geen geheim meer. Ik ga naar de advocaat toe om hem te ontslaan.' 'Hij ontslaat hem,' riep de koopman uit, sprong van zijn stoel op en holde met opgeheven armen

door de keuken. Telkens riep hij weer: 'Hij ontslaat de advocaat.' Leni wilde dadelijk op K. afstormen, maar de koopman hield haar tegen, waarvoor ze hem met haar vuisten een slag gaf. Nog altijd met gebalde vuisten liep ze achter K. aan, die echter een grote voorsprong had. Hij was de kamer van de advocaat al binnengetreeden, toen Leni hem inhaalde. De deur had hij stevig achter zich gesloten, maar Leni, die met haar voet een deurvleugel openhield, greep hem bij een arm en wilde hem terugtrekken. Maar hij kneep haar pols zo hard, dat ze hem met een zucht moest loslaten. De kamer binnen te gaan durfde ze niet zo gauw, maar K. sloot voor alle zekerheid de deur met de sleutel.

'Ik wacht al lang op u,' zei de advocaat, die in bed lag, legde een paparas, dat hij bij het licht van een kaars gelezen had, op het nachtkastje en zette een bril op, waardoor hij K. scherp aankeek. Inplaats zich te verontschuldigen, zei K.: 'Ik ga gauw weer weg.' De advocaat negeerde K.'s opmerking, omdat ze geen verontschuldiging was, en zei: 'Ik laat u in het vervolg niet meer op zo'n laat uur toe.' 'Dat beantwoordt volkomen aan mijn verlangens,' zei K. De advocaat zag hem vragend aan. 'Gaaf u zitten,' zei hij. 'Omdat u het wenst,' zei K., trok een stoel naast het nachtkastje en ging zitten. 'Het leek mij, dat u de deur op slot deed,' zei de advocaat. 'Ja,' zei K., 'dat heb ik gedaan om Leni.' Hij was niet van plan ook maar iemand te ontzien. Maar de advocaat vroeg: 'Is ze te opdringerig geweest?' 'Opdringerig?' vroeg K. 'Ja,' zei de advocaat, hij lachte daarbij, kreeg een hoestbui en begon, toen die over was, weer te lachen. 'U hebt haar opdringerigheid toch zeker wel gemerkt?' vroeg hij en klopte op K.'s hand, die deze verstrooid op het nachtkastje gelegd

had en nu haastig terugtrok. 'U hecht daar niet zoveel betekenis aan,' zei de advocaat, 'zoveel te beter. Anders had ik misschien excuus bij u moeten maken. Het is een hebbelijkheid van Leni, die ik haar overigens allang vergeven heb en waarover ik ook niet zou spreken, wanneer u zoÿven de deur niet had afgesloten. Deze hebbelijkheid - tegenover u hoefde ik die eigenlijk het allerminst te verklaren, maar u kijkt mij zo bedreuneld aan en daarom doe ik het - deze hebbelijkheid bestaat daaruit, dat Leni de meeste beklaagden mooi vindt. Ze hecht zich aan allen, houdt van allen, schijnt inderdaad ook door allen bemind te worden; om mij te amuseren, vertelt ze mij, als ik het goed vind, er soms wat van. Ik ben over dit alles niet zo verbaasd als u het schijnt te zijn. Als je er de goede blik voor hebt, dan vind je de beklaagden inderdaad vaak mooi. Dat is feitelijk een merkwaardig, in zekere zin natuurwetenschappelijk verschijnsel. Er vindt natuurlijk als gevolg van de aanklacht niet wat men zou kunnen noemen een duidelijke, nauwkeurig te bepalen verandering van het uiterlijk plaats. Het is immers niet als bij andere rechtszaken, de meesten blijven in hun gewone wijze van doen en worden, wanneer ze een goede advocaat hebben, die voor hen zorgt, niet erg belemmerd door het proces. Toch zijn degenen, die daarin ondervinding hebben, in staat uit de grote massa men voor man de beklaagden te herkennen. Waaraan? zult u vragen. Mijn antwoord zal u niet bevredigen. De beklaagden zijn nu eenmaal de mooisten. Het kan niet de schuld zijn, die hen mooi maakt, want - zo moet ik als advocaat tenminste spreken - ze zijn immers niet allemaal schuldig; het kan ook niet de juiste straf zijn, die hen nu al mooi maakt, want ze worden immers niet allen gestraft, het kan dus alleen

door de tegen hen ingediende aanklacht komen, dat er iets om hen heen hangt. Natuurlijk zijn er onder de mooie nog buitengewoon mooie. Maar mooi zijn ze allemaal, zelfs Block, die ellendige worm.'

K. was, toen de advocaat zweeg, volmaakt kalm, hij had bij zijn laatste woorden zelfs instemmend geknikt en zag zich zelfs in zijn mening bevestigd, dat de advocaat hem altijd en dus ook deze keer door algemene mededelingen, die niets met de zaak te maken hadden, probeerde te amuseren en van de voornaamste vraag, wat hij aan feitelijke arbeid voor K.'s geval gedaan had, af te leiden. De advocaat merkte wel, dat K. hem deze keer meer weerstand bood dan anders, want hij veratomde nu, om K. de mogelijkheid te geven, zelf te spreken, en vroeg ten slotte, toen K. bleef zwijgen: 'Bent u vandaag met een bepaalde bedoeling bij mij gekomen?' 'Ja,' zei K. en schermde met zijn hand het licht van de kaars wat af om de advocaat beter te zien, 'ik wilde u zeggen, dat ik u per vandaag mijn verdediging ontnem.' 'Versta ik u goed?' vroeg de advocaat, kwam half in zijn bed overeind en steunde met één hand op de kussens. 'Ik denk het wel,' zei K., die stijf rechtop zat, als op de loer. 'Goed, we kunnen ook dit plan samen bespreken,' zei de advocaat na een poosje. 'Het is geen plan meer,' zei K. 'Dat kan wel,' zei de advocaat, 'maar we zullen toch maar niets overhaasten.' Hij gebruikte het woordje 'wij', alsof hij niet van plan was K. los te laten en alsof hij, wanneer hij dan al K.'s verdediger niet mocht zijn, tenminste zijn raadsman wilde blijven. 'Het is niet overhaast,' zei K., stond langzaam op en ging achter zijn stoel staan, 'het is goed overdacht en misschien zelfs te lang. Het besluit is definitief.' 'Laat ik u dan nog een paar woorden mogen zeggen,' zei de advo-

caat, tilde het veren dekkend weg en ging op de rand van het bed zitten. Zijn blote grijs-behaarde benen beefden van de kou. Hij verzocht K. hem van de canapé een deken aan te geven. K. haalde de deken en zei: 'U stelt u geheel overbodig bloot aan een verkoudheid.' 'De aanleiding is belangrijk genoeg,' zei de advocaat, terwijl hij zijn bovenlichaam in het verenbed wikkeld en toen zijn benen in de deken rolde. 'Uw oom is mijn vriend en ook u bent mij in de loop van de tijd heel lief geworden. Dat beken ik ronduit. Daarover hoef ik mij niet te schamen.' Deze sentimentele woorden van de oude man waren K. zeer onwelkom, want ze dwongen hem tot een uitvoeriger verklaring, die hij graag vermeden had, en ze verwarden hem bovendien, naar hij zichzelf bekende, al konden ze zijn besluit nooit herroepen.

'Ik dank u voor uw vriendelijke gevoelens,' zei hij, 'ik erken ook graag, dat u mijn zaak behartigd hebt zo goed als u dat mogelijk was en en het u voor mij gunstig leek. Ik ben echter in de laatste tijd tot de overtuiging gekomen, dat dit niet genoeg is. Ik zal natuurlijk nooit proberen, aan zoveel oudere en meer ervaren man als u tot mijn mening over te halen; als ik dat soms onwillekeurig geprobeerd mocht hebben, wilt u mij dat wel vergeven, maar de zaak is, zoals u het zelf uitdrukte, belangrijk genoeg, en het is naar mijn mening noodzakelijk veel sterker in het proces in te grijpen dan tot nu toe gebeurd is.' 'Ik begrijp u,' zei de advocaat, 'u bent ongeduldig.' 'Ik ben niet ongeduldig,' zei K. een tikje geprikkeld en niet meer zo erg op zijn woorden lettend. 'U zult bij mijn eerste bezoek, toen ik met mijn oom bij u kwam, misschien wel gemerkt hebben, dat ik mij niet zo druk maakte om mijn proces; als ik er om zo te zeggen niet met geweld aan

herinnerd werd, vergat ik het volkomen. Maar mijn oom stond er op, dat ik u mijn verdediging opdroeg, ik deed het, om hem zijn zin te geven. En nu had ik toch mogen verwachten, dat ik nog minder met het proces te maken zou hebben dan tot nog toe, want je laat je toch door een advocaat verdedigen, om de lasten van het proces een beetje van je af te wentelen. Maar het tegendeel gebeurde. Nooit eerder heb ik zulke grote zorgen om het proces gehad als sinds de tijd dat u mijn belangen behartigt. Toen ik alleen was, ondernam ik niets voor mijn zaak, maar ik voelde het nauwelijks; nu daarentegen heb ik een verdediger, alles is er op berekend, dat er iets gebeurt, onophoudelijk en met hoe langer hoe meer spanning heb ik gewacht of u zoudt ingrijpen, maar er gebeurde niets. Ik kreeg van u alleen verschillende mededelingen over de rechtbank, die ik misschien van niemand anders had kunnen krijgen. Maar dat vind ik niet genoeg, nu het proces in het geheim letterlijk hoe langer hoe dichter op mij afkomt.' K. had de stoel van zich af geduwd en stond met zijn handen in de zakken van zijn jasje recht op voor de advocaat. 'In de praktijk gebeurt er van een bepaald tijdstip af niets waarlijks nieuws meer,' zei de advocaat zacht en bedwaard. 'Hoeveel partijen hebben in dezelfde stadia hunner processen al op dezelfde wijze als u voor mij gestaan en gesproken zoals u.' 'Dan hebben,' zei K., 'al die soortgelijke partijen evenzeer gelijk gehad als ik. Dat stolt mij helemaal niet in het ongelijk.' 'Ik wilde u niet in het ongelijk stellen,' zei de advocaat, 'maar ik wilde er nog aan toe voegen, dat ik bij u meer onderscheidingsvermogen verwacht had dan bij anderen, vooral omdat ik u een betere kijk op het rechtswezen en op mijn werk gegeven heb, dan ik anders gewend ben tegenover partijen

te doen. En nu moet ik zien, dat u niettegenstaande alles niet genoeg vertrouwen in mij stelt. U maakt het mij niet gemakkelijk.' Hoe de advocaat zich voor K. vernederde! Zonder aan zijn beroepseer te denken, die stellig op dit punt het gevoeligst is. En waarom deed hij dat? Hij was ogenschijnlijk toch een advocaat met een drukke praktijk en bovendien een rijk man, veel kon hem aan het derven van het honorarium of aan het verlies van een cliënt niet gelegen zijn. Bovendien was hij ziekelijk en moest hij er eigenlijk op bedacht zijn, zijn werk te doen verminderen. En toch hield hij K. zo vast! Waarom? Was het persoonlijke belangstelling voor zijn oom of vond hij K.'s proces werkelijk zoiets buitengewoons en hoopte hij daarin uit te blinken, hetzij voor K. of - deze mogelijkheid mocht niet over het hoofd worden gezien - voor zijn vrienden hij de rechtbank? Aan hemzelf was niets te zien, hoe onbeschaamd onderzoekend K. hem ook aankeek. Men had bijna kunnen aannemen, dat hij met opzettelijk gesloten gezicht op de uitwerking van zijn woorden wachtte. Maar hij legde blijkbaar K.'s zwijgen te gunstig voor zichzelf uit, toen hij eindelijk voort ging: 'U zult gemerkt hebben, dat ik weliswaar een groot kantoor heb, maar geen hulpkrachten gebruik. Dat was vroeger anders. Er is een tijd geweest, dat er enige jonge juristen voor mij werkten, tegenwoordig werk ik alleen. Dit hangt voor een deel samen met de verandering van mijn praktijk; ik heb mij namelijk hoe langer hoe meer beperkt tot rechtszaken van het soort als de uwe, voor een deel door het steeds dieper inzicht, dat ik van deze rechtszaken kreeg. Ik vond, dat ik dit werk aan niemand mocht overlaten, als ik mij niet aan mijn cliënten en aan de taak, die ik op mij genomen had, wilde bezondigen. Maar het besluit, al het werk zelf

te willen doen, heeft natuurlijk consequenties: ik moest bijna alle verzoeken om verdedigingen afwijzen en kon mij alleen wijden aan de gevallen, die mij bijzonder na aan het hart lagen - wel, er blijven immers genoeg individuen over, en zelfs hier vlak in de buurt, die zich op elk brok storten, dat ik weggooi. En bovendien ben ik ziek geworden van oververmoeidheid. Toch heb ik geen spijt van mijn besluit, het is mogelijk, dat ik nog meer verdedigingen had moeten afwijzen dan ik gedaan heb, maar dat ik mij helemmaal gegeven heb aan de processen, die ik op mij heb genomen, is volstrekt noodzakelijk gebleken en door de successen beloond. Ik heb eens in een geschrift het verschil heel mooi uitgedrukt gevonden, dat er bestaat tussen de verdediging van gewone rechtszaken en de verdediging van deze rechtszaken. Daar stond: de ene advocaat brengt zijn cliënten aan een katoenen draad naar het vonnis, maar de andere tilt zijn cliënten meteen op zijn schouders en draagt hen, zonder hen neer te zetten, naar het vonnis toe en zelfs nog verder dan dat. Zo is het. Maar het was niet helemmaal juist, toen ik zei, dat ik nooit spijt heb gehad van deze geweldige arbeid. Als hij, zoals in uw geval, zo volkomen miskend wordt, dan, maar ook dan alleen heb ik er spijt van.' K. werd door deze woorden eerder ongeduldig dan overtuigd. Hij meende uit de klemtoon van de advocaat op te maken, wat hem te wachten stond, wanneer hij toegaf; weer zouden de toezeggingen beginnen, de verwijzingen naar het groeiende rapport, naar de verbeterde stemming der gerechtelijke ambtenaren, maar ook naar de grote moeilijkheden, die zijn werk ondervond, - kortom, al het tot vervelens toe bekende zou weer worden opgedreund om K. weer met vage verwachtingen te paven en met vage dreigementen

te kwellen. Dat moest hij definitief zien te beletten, hij zei daarom: 'Wat wilt u voor mijn zaak doen, als ik de verdediging in uw handen laat?' De advocaat liet zich zelfs deze beledigende vraag welgevallen en antwoordde: 'Verder gaan met dat waaraan ik voor u ben begonnen.' 'Ik wist het wel,' zei K., 'maar nu is elk verder woord ook overbodig.' 'Ik zal nog één poging doen,' zei de advocaat, alsof dat, wat K. opwond hem en niet K. overkwam. 'Ik heb namelijk het vermoeden, dat u niet alleen tot de verkeerde beoordeling van mijn rechtskundige bijstand, maar ook tot uw verdere gedrag verleid bent door het feit, dat men u, niettegenstaande u beklaagde bent, te goed behandelt of beter uitgedrukt onverschillig, schijnbaar onverschillig behandelt. Ook dit laatste heeft zijn reden; het is vaak beter in ketenen te zijn dan vrij. Maar ik zou u toch wel eens willen laten zien, hoe andere beklaagden behandeld worden, misschien bent u in staat daaruit enige lering te trekken. Ik zal Block nu namelijk binnen roepen, maak de deur open en ga hier naast het nachtkastje zitten.' 'Graag,' zei K. en deed wat de advocaat gevraagd had; hij was altijd bereid te leren. Maar om zich voor alle gevallen te vrijwaren, vroeg hij nog: 'Hebt u er nota van genomen, dat ik u de verdediging van mijn zaak ontnomen heb?' 'Ja,' zei de advocaat, 'maar u kunt dat vandaag nog ongedaan maken.' Hij ging weer in bed liggen, trok het verenbed tot zijn knieën op en keerde zich naar de muur. Toen belde hij.

Bijna tegelijk met het geluid van de bel verscheen Leni, ze probeerde door snelle blikken te overzien wat er gebeurd was; dat K. stil bij het bed van de advocaat zat, leek haar verontrustend. Ze knikte K., die haar strak aankeek, glimlachend toe. 'Haal Block,' zei de advocaat.

Maar in plaats van hem te hulen, ging ze alleen maar voor de deur staan en riep: 'Block! Bij de advocaat komen!' en glipte toen, waarschijnlijk omdat de advocaat met zijn gezicht naar de muur bleef liggen, achter K.'s stoel. Ze maakte het hem van dit moment af lastig, door zich over de leuning heen te buigen of met haar handen, weliswaar zacht en voorzichtig, door zijn haar te woelen en over zijn wangen te strijken. Ten slotte trachtte K. haar dit te beletten, hij greep haar hand, die ze hem na enig tegenstribbelen liet.

Block was op haar geroep dadelijk gekomen, maar bleef voor de deur staan en scheen er over na te denken of hij wel binnen zou komen. Hij trok zijn wenkbrauwen op en boog zijn hoofd, alsof hij luisterde of het bevel om bij de advocaat te komen zich zou herhalen. K. had hem bij het binnenkomen kunnen opmonteren, doch hij had zich voorgenomen, niet alleen met de advocaat, maar met alles wat hier in de woning was, definitief te breken en bleef daarom stekatijs staan. Ook Leni zweg. Block merkte, dat niemand hem tenminste verjoeg en kwam op zijn tenen binnen, het gezicht gespannen, zijn handen stijf op zijn rug. De deur had hij voor een mogelijke terugtocht open gelaten. K. zag hij helemaal niet aan, hij staarde aldoor maar naar het hoge verenbed, waaronder de advocaat, omdat hij dicht naar de muur geschoven was, niet eens te zien was. Doch toen hoorde men plotseling zijn stem: 'Block hier?' vroeg hij. Deze vraag gaf Block, die al een heel eind de kamer in gelopen was, als het ware een stomp tegen zijn borst en toen een in zijn rug, hij wankelde, bleef diep gebogen staan en zei: 'Om u te dienen.' 'Wat wil je?' vroeg de advocaat, 'je komt ongelegen.' 'Werd ik niet geroepen?' vroeg Block meer aan zichzelf dan aan

de advocaat, hield zijn handen als ter bescherming naar voren gestrekt en was bereid weg te hollen. 'Je werd geroepen,' zei de advocaat, 'en toch kom je ongelegen.' En na een pauze voegde hij er aan toe: 'Je komt altijd ongelogen.' Sedert de advocaat sprak, keek Block niet meer naar het bed, luisterend staarde hij naar de een of andere hoek, alsof de zijdelingse blik van de spreker te verblindend was dan dat hij hem kon verdragen. Maar zelfs het luisteren was te moeilijk, want de advocaat sprak tegen de muur, en wel zacht en snel. 'Wilt u, dat ik wegga?' vroeg Block. 'Och, nu je eenmaal hier bent,' zei de advocaat. 'Blijf!' Het was alsof de advocaat niet Blocks wens vervuld had, maar hem met een pak slaag had gedreigd, want nu begon Block werkelijk te trillen. 'Ik ben gisteren,' zei de advocaat, 'bij de derde rechter, mijn vriend, geweest, en heb zo zoetjessaan het gesprek op jou gebracht. Wil je weten, wat hij gezegd heeft?' 'O alstublieft?' zei Block. Toen de advocaat niet dadelijk antwoordde, herhaalde Block het verzoek nog eens, en boog zo diep alsof hij wilde neerknielen. Doch toen viel K. tegen hem uit: 'Wat doe je?' riep hij. Wijn Leni hem had willen belcetten te roepen, greep hij ook haar tweede hand. Het was niet de druk der liefde, waarmee hij haar vasthield, ze zuchtte enige malen en probeerde haar handen los te wringen. Maar Block werd voor K.'s uitroep gestraft, want de advocaat vroeg: 'Wie is eigenlijk je advocaat?' 'U bent het,' zei Block. 'En behalve ik?' vroeg de advocaat. 'Niemand behalve u,' zei Block. 'Dan heb je ook naar niemand anders te luisteren,' zei de advocaat. Block zag dat volkomen in, hij mat K. met boze blikken en schudde heftig het hoofd tegen hem. Zou men deze houding in woorden vertaald hebben, dan waren het grove

scheldwoorden geweest. Met deze man had K. vriendschappelijk over zijn eigen geval willen spreken! 'Ik zal je niet meer storen,' zei K., achterover leunend in zijn stoel. 'Kniel neer of kruip op handen en voeten, doe wat je wilt, ik zal me er niet om bekommeren.' Maar Block bezat nog eergevoel, tenminste tegenover K., want hij liep zwaaiend met zijn vuisten op hem toe en riep zo luid als hij het in de buurt van de advocaat maar durfde: 'U mag zo niet tegen mij spreken, dat is ongepermitteerd. Waarom beledigt u mij? En bovendien nog hier in aanwezigheid van de advocaat, bij wie wij beiden, u en ik, enkel uit barmhartigheid geduld worden? U bent geen beter mens dan ik, want u bent ook aangeklaagd en u hebt ook een proces. Maar als u niettegenstaande dat, toch een heer bent, dan ben ik net zo'n heer, zo niet een groter heer. En ik wil ook als zodanig behandeld worden, juist door u. Maar als u meent dat u bevoorrecht bent, omdat u hier mag zitten en rustig kunt luisteren, terwijl ik, zoals u zich belooft uit te drukken, op handen en voeten kruip, dan herinner ik u aan de oude juridische uitspraak: voor de verdachte is beweging beter dan rust, want hij, die rust, kan zich altijd, zonder het te weten, op een weegschaal bevinden en met zijn zonden gewogen worden.' K. zei niets; hij keek alleen met onbewegelijke ogen deze verwarde man aan. Wat voor veranderingen hadden zich met hem alleen al in het laatste uur voltrokken! Was het het proces, dat hem zo heen en weer slingerde en hem niet liet zien, waar vriend en waar vijand was? Zag hij dan niet, dat de advocaat hem opzettelijk verdedigde en deze keer geen ander doel had dan voor K. met zijn macht te pronken en daardoor misschien ook K. te onderwerpen? Maar wanneer Block niet in staat was dat te zien of wan-

neer hij zo bang was voor de advocaat, dat dit inzicht hem niet eens kon helpen, hoe kwam het dan, dat hij toch weer slim of dinst genoeg was om de advocaat te bedriegen en hem te verzwijgen, dat hij behalve hem nog andere advocaten voor hem liet werken? En hoe durfde hij K. aan te vallen, terwijl deze toch meteen zijn geheim kon verraden? Maar hij durfde nog meer, hij liep naar het bed van de advocaat en begon zich nu ook daar over K. te beklagen: 'Meester,' zei hij, 'hebt u gehoord, hoe deze man tegen mij heeft gesproken? De uren van zijn proces zijn nog te tellen en nu wil hij mij, een man, die vijf jaar in zijn proces staat, al wijze lessen geven. Hij bespot me zelfs. Hij weet van niets en bespot mij, die, voor zover mijn zwakke krachten reiken, nauwkeurig bestudeerd heb, wat welvoeglijkheid, plicht en juridisch gebruik eisen.' 'Bekommer je om niemand,' zei de advocaat, 'en doe wat je denkt dat goed is.' 'Natuurlijk,' zei Block, alsof hij zichzelf moed insprak, en knielde met een korte zijdelingse blik nu vlak voor het bed neer. 'Ik kniel al, mijn advocaat,' zei hij. Maar de advocaat zweeg. Block streek met zijn hand voorzichtig over het verenbed. In de stilte, die nu heerste, zei Leni, terwijl ze zich van K.'s handen bevrijdde: 'Je doet me pijn. Laat me los. Ik ga naar Block toe.' Ze liep er heen en ging op de rand van het bed zitten. Block was heel blij met haar komst, hij smeekte haar meteen door levendige maar zwijgende gebaren haar best voor hem te doen bij de advocaat. Hij had blijkbaar de mededelingen van de advocaat dringend nodig, misschien alleen met het doel om ze door zijn overige advocaten te laten gebruiken. Leni wist waarschijnlijk precies hoe je met de advocaat moest ontspringen, ze wees naar de hand van de advocaat en spitste haar lippen als voor een kus.

Op slag voerde Block de handkus uit en herhaalde hem op een wenk van Leni nog twee maal. Maar de advocaat zweeg nog aldoor. Toen boog Leni zich over de advocaat heen - de prachtige bouw van haar lichaam werd zichtbaar, toen ze zich zo uitstreckte - en streek diep naar zijn gezicht overgebogen over zijn lange witte haar. Dat ontlokte hem nu toch een antwoord. 'Ik aarzel om het hem te zeggen,' zei de advocaat en men zag, hoe hij het hoofd even schudde, misschien om de druk van Leni's hand nog inniger te voelen. Block luisterde met gebogen hoofd, alsof hij door dit luisteren een gebod overtrad. 'Waarom aarzel je nog?' vroeg Leni. K. had het gevoel, alsof hij een ingestudeerd gesprek boorde, dat zich al dikwijls herhaald had, dat zich nog dikwijls zou herhalen en dat alleen voor Block zijn nieuwigheid niet kon verliezen. 'Hoe heeft hij zich vandaag gedragen?' vroeg de advocaat, in plaats van te antwoorden. Voordat Leni zich hierover uitsprak, keek ze op Block neer en zag het een ogenblik aan, hoe hij haar zijn handen tegemoet hief en smekend tegen elkaar wreef. Ten slotte knikte ze ernstig, wendde zich tot de advocaat en zei: 'Hij is bedaard en vlijtig geweest.' Een oude koopman, een man met een lange baard smeekte een jong meisje om een gunstig getuigenis. Al had hij daarbij achtergedachten, niets kon hem in de ogen van een medemens rechtvaardigen. Het verlaagde de toeschouwer bijna. Zo werkte dus de methode van de advocaat, onder wiens invloed K. gelukkig niet lang genoeg geweest was, om als cliënt ten slotte de hele wereld te vergeten en te hopen zich op deze dwaalweg naar het einde van het proces voort te slepen. Dat was geen cliënt meer, dat was de hond van de advocaat. Als deze hem had bevolen onder het bed als in een hondenklok te krui-

pen en van daar uit te blaffen, dan zou hij het met wel-lust gedaan hebben. Alsof K. de opdracht had alles wat hier gesproken werd nauwkeurig in zich op te nemen, er bij een hogere instantie melding van te maken en er uitvoerig verslag over uit te brengen, luisterde hij kritisch en objectief. 'Wat heeft hij de hele dag uitgevoerd?' vroeg de advocaat. 'Ik heb hem,' zei Leni, 'om geen last van hem te hebben bij het werk, in de diensthedenkamer op-gesloten, waar hij immers meestal verblijf houdt. Door het luikje kon ik van tijd tot tijd controleren wat hij deed. Hij heeft aldoor op zijn knieën op het bed gezeten en de stukken, die jij hem geleend hebt, opengeslagen op de vensterbank gelegd en er in gelezen. Dat heeft een goede indruk op mij gemaakt; het venster komt namelijk in een luchtkoker uit en geeft bijna geen licht. Dat Block toch aldoor gelezen heeft, was voor mij een bewijs, hoe volgzzaam hij is.' 'Het doet mij genoeg dat te horen,' zei de advocaat. 'Heeft hij ook met begrip gelezen?' Block be-woog gedurende dit gesprek onophoudelijk zijn lippen, blijkbaar formuleerde hij de antwoorden, welke hij van Leni verwachtte. 'Daarop kan ik natuurlijk,' zei Leni, 'niet met zekerheid antwoorden. In elk geval heb ik ge-zien, dat hij grondig las. Hij heeft de hele dag over één bladzijde gedaan en onder het lezen zijn vingers langs de regels laten glijden. Telkens als ik toevallig naar hem keek, heeft hij gezucht, alsof het lezen hem grote inspan-ning kostte. De stukken, die je hem geleend hebt, zijn waarschijnlijk moeilijk te begrijpen.' 'Ja,' zei de advo-caat, 'dat zijn ze inderdaad. Ik geloof ook niet, dat hij er iets van snapt. Ze zullen hem waarschijnlijk een flauw vermoeden ervan geven, hoe zwaar de strijd is, die ik voor zijn verdediging voer. En voor wie voer ik deze zware

K. overwoog, of hij zich nu niet haastig uit de voeten zou maken; als hij het nu niet deed, was er geen kijk op, dat hij het gedurende de preek kon doen, hij moest dan blijven zolang die duurde, hij verloor zoveel tijd op kantoor, en hij was allang niet meer verplicht op de Italiaan te wachten; hij keek op zijn horloge, het was elf uur. Maar kon er dan werkelijk geprekeet worden? Kon K. in zijn eentje de gemeente voorstellen? Wat, als hij een vreemdeeling geweest was, die alleen de kerk wilde bezichtigen? Au fond was hij niets anders. Het was een onzinnige gedachte, dat er nu geprekeet zou worden, nu om elf uur, op een werkdag, terwijl het afschuwelijk weer was. De geestelijke - een geestelijke was het zonder twijfel, een jonge man met een glad, donker gezicht - ging blijkbaar alleen naar boven om de lamp uit te maken, die bij vergissing aangestoken was. Maar het was niet zo, de geestelijke onderzocht het licht en schroefde het nog een beetje op, toen draaide hij zich langzaam naar de balustrade toe, die hij van voren aan de kantige omlijsting met beide handen vastpakte. Zo stond hij een poosje en keek, zonder zijn hoofd te verroeren, om zich heen. K. was een groot kind teruggeweken en leunde met zijn ellebogen tegen de voorste kerkbank. Met onzekere ogen zag hij ergens, zonder de plek nauwkeurig te bepalen, de kerkdienaar met een kromme rug, vredig als na een volbrachte taak ineengehurkt zitten. Wat een stilte heerste er nu in de Dom! Doch K. moest haar verstoren, hij was niet van plan hier te blijven; als het de plicht van de geestelijke was op een bepaald uur te preken, zonder rekening te houden met de omstandigheden, dan moest hij dat maar doen, het zou ook zonder K.'s bijstand wel lukken, evenmin als K.'s aanwezigheid de indruk zou versterken. Langzaam zette

inbuiging van de preekstoel buitengewoon laag en rees zonder enige versiering, maar zodanig gewelfd omhoog, dat een man van gemiddelde grootte daar niet rechtop kon staan, maar zich voortdurend over de balustrade heen moest buigen. Het geheel was als bestemd om de prediker te pijnigen, het was onbegrijpelijk, waarvoor deze preekstoel nodig was, terwijl die andere grote en zo kunstig versierde ter beschikking was.

K. zou deze kleine preekstoel dan ook niet gezien hebben, als er boven niet een kleine lamp bevestigd geweest was, zoals die gewoonlijk kort voor een preek gereed gezet worden. Zou er nu soms een preek gehouden worden? In de lege kerk? K. keek langs de trap omlaag, die, zich tegen de zuil aanvlijend, naar de preekstoel leidde en zo smal was, alsof ze niet voor mensen, maar enkel ter versiering van de zuil diende. Maar beneden voor de preekstoel - K. glimlachte van verbazing - stond zowaar de geestelijke, had zijn hand op de leuning gelegd, geraed de trap te beklimmen en keek naar K. op. Toen knikte hij heel even met zijn hoofd, waarop K. een kruis sloeg en boog, wat hij al eerder had moeten doen. De geestelijke gaf zichzelf een kleine opzwaai en beklom met korte snelle schreden de preekstoel. Zou er werkelijk een preek beginnen? Was de kerkdienaar toch misschien niet helemaal van zijn verstand beroofd en had hij K. naar de prediker toe willen drijven, wat inderdaad in de lege kerk uiterst noodzakelijk was? Overigens lag er ergens voor een Mariabeeld immers nog een oude vrouw, die ook had moeten komen. En als het dan een preek was, waarom werd zij dan niet door het orgel ingeleid? Maar dat bleef stil en glom enkel vaag op uit de duisternis van zijn grote hoogte.

Doch toen de kerkdienaar zag, dat K. hem opgemerkt had, wees hij met zijn rechter hand, tussen twee vingers hield hij nog een snuifje tabak, in een onbepaalde richting. Zijn houding was bijna onbegrijpelijk, K. wachtte nog een poosje, maar de kerkdienaar hield niet op met zijn hand ergens heen te wijzen en versterkte dit nog door met zijn hoofd te knikken. 'Wat wil hij eigenlijk?' vroeg K. zachtjes, hij durfde hier niet te roepen; maar meteen haalde hij zijn beurs voor de dag en wroong zich door de dichtstbijzijnde bank om bij de man te komen. Doch deze maakte meteen een afwerend gebaar met zijn hand, haalde zijn schouders op en hinkte weg. Met een dergelijke manier van lopen als dit haastige hinken had K. als kind het rijden op paarden proberen te imiteren. 'Een kindse oude man,' dacht K., 'zijn verstand reikt nog net voor de kerkdienst. Hij blijft staan, als ik sta, en loert, of ik door zal lopen.' Glimlachend volgde K. de oude man door het hele zijschip bijna tot op de hoogte van het hoogaltaar, de oude hield niet op naar iets te wijzen, maar K. draaide zich met opzet niet om, het wijzen had geen ander doel dan hem van zijn spoor af te brengen. Tenslotte liet hij de man werkelijk met rust, hij wilde hem niet te bang maken, en ook wilde hij de verschijning, voor het geval, dat de Italiaan toch nog kwam, niet helemaal verdrijven.

Toen hij in het middelschip kwam om zijn plaats te zoeken, waar hij het album had laten liggen, ontdekte hij aan een zuil die vlak tegen de banken van het altaarkoor aangrensde nog een kleine preekstoel, heel simpel, van kale bleke steen. Hij was zo klein, dat hij uit de verte als een nog lege nis loek, die bestemd was voor de plaatsing van een beeld. De prediker kon stellig geen volle stap van de balustrade achteruit doen. Bovendien begon de stenen

voor hem afspeelde. Het was wonderlijk, dat hij zo bleef staan en niet naderbij kwam. Misschien was het zijn task op wacht te staan. K., die sedert lang geen schilderijen had gezien, nam de ridder geruime tijd op, hoewel hij aldoor met zijn ogen moest knipperen, omdat hij het groenige licht van de lamp niet kon verdragen. Toen hij eindelijk het licht over het verdere gedeelte van het schilderij liet schijnen, vond hij een graflegging van Christus in de gewone opvatting; het was overigens een modern schilderij. Hij stak de lamp in zijn zak en keerde weer naar zijn plaats terug.

Het was nu waarschijnlijk al niet meer nodig op de Italiaan te wachten, buiten stroomde de regen en daar het hier niet zo koud was als K. verwacht had, besloot hij voorlopig hier te blijven. Vlak bij was het grote preekgestoelte, op zijn kleine ronde dak waren half liggend twee lege gouden kruisen aangebracht, die met hun uiterste punten over elkaar gekruist lagen. De buitenkant van de balustrade en de overgang naar de dragende zuil waren van groen lofwerk gemaakt, waarin kleine engelen met hun handen tastten, soms levendig, soms rustend. K. ging voor de preekstoel staan en bekeek hem van alle kanten nauwkeurig, de bewerking van de steen was buitengewoon zorgvuldig, het diepe donker tussen het lofwerk en daarachter leek als opgevangen en vastgehouden. K. legde zijn hand in een der nissen en tastte toen de steen voorzichtig af; van het bestaan van dit preekgestoelte had hij tot nog toe niets geweten. Toen ontdekte hij toevallig achter de eerste rij banken een kerkdienaar, die daar in een hangende ruime zwarte jas stond, in zijn linker hand een snuifdoos hield en naar hem keek. "Wat wil die man toch?" dacht K. "Vindt hij mij verdacht? Wil hij een fooi?"

trok het met de punt van zijn voet naar een bank in de buurt toe, wikkelds zich dichtcr in zijn jas, sloeg zijn kraag op en ging zitten. Om de tijd te doden, sloeg hij het album open, bladerde er een beetje in, maar moest het al gauw opgeven, want het werd zo donker, dat hij, toen hij opkeek, in het zipschip vlakbij nauwelijks een detail kon onderscheiden.

In de verte fonkelde op het hoogaltaar een grote driehoek van kaarslichten, K. zou niet met zekerheid hebben kunnen zeggen of hij ze al eerder had gezien. Misschien waren ze nu pas aangestoken. De kerkdienaren zijn beroeps-sluipers, je merkt ze nooit. Toen K. zich toevallig om-draaide, zag hij niet ver achter zich ook een hoge dikke aan een zuil bevestigde kaars branden. Hoe mooi het ook was, voor de verlichting van de altaarbeelden, die meestal in het duister der zij-altaren hingen, was het volkomen ontoereikend, het maakte de duisternis eigenlijk nog er-ger. Het was van de Italiaan even verstandig als onbe-leefd, dat hij niet gekomen was; er zou toch niets te zien geweest zijn, ze hadden zich ermee tevreden moeten stel-len, met K.'s electrische zaklantaarn enkele schilderijen duim voor duim af te tasten. Om te zien, wat daarvan te verwachten was, liep K. naar een klein zijkapel, beklom een paar treden tot aan een lage marmeren balustrade, en erover heengebogen verlichtte hij met de lantaarn het altaarbeeld. Hinderlijk zweefde het eeuwige licht ervoor. Het eerste wat K. zag en voor een deel ried, was een grote geharnaste ridder, die aan de uiterste rand van het schil-derij was afgebeeld. Hij leunde op zijn zwaard, dat hij in de kale bodem voor zich - er kwamen maar enkele gras-halmen hier en daar te voorschijn - gestoten had. Hij scheen aandachtig naar een schouwspel te kijken, dat zich

niet op tijd kwam. Hij reed er in een automobiel heen, op het laatste ogenblik was hem het album nog te binnen geschoten, waarvoor hij die ochtend geen gelegenheid gevonden had om het te overhandigen en dat hij daarom nu meenam. Hij hield het op zijn knieën en trommelde er gedurende de hele rit onrustig op. De regen was minder geworden, maar het was vochtig, kil en somber, er zou in de Dom weinig te zien zijn, maar wel zou daar, door het lange staan op de koude plavuizen, K.'s verkoudheid erger worden.

Het Domplein was helemaal leeg. K. herinnerde zich, dat het hem als kind al opgevallen was, dat in de huizen van dit nauwe plein altijd bijna alle gordijnen neergelaten waren. Bij het weer van vandaag was het inderdaad begrijpelijker dan anders. Ook in de Dom scheen het leeg te zijn, niemand dacht er natuurlijk aan, nu hier te komen. K. liep door de beide zijschepen, hij zag alleen een oude vrouw, die in een warme doek gewikkeld voor een Maria-beeld knielde en het aanstaarde. Van verre zag hij ook nog een manke dienaar door een deur in een muur verdwijnen. K. was precies op tijd gekomen; toen hij binnentrad, had het juist tien uur geslagen, maar de Italiaan was er nog niet. K. liep terug naar de hoofdingang, bleef daar enige tijd besluiteloos staan en maakte toen in de regen een rondgang om de Dom heen, om te kijken, of de Italiaan soms bij een zij-ingang wachtte. Hij was nergens te vinden. Zou de directeur de opgegeven tijd misschien verkeerd verstaan hebben? Hoe kon je die man ook goed verstaan. Maar hoe het ook zijn mocht, K. moest in elk geval beginnen met een half uur op hem te wachten. Omdat hij moe was, wilde hij gaan zitten; hij liep de Dom weer binnen, vond op een trap iets als een vodge tapijt,

boek uit handen en bladerde er blijkbaar volkomen zinloos in, zelfs partijen doken, als de deur openging, in de schemer van de wachtkamer op en maakten een aarzende buiging, ze wilden de aandacht op zich vestigen, maar waren er niet zeker van of ze gezien werden - dat alles bewoog zich om K. heen als om zijn middelpunt, terwijl hij zelf de woorden, die hij nodig had, samenstelde, dan in het woordenboek opzocht, overschreef, zich daarna in hun uitspraak oefende en ze tenslotte uit zijn hoofd probeerde te leren. Zijn vroegere goede geheugen scheen hem echter volkomen in de steek gelaten te hebben, soms werd hij op de Italiaan, die hem deze inspanning bezorgde, zo wordend, dat hij het woordenboek onder papieren begrooft met de stellige bedoeling zich niet langer voor te bereiden; maar dan zag hij in, dat hij toch niet zwiiggend met de Italiaan voor de kunstwerken in de Dom heen en weer kon lopen en hij haalde met nog groter woede het woordenboek weer te voorschijn.

Juist om half tien, toen hij wilde weggaan, werd hij opgebeld, Leni wenste hem goedenmorgen en vroeg hoe hij het maakte; K. dankte haastig en zei, dat hij nu onmogelijk tijd had voor een gesprek, want dat hij naar de Dom moest. 'Naar de Dom?' vroeg Leni. 'Ja zeker, naar de Dom.' 'Maar waarom naar de Dom?' vroeg Leni. K. probeerde het haar in korte woorden te vertellen, maar hij was er nauwelijks mee begonnen, of Leni zei plotseling: 'Ze jagen je op.' Medelijden, dat hij niet gevraagd en niet verwacht had, verdroeg K. niet, hij nam met twee woorden afscheid, maar zei toch, terwijl hij de hoorn op de baak hing, half tot zichzelf, half tot het verre meisje, dat het niet meer hoorde: 'Ja, ze jagen me op.'

Maar nu was het al laat, het gevaar bestond al, dat hij

nelijk man - daarmee was K. bedoeld, die met niets anders bezig was dan de Italiaan te negeren en de woorden van de directeur snel op te vangen - te kunnen genieten en hij verzocht hem, als de tijd hem schikte, over twee uur, dus om tien uur ongeveer, in de Dom te willen zijn. Hij zelf hoopte er om daze tijd stellig al te zijn. K. mompelde enige tegemoetkomende woorden, de Italiaan drukte eerst de directeur, toen K., daarna nog eens de directeur de hand en ging, door beiden gevolgd, nog half naar hen toegekeerd, maar nog aldoor pratend, naar de deur. K. bleef toen nog even met de directeur samen, die er vandaag bijzonder slecht uitzag. Hij scheen te denken, dat hij zich bij K. enigszins moest verontschuldigen en zei - ze stonden vertrouwelijk dicht bij elkaar - dat hij eerst van plan was geweest, zelf met de Italiaan mee te gaan, maar later - hij duidde geen nadere reden aan - besloten had K. liever met hem mee te sturen. Als hij de Italiaan niet op slag verstond, moest hij zich daardoor niet laten afschrikken, dat kwam gauw genoeg, en zelfs al zou hij een heleboel niet verstaan, dan was dat ook nog niet erg, want voor de Italiaan was het niet zo belangrijk om verstaan te worden. Overigens was K.'s Italiaans verrassend goed en hij zou het zaakje stellig best opknappen. Daarna kon K. gaan. De tijd, die hij nog over had, gebruikte hij om moeilijke woorden, die hij voor de leiding in de Dom nodig had, uit het woordenboek over te schrijven. Het was een uiterst vervelend werk, bedienden brachten de post, beampten kwamen met verschillende aanvragen en bleven, toen ze K. bezig zagen, bij de deur staan, verroerden echter geen vin voordat K. hen had aangehoord, de adjunct-directeur liet zich de kans niet ontgaan K. te storen, hij kwam herhaaldelijk binnen, nam hem het woorden-

nog geweest zijn - en hij beperkte zich er toe, verdrietig naar hem te kijken, terwijl hij daar zo diep en toch gemakkelijk in de fauteuil rustte, telkens aan zijn korte, zeer getailleerde jasje trok en eens met opgeheven armen en losjes in de gewrichten bewegende handen iets probeerde uit te beelden, dat K. niet kon begrijpen, niettegenstaande hij voorovergebogen de handen niet uit het oog verloor. Tenslotte deed zich bij K., die verder zonder belangstelling, enkel mechanisch met zijn ogen het spel der woorden volgde, zijn oude vermoeidheid gelden en tot zijn schrik betrapte hij er zich een keer gelukkig net bijtijds op, dat hij in zijn verstrooidheid had willen opstaan, zich omdraaien en weggaan. Eindelijk keek de Italiaan op de klok en sprong op. Nadat hij afscheid genomen had van de directeur, drong hij zich tegen K. aan en wel zo dicht, dat K. zijn fauteuil achteruit moest schuiven om zich te kunnen bewegen. De directeur, die zeker aan K.'s ogen de nood zag, waarin deze zich tegenover de Italiaan bevond, mengde zich in het gesprek en wel zo verstandig en omzichtig, dat het er de schijn van had, alsof hij alleen zo nu en dan een beetje raad gaf, terwijl hij in werkelijkheid alles, wat de Italiaan, hem onvermoeibaar in de rede vallend, te kennen gaf, heel kort voor K. vertaalde. K. vernam van hem, dat de Italiaan voorlopig nog enkele zaken had af te handelen, dat hij helaas over het geheel ook maar weinig tijd zou hebben, dat hij in geen geval van plan was in haast alle bezienwaardigheden na te rennen, dat hij eigenlijk - natuurlijk alleen als K. het daarmee eens was, want hij alleen had te beslissen - besloten had alleen de Dom, maar die dan ook grondig te bezichtigen. Hij verhoogde er zich buitengewoon op, deze bezichtiging in gezelschap van een zo geleerd en bemin-

teur glimlachte vriendelijk, blijkbaar was hij zeer verheugd over K.'s komst, hij begon meteen voor te stellen, de Italiaan schudde K. krachtig de hand en noemde lachend iemand een vroege vogel; K. begreep niet goed wie hij bedoelde, het was bovendien een vreemd woord, waarvan K. pas na enkele ogenblikken de betekenis begreep. Hij antwoordde met enkele gladde zinnen, die de Italiaan weer lachend aanhoorde, terwijl hij telkens weer met nerveuze hand over zijn grijsblauwe dikke snor streek. Deze snor was blijkbaar geparfumeerd, je kwam bijna in verzoeking er heel dicht op toe te gaan en er aan te ruiken. Toen allen waren gaan zitten en er een klein inleidend gesprek begon, merkte K. met een groot gevoel van onbehaaglijkheid, dat hij lang niet alles van de Italiaan verstond. Als hij heel kalm sprak, verstond hij bijna elk woord, maar dat was maar zo nu en dan, meestal spotten de woorden uit zijn mond, hij schudde zijn hoofd alsof hij er zelf schik in had. Bij zulke redeneringen raakte hij regelmatig in een of ander dialect verzeild, dat voor K. niets Italiaans meer had, dat de directeur echter niet alleen verstond, maar ook sprak, wat K. natuurlijk wel had kunnen weten, want de Italiaan kwam uit Zuid-Italië, waar ook de directeur enige jaren gewoond had. In elk geval zag K. in, dat hem de mogelijkheid om met de Italiaan te converseren voor het grootste gedeelte ontnomen was, want ook diens Frans was heel moeilijk te verstaan, bovendien bedekte de snor de bewegingen van zijn lippen, het zien waarvan misschien nog tot enig begrip had kunnen bijdragen. K. begon veel onaangenaamheden te vermoeden, voorlopig gaf hij het op, de Italiaan te willen verstaan - in het bijzijn van de directeur, die hem zo gemakkelijk verstond, zou het trouwens onnodige inspan-

door het feit, dat K. een tijdlang - overigens ook uitsluitend om zakelijke redenen - lid van de vereniging tot behoud van de stedelijke cultuurmonumenten was geweest. Nu was bovendien de Italiaan, naar men bij geruchte vernomen had, een liefhebber van kunst en de keuze hem K. als begeleider te geven lag dus voor de hand.

Het was een zeer regenachtige stormachtige ochtend, toen K. vol ergernis over de dag, die hij voor de boeg had, al om zeven uur op kantoor kwam, om tenminste enig werk gereed te hebben, voordat het bezoek hem aan alles zou onttrekken. Hij was erg moe, want hij had de halve nacht met de bestudering van een Italiaanse grammair doorgebracht om zich een beetje voor te bereiden; het venster, waarvoor hij in de laatste tijd eigenlijk veel te vaak zat, lokte hem meer dan zijn bureau, maar hij weerstond het en ging aan het werk. Helaas kwam juist de bediende binnen om te zeggen, dat de directeur hem gestuurd had om te kijken of mijnheer K. er al was; en als hij er was, of hij dan zo vriendelijk wilde zijn in de ontvangkamer te komen, de heer uit Italië was er al. 'Ik kom al,' zei K., stak een klein woordenboekje in zijn zak, nam een album van de stedelijke bezienswaardigheden, dat hij voor de bezoeker had klaargemaakt, onder zijn arm, en liep door het kantoor van de adjunct-directeur naar de directiekamer. Hij was blij, dat hij zo vroeg op kantoor gekomen was en meteen ter beschikking kon staan, wat niemand waarschijnlijk ernstig verwacht had. Het kantoor van de adjunct-directeur was natuurlijk nog zo verlaten als in het holst van de nacht, waarschijnlijk had de bediende ook hem in de ontvangkamer moeten roepen, maar hij had geen succes gehad. Toen K. de ontvangkamer binnentrad, stonden beide heren uit de diepe fauteuils op. De direc-

te van deze opdrachten zou hij zonder veel moeite hebben kunnen weigeren, maar hij durfde het niet, want als zijn angst ook maar enigszins gemotiveerd was, betekende de weigering van de opdracht het bekennen van zijn angst. Om deze reden nam hij zulke opdrachten schijnbaar onverschillig aan en verzweeg zelfs, toen hij eens een inspannende zakenreis van twee dagen moest maken, een ernstige verkoudheid, om zich vooral niet aan het gevaar bloot te stellen, met het oog op het juist heersende regenachtige herfstweer, van de reis teruggehouden te worden. Toen hij van deze reis met razende hoofdpijn terugkeerde, vernam hij, dat hij was uitverkoren om de volgende dag de Italiaanse zakenvriend rond te leiden. De verleiding, tenminste deze ene keer te weigeren, was heel groot; vooral omdat, wat hem hier was toegedacht, geen rechtstreeks met de zaak verband houdend werk was, maar het vervullen van een maatschappelijke plicht tegenover de zakenvriend die op zich zelf zonder twijfel belangrijk genoeg was, echter niet voor K., die wel wist, dat hij zich alleen door arbeidsprestaties kon handhaven, en dat het, als hij daarin niet slaagde, volkomen waardeloos was, of hij bijvoorbeeld deze Italiaan geheel onverwacht wist te betoveren. Hij wilde zelfs niet voor een dag buiten het bereik van het werk gezet worden, want de angst niet meer toegelaten te worden, was te groot, een angst, die hij heel precies als overdreven zag, maar die hem toch bemsouwde. In dit geval was het evenwel bijna onmogelijk een aanvaardbare tegenwerping te vinden. K.'s kennis van de Italiaanse taal was weliswaar niet groot, maar toch voldoende; maar het beslissende was, dat K. uit vroeger tijd enige kunsthistorische kennis bezat, wat op uiterst overdreven wijze in de bank bekend geworden was

K. kreeg de opdracht een Italiaansc zakenvriend van de bank, die zeer belangrijk was en zich voor de eerste keer in de stad bevond, enige cultuurmonumenten te laten bezichtigen. Het was een opdracht, die hij op een ander tijdstip stellig zeer eervol gevonden zou hebben, die hij echter nu, nu hij met de grootste inspanning nog niet zijn aanzien in de bank kon bewaren, met tegenzin aanvaardde. Elk uur, dat hij aan het bureau onttrokken werd, baarde hem zorg; hij kon weliswaar lang niet meer zo goed gebruik maken van de kantoor tijd als vroeger, hij bracht vele uren slechts onder de armzaligste schijn van werkelijke arbeid door, maar des te groter was zijn bezorgdheid, als hij niet op kantoor was. Hij meende dan te zien, hoe de adjunct-directeur, die immers altijd al op de loer gelegen had, van tijd tot tijd zijn kamer binnensloep, aan zijn bureau ging zitten, in zijn stukken snuffelde, partijen, met wie K. sedert jaren bijna bevriend geweest was, ontving en hem afhandig maakte, ja misschien zelfs fouten ontdekte, waardoor K. zich tegenwoordig onder het werk altijd uit duizend richtingen bedreigd zag en die hij niet meer kon vermijden. Kreeg hij daarom nu, al was het bij wijze van onderscheiding, de opdracht voor een boodschap of een kleine reis - dergelijke opdrachten waren er in de laatste tijd toevallig nog al eens geweest - dan lag het vermoeden voor de hand, dat ze hem voor een poosje uit de bank kwijt wilden zijn om zijn werk te controleren of op zijn minst, dat ze hem op kantoor gemakkelijk schenen te kunnen missen. De mees-

wordt volgens oud gebruik een belsignaal gegeven. Volgens de mening van deze rechter begint daarmee het proces. Ik kan je nu niet alles zeggen wat daartegen pleit, laat het je genoeg zijn, dat er veel tegen pleit.' Verlegen roerde Block op de grond met zijn vingers door het vel van het beddekleedje; de angst om de uitspraak van de rechter liet hem af en toe zijn eigen onderdanigheid tegenover de advocaat vergeten, hij dacht dan alleen aan zichzelf en draaide en keerde de woorden van de rechter naar alle kanten om en om. 'Block,' zei Leni op waarschuwendende toon en trok hem bij zijn jaskraag een eindje in de hoogte. 'Laat dat vel met rust en luister naar wat de advocaat zegt.' K. begreep niet, hoe de advocaat had kunnen denken, hem door deze demonstratie te winnen. Indien hij hem niet al eerder verjaagd had, zou hij het door deze scène bereikt hebben.

leen alim. Hij heeft veel ondervinding opgedaan en verstaat de kunst het proces te vertragen. Maar zijn onwetendheid is nog veel groter dan zijn slimheid. Wat zou hij er wel van zeggen, als hij hoorde, dat zijn proces nog helemaal niet begonnen is, als u hem zei, dat het eerste signaal voor de aanvang van het proces nog niet eens is gegeven. Kalm, Block," zei de advocaat, want Block begon juist op bibberende knieën overcind te komen en wilde blijkbaar om opheldering vragen. Het was nu voor het eerst, dat de advocaat zich met uitvoeriger woorden rechtstreeks tot Block wendde. Met moede ogen keek hij half doelloos rond, half op Block neer, die onder deze blik weer langzaam op zijn knieën viel. "Deze uiting van de rechter heeft voor jou helemaal geen betekenis," zei de advocaat. "Schrik toch niet van elk woord. Als zich dat telkens herhaalt, vertaard ik je helemaal niets meer. Je kunt geen zin beginnen, zonder dat je iemand aankijkt, alsof je je doodvonnis hoort. Schaam je voor mijn cliënt hier! Je ondermijnt trouwens het vertrouwen, dat hij in mij heeft. Wat wil je eigenlijk? Nog leef je, nog sta je onder mijn bescherming. Dwaze angst! Je hebt ergens gelezen, dat het laatste oordeel in sommige gevallen onverwacht komt uit een willakeurige mond op een willekeurig tijdstip. Met allerlei voorbehoud is dat inderdaad waar, maar evenzeer is het waar, dat ik walg van je angst en dat ik daarin een gebrek aan het nodige vertrouwen zie. Wat heb ik nu gezegd? Ik heb de woorden van de rechter weergegeven. Je weet, dat de verschillende meningen zich om de procedure tot ondoordringbaarheid samenkluwen. Deze rechter stelt bijvoorbeeld het begin van de handeling op een ander tijdstip dan ik. Een meningsverschil, verder niets. In een bepaald stadium van het proces

strijd? Voor - het is bijna te gek om het uit te spreken - voor Block. Ook wat dat betekent, moet hij leren begrijpen. Heeft hij zonder ophouden gestudeerd?" "Bijna zonder ophouden," antwoordde Leni, "hij heeft me maar één keer om water gevraagd om te drinken. Toen heb ik hem door het luikje een glas aangegeven. Om acht uur heb ik er hem toen uitgelaten en hem iets laten eten." Block wierp een zijdelingse blik op K., alsof hier allerlei loffelijks van hem verteld werd, dat ook op K. een goede indruk moest maken. Hij scheen nu vol goede moed te zijn, bewoog zich vrijer en schoof op zijn knieën heen en weer. Des te duidelijker was het, hoe hij onder de volgende woorden van de advocaat versterkte: "Je prijst hem," zei de advocaat, "maar daardoor valt het me juist moeilijk om te spreken. De rechter heeft zich namelijk niet gunstig uitgelaten, noch over Block zelf noch over zijn proces." "Niet gunstig?" vroeg Leni. "Hoe is dat mogelijk?" Block zag haar met zo'n gespannen blik aan, alsof hij haar in staat achte nu nog de reeds lang uitgesproken woorden van de rechter te zijnen gunste te keren. "Niet gunstig," zei de advocaat, "Hij was zelfs onaangenaam getroffen, toen ik over Block begon te spreken. Spreek niet over Block, zei hij. Hij is mijn cliënt, zei ik. U laat u misbruiken, zei hij. Ik acht zijn zaak nog niet verloren, zei ik. U laat u misbruiken, herhaalde hij. Ik geloof het niet, zei ik. Block is vlijtig bezig voor zijn proces en draaft altijd achter de zaak aan. Hij woont als het ware bij mij, om altijd op de hoogte te zijn. Zo'n ijver vind je niet alle dagen. Zeker, hij is persoonlijk niet aangenaam, heeft afschuwelijke manieren en is smerig, maar in betrekking tot zijn proces gedraagt hij zich onberispelijk. Ik zei onberispelijk, ik heb opzettelijk overdreven. Daarop zei hij: Block is al-

K. zich dus in beweging, tastte op zijn tenen langs de bank, kwam toen in de brede middengang en liep ook daar volkomen ongestoord, behalve dat de stenen vloer onder de lichtste tred opklonk en de gewelven er zwak, maar onophoudelijk, in veelvoudig, wetmatig voortschrijden van weergalmden. K. voelde zich een beetje verlaten, toen hij daar, misschien door de geestelijke gadegeslagen, alleen tussen de lege banken doorliep, ook leek hem de grootte van de Dom juist op de grens van het voor menschen nog draaglijke te liggen. Toen hij bij zijn vroegere plaats kwam, griste hij als het ware, zonder even te blijven staan, naar het daar achtergelaten album en nam het onder zijn arm. Hij had het gebied der banken al bijna verlaten en naderde nu de vrije ruimte, die tussen de banken en de uitgang lag, toen hij voor het eerst de stem van de geestelijke hoorde. Een machtige geschoolde stem. Hoe doordrong ze de voor haar opname bereid zijnde Dom! Maar het was niet de gemeente, die de geestelijke opriep, het was niet mis te verstaan en er waren geen uitvluchten mogelijk, hij riep: Josef K.!

K. stond stil en keek voor zich op de grond. Voorlopig was hij nog vrij, hij kon nog doorlopen en ontsnappen door een der drie kleine donkere houten deuren, die zich niet ver voor hem bevonden. Maar dat zou betekenen, dat hij niet gehoord had, of wel gehoord had, doch er zich niet om wilde bekommeren. Indien hij zich echter omdraaide, was hij vastgehouden; want dan had hij de bekenenis afgelegd, dat hij goed gehoord had, dat hij werkelijk de opgeroepene was en dat hij ook wilde volgen. Als de geestelijke nog eens groepen had, zou K. stellig heengegaan zijn, maar toen alles stil bleef, zo lang K. wachtte, draaide hij toch zijn hoofd een beetje om, want

hij wilde zien, wat de geestelijke nu deed. Hij stond net zo rustig op de preekstoel als zoeven, maar het was duidelijk te zien, dat hij K.'s gebaar gemerkt had. Het zou een kinderlijk verstoppartje-spielen geweest zijn, als K. zich nu niet helemaal omgedraaid had. Hij deed het en werd door de geestelijke met een wenk van zijn vingers dichterbij geroepen. Wilt nu alles openlijk kon gebeuren, antelde hij - hij deed het ook uit nieuwsgierigheid en om de zaak te bespoedigen - met lange vliegende schreden naar de preekstoel. Bij de eerste banken stond hij stil, maar de geestelijke scheen de afstand nog te groot te vinden, hij strekte zijn hand uit en wees met zijn scherp omhooggebogen wijsvinger naar een plaats vlak voor de preekstoel. K. volgde hem ook hierin, hij moest op deze plaats zijn hoofd al ver achterover buigen om de geestelijke nog te zien. 'Jij bent Josef K.,' zei de geestelijke en tilde een hand op de balustrade met een onbepaalde beweging op. 'Ja,' zei K., hij dacht er aan, hoe openlijk hij vroeger altijd zijn naam genoemd had, sinds enige tijd voelde hij hem als een last, ook kenden nu mensen zijn naam, met wie hij voor het eerst samenkam; wat heerlijk was het, je eerst voor te stellen en dan pas gekend te zijn. 'Jij bent aangeklaagd,' zei de geestelijke op zeer zachte toon. 'Ja,' zei K., 'dat heeft men mij verteld.' 'Dan ben jij degene die ik zoek,' zei de geestelijke. 'Ik ben de gevangenis-kapelaan.' 'O,' zei K. 'Ik heb je hier laten komen,' zei de geestelijke, 'om met je te spreken.' 'Dat wist ik niet,' zei K. 'Ik ben hier gekomen om een Italiaan de Dom te laten zien.' 'Laat die bijkomstigheden nu maar rusten,' zei de geestelijke. 'Wat heb je in je hand? Is het een gebedenboek?' 'Nee,' antwoordde K., 'het is een album van de stedelijke bezien-swaardigheden.' 'Leg het

weg,' zei de geestelijke. K. wierp het zo heftig neer, dat het opensloeg en met verformfaaide bladzijden een eind over de grond gleed. 'Weet je, dat je proces er slecht voor staat?' vroeg de geestelijke. 'Het schijnt zo,' zei K. 'Ik heb mij de grootste moeite gegeven, maar tot nu toe zonder succes. Natuurlijk ben ik met het rapport nog niet klaar.' 'Hoe stel je je de afloop voor?' vroeg de geestelijke. 'Vroeger dacht ik, dat het goed zou aflopen,' zei K., 'nu twijfel ik er soms zelf aan. Ik weet niet hoe het zal aflopen. Weet jij het?' 'Nee,' zei de geestelijke, 'maar ik ben bang, dat het slecht afloopt. Ze denken dat je schuldig bent. Je proces zal misschien helemaal niet verder komen dan een lage rechtbank. Ze achten tenminste je schuld voorlopig bewezen.' 'Maar ik ben niet schuldig,' zei K. 'Het is een vergissing. Hoe kan een mens trouwens schuldig zijn? Wij zijn hier toch allemaal mensen, de een zo goed als de ander.' 'Dat is juist,' zei de geestelijke, 'maar zo redeneren alle schuldigen.' 'Heb jij ook een vooroordeel tegen mij?' vroeg K. 'Ik heb geen vooroordeel tegen je,' zei de geestelijke. 'Ik dank je,' zei K. 'Maar alle anderen, die bij het proces betrokken zijn, hebben een vooroordeel tegen mij. Ze praten het ook degenen in, die er niet bij betrokken zijn. Mijn positie wordt hoe langer hoe moeilijker.' 'Je legt de feiten verkeerd uit,' zei de geestelijke. 'Het vonnis komt niet plotseling, de procedure gaat langzaam over in het vonnis.' 'Zo is het dus,' zei K. en boog het hoofd. 'Wat wil je nu het eerst in je geval doen?' vroeg de geestelijke. 'Ik wil nog andere hulp zoeken,' zei K. en hief zijn hoofd op om te zien hoe de geestelijke hierover dacht. 'Er zijn nog bepaalde mogelijkheden, waarvan ik geen gebruik gemaakt heb.' 'Je zoekt te veel vreemde hulp,' zei de geestelijke misprijzend, 'en

vooral bij vrouwen. Merk je dan niet, dat dat niet de ware hulp is?' 'Soms en zelfs dikwijls zou ik je gelijk kunnen geven,' zei K., 'maar niet altijd. De vrouwen hebben een grote macht. Als ik er enkele vrouwen, die ik ken, toe zou kunnen bewegen, gemeenschappelijk voor mij te werken, zou ik het wel klaarspelen. Vooral aan deze rechtbank, die bijna uitsluitend uit vrouwenjagers bestaat. Wijs de rechter van instructie in de verte een vrouw aan en hij rent de groene tafel met beklagde en al onderste boven om er vooral bijtijds bij te zijn.' De geestelijke boog het hoofd naar de balustrade; nu pas was het alsof de overkoepeling van de preekstoel hem neerdruckte. Wat een ontzettend weer was het buiten! Dat was geen sombere dag meer, dat was al pikzwarte nacht. Geen geschilderd glas der grote ramen was in staat ook maar een zweem van licht tot de donkere muur door te laten. En nu begon de kerkdienaar juist de kaarsen op het hoogaltaar te doven, de ene na de andere. 'Ben je boos op me?' vroeg K. aan de geestelijke. 'Je weet misschien niet bij wat voor een rechtbank je dient.' Hij kreeg geen antwoord. 'Het zijn toch werkelijk mijn ervaringen,' zei K. Boven hem bleef het nog aldoor stil. 'Ik wilde je niet beledigen,' zei K. Toen schreeuwde de geestelijke K. toe: 'Kun je dan geen twee stappen ver zien?' Het was in toorn uitgekreten, maar tegelijkertijd als door iemand, die een ander ziet vallen en omdat hij zelf geschrokken is, onvoorzichtig buiten zijn wil krijst.

Nu zwegen beiden een lange tijd. Waarschijnlijk kon de geestelijke in de duisternis, die beneden heerste, K. niet duidelijk herkennen, terwijl K. de geestelijke in het licht der lamp duidelijk zag. Waarom kwam de geestelijke niet naar beneden? Een preek had hij immers niet gehouden,

alleen K. enkele mededelingen gedaan, die hem, als hij ernaar zou handelen, wellicht meer zouden schaden dan helpen. Wel scheen K. de goede bedoeling van de geestelijke buiten twijfel te zijn, het was niet onmogelijk, dat hij het, als hij beneden kwam, met hem eens werd; het was niet onmogelijk, dat hij van hem een beslissende en bruikbare raad kreeg, die hem bijvoorbeeld zou wijzen, niet hoe het proces te beïnvloeden was, maar hoe hij er uit los kon breken, hoe hij het kon ontduiken, hoe hij buiten het proces om kon leven. Deze mogelijkheid moest bestaan, K. had er in de laatste tijd dikwijls over nagedacht. Maar als de geestelijke een dergelijke mogelijkheid wist, zou hij haar dan, als je er hem om verzocht, verraden, niettegenstaande hij zelf aan de rechtbank verbonden was en niettegenstaande hij, toen K. de rechtbank aanviel, zijn zachtaardige wezen onderdrukt en K. zelfs afgegrauwd had?

'Wil je niet naar beneden komen?' vroeg K. 'Je hoeft toch geen preek te houden. Kom maar hier, bij mij.' 'Nu kan ik wel komen,' zei de geestelijke, hij had misschien spijt van zijn gekrijs. Terwijl hij de lamp van de haak nam, zei hij: 'Ik moest eerst uit de verte met je spreken. Ik laat me anders zo gemakkelijk beïnvloeden en vergeet dan mijn dienst.'

K. wachtte beneden aan de trap op hem. De geestelijke stak hem al van een der bovenste treden, terwijl hij nog naar beneden liep, zijn hand toe. 'Heb je even tijd voor mij?' vroeg K. 'Zoveel tijd als je nodig hebt,' zei de geestelijke en overhandigde K. de kleine lamp, opdat hij haar droeg. Ook van dichtbij week een zekere plechtigheid niet uit zijn wezen. 'Je bent heel vriendelijk voor me,' zei K. Ze liepen naast elkaar in het donkere zijschip heen en

weer. 'Je bent een uitzondering onder al degenen, die aan de rechtbank verbonden zijn. Ik stel meer vertrouwen in jou dan in wie ook van de anderen, hoe veel ik er ook al ken. Met jou kan ik openhartig praten.' 'Vergis je niet,' zei de geestelijke. 'Waarin zou ik mij nu vergissen?' vroeg K. 'In de rechtbank vergis je je,' zei de geestelijke, 'in de inleidende geschriften tot de wet staat over deze vergissing geschreven: voor de wet staat een wachter. Bij deze wachter komt een man uit den vreemde en vraagt toegelaten te worden tot de wet. Maar de wachter zegt, dat hij hem nu niet kan toelaten. De man denkt na en vraagt dan, of hij dan later zal mogen binnentreden. 'Het is mogelijk,' zegt de wachter, 'maar nu niet.' Daar de poort naar de wet zoals steeds openstaat en de wachter op zij gaat, bukt de man zich, om door de poort naar binnen te kijken. Als de wachter dat merkt, lacht hij en zegt: 'Als het je zo aanlokt, probeer dan toch naar binnen te gaan, al heb ik het je verboden. Maar denk eraan: ik ben machtig. En ik ben nog pas de laagste wachter. Er staan van zaal tot zaal wachters, de een nog machtiger dan de ander. De aanblik van de derde wachter kan zelfs ik al niet meer verdragen.' Zulke moeilijkheden heeft de man uit den vreemde niet verwacht, de wet moet toch voor iedereen en altijd toegankelijk zijn, denkt hij, maar als hij nu de wachter in zijn bontjas beter opneemt, zijn grote, scherpe neus, de lange, dunne, zwarte, tartaarse baard, besluit hij toch maar liever te wachten tot hij toestemming krijgt binnen te treden. De wachter geeft hem een krukje en laat hem op zij van de deur plaats nemen. Daar zit hij jaren en jaren. Hij doet vele pogingen om toegelaten te worden en vermoeit de wachter door zijn gesmeek. De wachter neemt hem vaak kleine verhoren af, vraagt hem naar zijn

geboorteland en naar allerlei andere dingen, maar het zijn vragen zonder veel belangstelling, zoals grote heren ze stellen, en ten slotte zegt hij telkens weer tegen hem, dat hij hem nog niet kan binnenlaten. De man, die zich voor zijn reis met veel heeft toegerust, gebruikt alles, ook het waardevolste, om de wachter om te kopen. Deze neemt weliswaar alles aan, maar zegt daarbij: 'Ik neem het alleen aan, opdat je niet zult denken ook maar iets te hebben verzuimd.' Gedurende deze vele jaren slaat de man de wachter bijna onophoudelijk gade. Hij vergeet de andere wachters en deze eerste schijnt hem de enige belofte voor de toegang tot de wet te zijn. Hij vervloekt het ongelukkige toeval in de eerste jaren luid, later, als hij oud wordt, broemt hij alleen nog maar wat binnensmonds. Hij wordt kinds, en wíjl hij in de jarenlange studie van de wachter ook de vloeien in zijn bontkraag ontdekt heeft, smeekt hij de vloeien hem te helpen en de wachter te vermurwen. Tenslotte wordt het licht zijner ogen zwak en hij weet niet, of het nu werkelijk donkerder wordt of dat zijn ogen hem bedriegen. Maar wel onderscheidt hij nu in het donker een gloed, die onblusbaar uit de deur van de wet stroomt. Nu leeft hij niet lang meer. Voor zijn dood verzamelen zich in zijn hoofd alle ervaringen van al die tijd tot één vraag, welke hij de wachter tot nog toe niet gesteld heeft. Hij wenkt hem, omdat hij zijn verstarrende lichaam niet meer kan oprichten. De wachter moet zich diep over hem heen buigen, want de verschillen in grootte hebben zich zeer ten ongunste van de man gewijzigd. 'Wat wil je nu nog weten,' vraagt de wachter, 'je bent onverzadigbaar.' 'Allen doen toch moeite voor de wet,' zegt de man, 'hoe komt het nu, dat er in al die jaren niemand behalve ik toegang gevraagd heeft?' De

wachter merkt, dat het einde van de man nadert en om zijn verdwijnend gehoor te bereiken, brult hij tegen hem: 'Hier kon niemand anders toegang krijgen, want deze ingang was alleen voor jou bestemd. Ik ga nu heen en sluit de poort.'

'De wachter heeft de man dus bedrogen,' zei K. meteen, erg aangetrokken door het verhaal. 'Oordeel niet overhaast,' zei de geestelijke, 'neem geen vreemde mening over zonder haar gecontroleerd te hebben. Ik heb je het verhaal in de bewoordingen van de Schrift verteld. Daar in staat niets over bedrog.' 'Maar dat is toch duidelijk,' zei K., 'en je eerste uitleg was heel juist. De wachter heeft de verlossende woorden pas gesproken, toen ze de man niet meer konden helpen.' 'Hij werd niet eerder gevraagd,' zei de geestelijke, 'want je moet er aan denken, dat hij maar wachter was en als zodanig heeft hij zijn plicht gedaan.' 'Waarom denk je, dat hij zijn plicht gedaan heeft?' vroeg K. 'Hij heeft zijn plicht niet gedaan. Het was misschien zijn plicht alle vreemden af te weren, maar deze man, voor wie de ingang bestemd was, had hij moeten binnen laten.' 'Je hebt niet genoeg verbied voor de Schrift en verandert het verhaal,' zei de geestelijke. 'Het verhaal bevat over de toelating tot de wet twee belangrijke verklaringen van de wachter, een bij het begin en een aan het eind. De ene verklaring luidt: dat hij hem nu niet kon toelaten en de andere: deze ingang was alleen voor jou bestemd. Zou er tussen deze twee verklaringen een tegenspraak bestaan, dan had je gelijk en de wachter zou de man bedrogen hebben. Maar nu is er geen tegenspraak. Integendeel, de eerste verklaring verwijst zelfs naar de tweede. Je zou bijna kunnen zeggen, dat de wachter verder ging dan zijn plicht hem voorschreef, toen hij de man

een toekomstige mogelijkheid van binnentreden in uitzicht stelde. Op dat tijdstip schijnt het alleen zijn plicht geweest te zijn de man de toegang te weigeren en inderdaad verwonderen zich vele commentaren van de Schrift erover, dat de wachter deze aanduiding zelfs gemaakt heeft, want hij schijnt van preciesheid te houden en waakt streng over zijn ambt. Jaren en jaren achtereen verlaat hij zijn post niet en sluit de poort pas op het allerlaatst, hij is zich zeer van de belangrijkheid van zijn dienst bewust, want hij zegt: 'Ik ben machtig,' hij heeft respect voor hen die boven hem geplaatst zijn, want hij zegt: 'Ik ben nog pas de laagste wachter,' hij is geen prater, want gedurende de vele jaren stelt hij enkel, naar het heet, 'vragen zonder veel belangstelling', hij is niet omkoopbaar, want hij zegt over een geschenk: 'Ik neem het alleen aan, opdat je niet zult denken ook maar iets te hebben verzuimd,' hij is, als het om de vervulling van zijn plicht gaat, te vermurwen noch te verbitteren, want er staat over de man: 'hij vermocit de wachter door zijn gesmeek,' tenslotte wijst ook zijn uiterlijk op een pedant karakter, de grote scherpe neus en de lange, dunne, zwarte, tartaarse baard. Kan er een plichtsgetrouwer wachter bestaan? Nu spelen in de wachter echter nog andere karaktertrekken een rol, die voor degenen, die toegang verlangt, zeer gunstig zijn en die het in elk geval begrijpelijk maken, dat hij in de bewuste aanduiding van een toekomstige mogelijkheid een beetje verder ging dan zijn plicht hem voorschreef. Het valt namelijk niet te ontkennen, dat hij een beetje simpel en in verband daarmee een beetje ingebeeld is. Al zijn zijn uitingen over zijn macht en over de macht der andere wachters en over hun zelfs voor hem onverdraaglijke aanblik - ik zeg, zelfs al zijn al deze uitin-

gen eigenlijk juist, dan blijkt toch uit de wijze, waarop hij deze uitingen naar voren brengt, dat zijn opvatting door simpelheid en aanmatiging vertroebeld is. De commentatoren zeggen hiervan: 'De juiste opvatting van een zaak en wanbegrip van dezelfde zaak sluiten elkaar niet volkomen uit.' Maar in elk geval moet aangenomen worden, dat zijn simpelheid en aanmatiging, hoe onbeduidend ze zich misschien ook uiten, toch de bewaking van de ingang verzwakken, er zijn hiaten in het karakter van de wachter. Hierbij komt nog, dat de wachter volgens zijn natuurlijke aanleg vriendelijk schijnt te zijn, hij is volstrekt niet altijd officieel persoon. Al dadelijk in de eerste ogenblikken maakt hij het grapje, dat hij de man niet-tegenstaande het uitdrukkelijk uitgevaardigde verbod verzoekt binnen te treden, dan stuurt hij hem niet weg, maar geeft hem, naar het verluidt, een krukje en laat hem op zij van de poort zitten. Het geduld, waarmee hij al die jaren de smeekbeden van de man verdraagt, de kleine verhalen, het aannemen van geschenken, de voornaamheid, waarmee hij toelaat, dat de man naast hem luide het ongelukkige toeval vervloekt, dat de wachter hier geplaatst heeft, uit dit alles vallen opweelingen van medelijden op te maken. Niet iedere wachter zou zo gehandeld hebben. En ten slotte buigt hij zich nog op een wenk van de man diep over hem heen, om hem gelegenheid te geven voor de laatste vraag. Er klinkt alleen een zwaem van ongeduld - de wachter weet immers, dat alles afgelopen is - in de woorden: 'Je bent onverzadigbaar.' Sommigen gaan op deze wijze van verklaring zelfs nog verder en menen, dat de woorden 'je bent onverzadigbaar' een soort vriendschappelijke bewondering uitdrukken, die evenwel niet vrij is van geringschatting. In elk geval voltooit zich zo

de gestalte van de wachter anders dan jij denkt.' 'Jij kent het verhaal beter dan ik en veel langer,' zei K. Ze zwegen een poosje. Toen zei K.: 'Jij denkt dus, dat de man niet bedrogen werd?' 'Je moet me niet verkeerd begrijpen,' zei de geestelijke, 'ik laat je alleen de meningen horen, die daarover bestaan. Je moet niet te veel op meningen letten. De Schrift is onveranderlijk en de meningen zijn vaak niets anders dan een uiting van wanhoop daarover. In dit geval bestaat er zelfs een mening, volgens welke juist de wachter de bedrogene is.' 'Dat is een vermetele mening,' zei K. 'Wat motiveert haar?' 'De motivering,' antwoordde de geestelijke, 'gaat uit van de simpelheid van de wachter. Men zegt, dat hij het innerlijk van de wet niet kent, maar alleen de weg, waarop hij vóór de ingang altijd heen en weer moet lopen. De voorstellingen, die hij van het innerlijk heeft, worden kinderachtig gevonden en men neemt aan, dat hij voor dat, waarvoor hij de man bang heeft willen maken, zelf bang was. Ja, hij is er bang voor dan de man, want deze wil immers niets anders dan binnentreden, zelfs als hij van de verschrikkelijke wachters binnen gehoord heeft, de wachter daarentegen wil niet binnentreden, tenminste daarover hoort men niets. Anderen zeggen wel, dat hij al binnen geweest moet zijn, want hij is toch eens in de dienst van de wet opgenomen en dat kon alleen binnen gebeurd zijn. Daarop valt te antwoorden, dat hij ook wel door een roep van binnen uit tot wachter benoemd kan zijn en dat hij er tenminste niet diep binnen in geweest kan zijn, omdat hij immers de aanblik van de derde wachter al niet meer verdragen kan. Maar verder wordt ook niet verteld, dat hij gedurende de vele jaren behalve de opmerking over de wachters ook maar niets over het innerlijk verteld heeft. Het zou hem

verboden kunnen zijn, maar ook over een verbod heeft hij niets verteld. Uit dit alles leidt men af, dat hij over het uiterlijk en de betekenis van het innerlijk niets weet en zich daaromtrent vergist. Maar ook over de man van buiten moet hij zich vergissen, want hij is diens ondergeschikte en hij weet het niet. Dat hij de man als een ondergeschikte behandelt, merkt men uit allerlei, dat ja je nog wel zult herinneren. Dat hij echter werkelijk ondergeschikt aan hem is, moet volgens deze mening even duidelijk blijken. In de eerste plaats staat de vrije boven de gebondene. Nu is de man inderdaad vrij, hij kan gaan waarheen hij wil, alleen de toegang tot de wet is hem verboden en bovendien slechts door één mens, de wachter. Als hij op het krukje zijwaarts van de poort gaat zitten en daar zijn leven lang blijft, dan gebeurt dat vrijwillig, het verhaal vertelt van geen dwang. De wachter daarentegen is door zijn ambt aan zijn post gebonden, hij mag zich niet naar buiten begeven, maar naar het schijnt ook niet naar binnen gaan, zelfs al zou hij het willen. Bovendien is hij weliswaar in dienst van de wet, maar hij dient alleen voor deze ingang, dus ook alleen voor deze man, voor wie deze ingang alleen bestemd is. Ook om deze reden is hij aan hem ondergeschikt. Het is aan te nemen, dat hij vele jaren achtereen, in zekere zin een heel mensleven niets dan loze dienst gedaan heeft, want er wordt gezegd, dat er een man komt, dus iemand op mannelijke leeftijd, dat dus de wachter lang heeft moeten wachten, eer zijn doel bereikt was, en wel zo lang moest wachten, als het de man behaagde, die immers vrijwillig is gekomen. Maar ook het einde van de dienst wordt door het levenseinde van de man bepaald, dus tot het einde toe blijft hij ondergeschikt aan hem. En telkens wordt er weer

de nadruk op gelegd, dat van dit alles de wachter niets schijnt te weten. Maar daarin wordt niets buitengewoons gezien, want volgens deze mening vergist de wachter zich nog veel ernstiger, de vergissing betreft zijn dienst. Op het laatst spreekt hij namelijk over de ingang en zegt: 'Ik ga nu heen en sluit de poort,' maar in het begin wordt gezegd, dat de poort naar de wet openstaat zoals altijd, maar als zij altijd openstaat, altijd, dat wil zeggen, onafhankelijk van de levensduur van de man, voor wie ze bestemd is, dan zal ook de wachter haar niet kunnen sluiten. Daarover lopen de meningen uiteen, of de wachter met de aankondiging, dat hij de poort zal sluiten enkel een antwoord wilde geven of de nadruk wilde leggen op zijn plicht of de man nog op het laatste moment tot berouw en droefenis wilde brengen. Maar dáárin zijn velen het met elkaar eens, dat hij de poort niet zal kunnen sluiten. Ze denken zelfs, dat hij - tenminste op het laatst - ook in zijn weten de mindere is van de man, want deze ziet de glans, die uit de ingang van de wet straalt, terwijl de wachter als zodanig waarschijnlijk met zijn rug naar de ingang staat en zelfs door geen woord laat horen, dat hij een verandering gemerkt heeft.' 'Dat is goed gemotiveerd,' zei K., die enkele zinnen uit de verklaring van de geestelijke op halfvluide toon voor zichzelf herhaald had. 'Het is goed gemotiveerd en ik geloof nu ook, dat de wachter bedrogen is. Daardoor ben ik echter niet van mijn vroegere mening afgeweken, want beide meningen stemmen gedeeltelijk met elkaar overeen. Als de wachter goed kijkt, zou je eraan kunnen twijfelen, maar als de wachter bedrogen is, dan moet zijn bedrog noodzakelijk op de man overgaan. De wachter is dan weliswaar geen bedrieger, maar zo simpel, dat hij onmiddellijk uit de dienst

ontslagen zou moeten worden. Want je moet bedenken, dat de vergissing, die de wachter maakt, hem hoegenaamd niet schaudt, maar de man daarentegen duizendvoudig.' 'Hier ontmoet je een tegenovergestelde mening,' zei de geestelijke. 'Sommigen zeggen namelijk, dat het verhaal niemand het recht geeft om de wachter te oordelen. Wat voor indruk hij ook op ons mag maken, hij is toch in elk geval een dienaar der wet, dus met de wet verbonden, dus boven het menselijk oordeel verheven. Je mag dan ook niet denken, dat de wachter de mindere is van de man. Door zijn dienst alleen maar aan de ingang van de wet gebonden te zijn, is onvergelykelyk veel meer dan vrij in de wereld te leven. De man komt pas naar de wet toe, de wachter is er al. Hij is door de wet in dienst genomen, aan zijn waardigheid twijfelen wil zeggen aan de wet twijfelen.' 'Hiermee ben ik het niet eens,' zei K. en schudde zijn hoofd, 'want als je deze mening aanvaardt, moet je alles wat de wachter zegt, voor waar houden. En dat dat niet mogelijk is, heb je zelf immers uitvoerig gemotiveerd.' 'Nee,' zei de geestelijke, 'je moet niet alles voor waar houden, je moet het enkel noodzakelyk achten.' 'Armzalige mening,' zei K. 'De leugen wordt tot wereldbeschouwing gemaakt.'

K. zei dit bij wijze van besluit, maar het was niet zijn definitieve oordeel. Hij was te moe, om alle conclusies van het verhaal te kunnen overzien, het waren trouwens ongewone gedachtengangen, waar het hem binnen leiddé, onwerkelyke dingen, beter geschikt om besproken te worden in de kringen der gerechtelyke ambtenaren dan door hem. Het eenvoudige verhaal had wanstaltige vormen aangenomen, hij wilde het van zich afschudden en de geestelijke, die nu een grote fijngevoeligheid bewees te bezit-

ten, aanvaardde het en hoorde K.'s opmerking zwijgend aan, niettegenstaande ze zeker niet strookte met zijn eigen mening.

Ze liepen een tijdlang zwijgend voort, K. hield zich dicht naast de geestelijke, zonder in de duisternis te weten, waar hij zich bevond. De lump in zijn hand was allang uitgegaan. Eén ogenblik glansde vlak voor hem het zilveren standbeeld van een heilige enkel met de schijn van het zilver en vergleed meteen weer in de duisternis. Om niet helemaal op de geestelijke aangewezen te blijven, vroeg K. hem: 'Zijn we nu niet in de buurt van de hoofdingang?' 'Nee,' zei de geestelijke, 'we zijn er ver vandaan. Wil je al weg?' Hoewel K. er juist op dat moment niet aan gedacht had, zei hij dadelijk: 'Natuurlijk, ik moet weg. Ik ben procuratiehouder aan een bank, er wordt op mij gewacht, ik ben alleen maar hier gekomen om een buitenlands zakenvriend de Dom te laten zien.' 'Goed,' zei de geestelijke, 'ga dan maar.' 'Maar ik kan in het donker alleen de weg niet vinden,' zei K. 'Loop links naar de muur,' zei de geestelijke, 'dan verder langs de muur zonder er vandaan te gaan en je komt vanzelf bij de uitgang.' De geestelijke had zich pas een paar stappen van hem verwijderd, toen K. al op luide toon riep: 'Wacht nog even, alsjeblieft.' 'Ik wacht,' zei de geestelijke. 'Wil je niet nog iets van me?' vroeg K. 'Nee,' zei de geestelijke. 'Je bent daarstraks zo vriendelijk tegen mij geweest,' zei K., 'en je hebt me alles uitgelegd, en nu laat je me gaan, alsof je niets aan mij gelegen is.' 'Je moet immers weg,' zei de geestelijke. 'Natuurlijk,' zei K., 'dat moet je toch inzien.' 'Jij moet eerst inzien, wie ik ben,' zei de geestelijke. 'Jij bent de gevangeniskepelaan,' zei K. en liep dichter op de geestelijke toe, zijn onmiddellijke terugkeer naar de bank

was niet zo noodzakelijk als hij voorgewend had, hij kon heel best nog hier blijven. 'Ik hoor dus bij de rechtbank,' zei de geestelijke. 'Waarom zou ik iets van je willen? De rechtbank wil niets van je. Ze neemt je op, als je komt en laat je vrij, als je weggaat.'

Op de vooravond van zijn eenendertigste verjaardag - het was tegen negen uur 's avonds, de tijd der stilte op straat - kwamen er twee heren in K.'s woning. In geklede jassen, bleek en vet, met ogenschijnlijk onafneembare hoge hoeden. Na een kleine vormelijkheid bij de deur van de woning om de voorrang herhaalde zich dezelfde vormelijkheid in grotere omvang voor K.'s deur. Zonder dat het bezoek hem aangekondigd was geweest, zat K. - eveneens in het zwart gekleed - in een stoel dichtbij de deur en trok langzaam nieuwe, strak over zijn vingers spannende handschoenen aan, in de houding, waarin men gasten ontvangt. Hij stond dadelijk op en keek de heren nieuwsgierig aan. 'U bent dus voor mij bestemd?' vroeg hij. De heren knikten, de een wees met zijn hoge hoed in de hand naar de ander. K. bekende zichzelf, dat hij ander bezoek verwacht had. Hij liep naar het raam en keek nog eens de donkere straat af. Ook bijna alle ramen aan de overkant waren nog donker, voor vele vensters de gordijnen neergelaten. Achter een verlicht venster van een verdieping speelden kleine kinderen achter een hekje met elkaar, en tastten, nog niet in staat zich van hun plaatsen voort te bewegen, met hun handjes naar elkaar. 'Oude tweederangs toneelspelers sturen ze voor me,' zei K. tot zich zelf en keek eens om, om er zich nog eens van te overtuigen. 'Ze proberen het op een goedkope manier met mij klaar te spelen.' K. wendde zich plotseling tot hen en vroeg: 'Aan welke schouwburg speelt u?' 'Schouwburg?' vroeg de ene heer, met trekkende mondhoecken de ander om raad. De andere

maakte gebaren als een stomme, die met het weerspannige organisme vecht. 'Ze zijn niet op vragen voorbereid,' zei K. tot zichzelf en ging zijn hoed hulen.

Nog op de trap wilden de heren K. al een arm geven, maar K. zei: 'Niet eerder dan op straat, ik ben niet ziek.' Maar vlak voor de deur haakten ze hun armen door de zijne op een manier, zoals K. nog nooit met iemand gearmd gelopen had. Ze hielden hun schouders pal achter de zijne, bogen hun armen niet, maar gebruikten ze, om K.'s armen in hun volle lengte te omslingeren, onderaan grepen ze K.'s handen met een houterige, ingestudeerde, onweerstaanbare greep. K. liep met opgeheven hoofd tussen hen in, ze vormden nu met hun drieën zo'n eenheid, dat, als een van hen neergeslagen was, ze allen neergeslagen zouden zijn. Het was een eenheid, zoals bijna alleen door iets levenloos gevormd kan worden.

Onder de lantaarns probeerde K. telkens, hoe moeilijk dat bij dit vlak tegen elkaar aangedrukt zijn ook ging, zijn begelcidiers duidelijker te zien dan in de schemering van zijn kamer mogelijk geweest was. Misschien zijn het tennoren, dacht hij bij de aanblik van hun zware onderkinnen. Hij rilde van de properheid hunner gezichten. Je zag gewoonweg nog de reinigende hand, die hun ooghoeken uitgewreven, die hun bovenlip afgeveegd, die de plooiën in hun kind uitgekraasd had.

Toen K. het merkte, bleef hij staan, als gevolg daarvan bleven ook de anderen staan; ze stonden aan de rand van een open, verlaten, met plantsoenen versierd plein. 'Waarom zijn juist jullie gestuurd?' riep hij meer dan hij vroeg. De heren wisten blijkbaar geen antwoord, ze wachtten met hun afhangende vrije arm, als ziekenoppassers, wanneer de patiënt even wil rusten. 'Ik ga niet verder,' zei K. bij-

wijze van proef. Daarop hoefden de heren niet te antwoorden, het was voldoende, dat hun greep niet losser werd en ze K. van de plek probeerden weg te tillen, maar K. verzette zich. 'Ik zal niet veel kracht meer nodig hebben, ik kan dus nu alles gebruiken,' dacht hij. Hij moest opeens aan de vliegen denken, die met kapot scheurende pootjes van de lijmroede proberen los te komen. 'De heren zullen zwaar werk aan mij hebben.'

Toen klom vóór hen uit een lager gelegen straat langs een kleine trap juffrouw Buerstner naar het plein op. Het was niet helemaal zeker, of zij het was, al was de gelijkenis zeer groot. Maar het kon K. ook niet schelen, of het inderdaad juffrouw Buerstner was; alleen drong de waarde-loosheid van zijn weerstand nu opeens tot zijn bewustzijn door. Het was niet heldhaftig, als hij zich verzette, als hij het de heren nu moeilijk maakte, als hij nu in het verzet nog de laatste schijn van het leven trachtte te genieten. Hij zette zich in beweging, en van de blijdschap, die hij de heren daardoor bezorgde, ging nog iets op hem zelf over. Ze lieten het nu toe, dat hij de richting bepaalde en hij bepaalde haar naar de weg, die de juffrouw vóór hen nam, niet omdat hij haar wilde inhalen, niet omdat hij haar zo lang mogelijk wilde zien, maar enkel en alleen om de waarschuwing, die ze voor hem betekende, niet te vergeten. 'Het enige wat ik nu kan doen,' zei hij tot zich zelf en de gelijkmatigheid van zijn schreden en van de schreden der twee anderen bevestigde zijn gedachten, 'het enige, wat ik nu doe, is, tot het einde toe mijn kalm in-delend verstand behouden. Ik wilde altijd met twintig handen tegelijk de wereld aangrijpen en dat nog wel voor een niet te billijken doel. Dat was onjuist. Moet ik nu laten zien, dat zelfs een proces van een jaar mij niet tot rede

heeft kunnen brengen? Moet ik als een dom en kortzichtig mens de wereld verlaten? Moet men van mij kunnen zeggen, dat ik al bij de aanvang van het proces er een eind aan heb willen maken en er nu bij zijn eind weer mee wil beginnen? Ik wil niet, dat men dit van mij zegt. Ik ben dankbaar, dat men mij op deze weg deze halfstomme onbetekenende heren heeft meegegeven en dat men het aan mij heeft overgelaten, mijzelf het nodige te zeggen.'

De juffrouw was intussen een zijstraat ingeslagen, maar K. kon haar nu wel missen en liet zich door zijn begeleiders leiden. Gedrieën trokken ze nu in volledige overeenstemming over een brug in de maneschijn, elke kleine beweging, die K. maakte, gaven de heren gewillig toe, toen hij zich een ietsje naar de leuning keerde, draaiden ook zij zich met hun volle front erheen. Het in het maanlicht schitterende en trillende water splitste zich om een klein eiland, waarop dicht opgeengedrongen bladernaas's van bomen en struiken zich opstapelden. Daaronder, nu onzichtbaar, leidden grintwegen met gemakkelijke banken, waarop K. zich in vele zomers uitgestrekt en gerust had. 'Ik wilde immers helemaal niet blijven staan,' zei hij tegen zijn begeleiders, beschaamd door hun bereidwilligheid. De een scheen de ander achter K.'s rug een zacht verwijt om de verkeerd begrepen stilstand te maken, toen liepen ze voort.

Ze kwamen door enkele oplopende straten, waarin hier en daar politie-agenten stonden of liepen; soms veraf, soms vlakbij. Een met een dikke snor, zijn hand aan de greep van de sabel, trad als met opzet dicht op de niet geheel onverdachte groep toe. De heren aarzelden, de politie-agent scheen zijn mond al te openen, toen trok K. de heren met alle macht mee. Hij draaide zich telkens voorzichtig

om, om te zien of de politiemann niet volgde; maar toen ze een hoek tussen hen en de agent hadden, begon K. te rennen, de heren moesten, naar adem happend, ook mee rennen.

Zo geraakten ze gauw buiten de stad, die zich aan deze kant bijna zonder overgang in de akkers oploste. Een kleine steengroeve, verlaten en naargeestig, lag in de buurt van een nog volkomen steeds huis. Hier hielden de heren halt, misschien, dat deze plek van meet af aan hun doel was geweest, misschien, dat ze te uitgeput waren om nog langer te hollen. Nu lieten ze K. los, die zwijgend wachtte, nammen hun hoge hoeden af en wisten zich, terwijl ze in de steengroeve rond keken, met zakdoeken het zweet van hun voorhoofd. Overal lag het maanlicht met zijn natuurlijkheid en rust, dat geen ander licht gegeven is.

Na het uitwisselen van enkele hoffelijkheden met betrekking tot wie de nu komende plichten te vervullen had - de heren schenen de plichten ongedeeld opgelegd gekregen te hebben - liep de ene op K. toe en trok hem jas, vest en tenslotte zijn hemd uit. K. huiverde onwillekeurig, waarop de heer hem een luchtig, geruststellend klapje op zijn rug gaf. Toen legde hij de dingen zorgvuldig bij elkaar, als dingen, die nog gebruikt moeten worden, zij het dan ook niet in de allernaaste toekomst. Om K. niet zonder beweging aan de toch koele nachtlucht bloot te stellen, nam hij hem bij zijn arm en liep een beetje met hem heen en weer, terwijl de andere heer de steengroeve afzocht naar een geschikte plek. Toen hij die gevonden had, wenkte hij, en de andere heer bracht K. erheen. Het was dicht tegen de breukmuur, er lag ergens een losgebroken steen. De heren zetten K. op de grond neer, lieten hem tegen de steen leunen en legden er zijn hoofd bovenop. Niettegen-

staande alle moeite, die ze zich gaven, en niettegenstaande alle medewerking, die K. hun verleende, bleef zijn houding gedwongen en ongeloofwaardig. De ene heer verzocht daarom de andere, hem voor een poosje het neerleggen van K. alleen over te laten, maar ook daardoor werd het niet beter. Tenslotte lieten ze K. in een houding liggen, die niet eens de beste was van de tot nu toe bereikte houdingen. Toen knoopte de ene heer zijn geklede jas los en nam uit een schede, die aan een om zijn vest gespannen gordel hing, een lang, dun, aan beide kanten geslepen slagersmes, hield het in de hoogte en onderzocht de scherpste in het licht. Weer begonnen de walgelijke beleefdheden, de een overhandigde over K. heen de ander het mes, deze reikte het weer over K. heen terug. K. wist nu heel precies, dat het zijn plicht geweest was, het mes, toen het van hand tot hand boven hem zweefde, zelf te grijpen en het in zijn lichaam te boren. Hij deed het echter niet, maar draaide zijn nog vrije hals heen en weer en keek rond. Helemaal goed houden kon hij zich niet, de autoriteiten kon hij niet al het werk uit handen nemen, de verantwoordelijkheid voor deze laatste fout droeg hij, die hem de rest der daartoe nodige kracht onthouden had. Zijn blikken vielen op de laatste verdieping van het aan de steengroeve grenzende huis. Zoals een licht opflitst, zo vlogen de venstervleugels van een venster daar opeens open, een mens, zwak en slank in de verte en hoogte, boog zich met een ruk ver naar buiten en strekte de armen nog verder uit. Wie was het? Een vriend? Een goed mens? Een, die medelijden had? Een die helpen wilde? Was het een enkeling? Waren het allen? Was er nog hulp mogelijk? Waren er tegenargumenten, die men vergeten had? Natuurlijk waren die er nog. De logica is weliswaar

onwrikbaar, maar tegen een mens, die wil leven, kan zij niet op. Waar was de rechter, die hij nooit gezien had? Waar was het hoge gerecht, dat hij nooit bereikt had? Hij hief zijn handen omhoog en spreidde al zijn vingers.

Maar tegen K.'s keel legden zich de handen van de ene heer, terwijl de ander hem het mes in zijn hart stootte en daar twee keer omdraaide. Met brekende ogen zag K. nog, hoe de heren, vlak voor zijn gezicht, wang aan wang tegen elkaar aangeleund, het beslissende ogenblik afwachten. 'Als een hond!' zei hij, het was, alsof de schaamte hem zou overleven.